

ANTHROPOLOGIA INTEGRALIS

ČASOPIS PRO OBECNOU ANTROPOLOGII A PŘÍBUZNÉ OBORY
JOURNAL FOR GENERAL ANTHROPOLOGY AND RELATED DISCIPLINES

4/2013/1

MASARYKOVA UNIVERZITA
AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM

Anthropologia integra je mezinárodní recenzovaný časopis publikující výsledky vědeckého výzkumu, originální metody, eseje, recenze a zprávy z oblasti obecné (biologicko-socio-kulturní) antropologie a příbuzných disciplín.

Anthropologia integra is an international peer-reviewed journal that publishes the results of scientific research, original methods, essays, reviews and notices from the field of general (biological-socio-cultural) anthropology and related disciplines.

Šéfredaktor / Editor-in-chief

Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Výkonný redaktor / Managing Editor

Mgr. Tomáš Mořkovský, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Redakce / Editors

Stáňa B. Bártová, Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity

Mgr. Martin Čuta, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Jan Jordán, Brno

RNDr. Petra Urbanová, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Adresa redakce / Address of editor's office

Anthropologia integra, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz / Anthropologia integra, Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University, Vinařská 5, 603 00 Brno, Czech Republic, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz

Redakční rada / Editorial Board

Prof. RNDr. Ivan Bernasovský, DrSc., Fakulta humanitních a přírodních věd Prešovskej univerzity v Prešove, Slovenská republika

Prof. Dr. H. James Birx, Ph.D., Dr.Sc. hc, Department of Anthropology, Canisius College, Buffalo, New York, USA;

Distinguished Visiting Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni

Prof. Vittorio Pesce Delfino, Dipartimento di Anatomia Patologica, Università degli studi di Bari; předseda Consorzio di ricerca DIGAMMA, Bari, Itálie

RNDr. Hana Eliášová, Ph.D., Kriminologický ústav Praha

PhDr. Eva Ferrarová, Ph.D., Ministerstvo vnitra České republiky

PhDr. Jan Filipický, CSc., Orientální ústav Akademie věd České republiky

Doc. Ing. Petr Hlaváček, CSc., Fakulta technologická Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně

Prof. Dr. Bruce Jackson, Department of Anthropology, State University of New York, Buffalo, USA

Prof. PhDr. Josef Kolmaš, DrSc., emeritní ředitel Orientálního ústavu Akademie věd České republiky

Prof. Dr. Janusz Piontek, Ph.D., DSc., Institute of Anthropology, Adam Mickiewicz University, Poznań, Polská republika

Dr. Stefan Lorenz Sorgner, Ph.D., Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Spolková republika Německo

Prof. PhDr. Jiří Svoboda, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a Archeologický ústav AV ČR Brno

Doc. Ing. Jan Sýkora, Ph.D., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Prof. Erik Trinkaus, Washington University, Saint Louis, USA, člen National Academy of Science of USA

Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze

Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc., Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

RNDr. Daniel Vaněk, Ph.D., Forezní DNA servis, Fakultní nemocnice Na Bulovce, Praha

Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc., Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice Univerzity Karlovy v Praze

Vydavatel / Published by

Masarykova univerzita, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno, IČ 00216224

muni
PRESS

Ve spolupráci s Akademickým nakladatelstvím CERM, Purkyňova 95a, 612 00 Brno, IČ 60733411

Recenzovaný vědecký časopis je publikován dvakrát do roka na internetu a tiskem v nákladu 200 výtisků. Toto číslo vychází 15. 7. 2013.

Cena za číslo je 135 Kč.

Objednávky časopisu přijímá vydavatel.

Více informací a obsah časopisu je k dispozici na: <http://anthrop.sci.muni.cz/page.yhtml?id=532>

Časopis vítá odborné texty (v anglickém, českém, francouzském, německém, slovenském a španělském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření. Redakce přijímá příspěvky elektronicky, e-mailem, spolu s průvodním dopisem (může být součástí e-mailu) a úplným kontaktem na příspěvatele / příspěvatelku (včetně telefonního čísla).

Příspěvky zasílejte na obě dvě uvedené adresy: jmalina@sci.muni.cz a tmorkovsky@email.cz.

Uzávěrka příštího čísla (roč. 4, č. 2, 2013) je **15. září 2013**.

Reviewed scientific journal issued twice a year on the internet and in print with a circulation of 200 copies.

Price of one printed issue is 135 Kč (5 EURO).

Orders for the journal are accepted by the publisher.

More information and content of the journal are available on the website: <http://anthrop.sci.muni.cz/page.yhtml?id=532>

The journal welcomes submissions in Czech, English, French, German, Slovak and Spanish, relating to the field of anthropology (broadly conceived as an integral branch of science with interdisciplinary orientation). The editor's office accepts electronic contributions sent via e-mail with an accompanying letter, including complete contact information (telephone number included).

Contributions should be sent to both e-mail accounts: jmalina@sci.muni.cz and tmorkovsky@email.cz.

The deadline for the next number (volume 4, number 2, 2013) is **September, 15th, 2013**.

Obálka / Cover: Stáňa Bártová.

Grafická a typografická úprava / Graphic and typographic design: Stáňa Bártová, Jan Jordán, Tomáš Mořkovský.

Sazba / Typesetting: Tomáš Mořkovský.

Ilustrace na přebalu / Illustration on cover (*Adam a Eva / Adam and Eve*, 1998, olej / oil, sololit / fibreboard, 66x50 cm)

a v záhlaví / and at the head (*Logo Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity / Logotype of the Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University*, 1999, tuš / Indian ink, papír / paper, 16x9,7 cm) Alois Míkulka.

Tisk / Print: FINAL TISK s. r. o. Olomučany.

Registrováno MK ČR pod č. MK ČR E 19852

ISSN 1804-6657 (tištěná verze)

ISSN 1804-6665 (on-line verze)

Obsah / Contents

Studie / Studies

- 7 Jaroslav Petr
Proč muži nekojí?
Why Don't Men Breastfeed?
- 13 Vladimír Hašek – Tomáš Mořkovský – Jiří Šindelář – Jan Tomešek
A Non-destructive Survey of Tombs in the Chapel of St. Barbara on Modla Hill (Cadastral District of Buchlovice)
Nedestruktivní průzkum hrobek v kapli sv. Barbory na vrchu Modla (k.ú. Buchlovice)
- 21 Břetislav Vachala
Naučení krále Amenemheta I. jeho synovi Senusretovi (Pražská hieratická literární ostraka II)
The Instruction of King Amenemhet I for His Son Senwosret (Prague Hieratic Literary Ostraca II)
- 31 Václav Soukup
Cestovatelství a kulturní kontakt
Travelling and Cultural Contact
- 49 Martin Rychlík
Účesy jako „umění“? Nástin vlasových úprav a jejich symboliky v Africe
Coiffures as a Form of „Art“? Outline of Hairstyles and Their Symbolism in African Culture
- 67 Michal Vavroch
Jak v etnografickém výzkumu získat přístup: zkušenosti s romskou populací
How to Gain an Access in Ethnographic Research: Experiences with Roma Population

Fórum / The Forum

- 77 Barbora Pütová – Václav Soukup – Joseph Nevadomsky
Benin: Rise and Fall of the Empire of Noble Bronze
Benin: Vzestup a pád říše ušlechtilého bronzu

Recenze / Reviews

- 81 Barbora Pütová
Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku
Wild Men (in the imagination) of the late Middle Ages

Obsah / Contents

Proč muži nekojí?

Jaroslav Petr

Výzkumný ústav živočišné výroby, v. v. i., Přátelství 815, 104 01 Praha 10-Uhřetěves

Do redakce doručeno 12. února 2013; k publikaci přijato 9. dubna 2013

WHY DON'T MEN BREASTFEED?

ABSTRACT There have been many descriptions of breastfeeding men and males of many mammalian species have the potential to produce milk. However, there are the formidable barriers to the male lactation and this has never evolved in mammalian species. The only exceptions – two species of tropical fruit bat – remain dubious.

KEY WORDS Lactation; galactorrhoea

ABSTRAKT Existuje dlouhá řada zpráv o kojících mužích. Samci mnoha savčích druhů vykazují určitý potenciál pro produkci mléka. Laktaci samců se ale staví do cesty závažné překážky a ta se proto u žádného druhu savců nevyvinula. Jediné výjimky – dva druhy tropických kaloňů – jsou i nadále sporné.

KLÍČOVÁ SLOVA Laktace; galaktorrhoea

Lev Nikolajevič Tolstoj (1877) popisuje muže kojícího dítě v drobné epizodě románu *Anna Karenina*. Německý přírodovědec Alexander von Humboldt (1829) líčí podobný příklad v cestopise z rovníkové Jižní Ameriky a Georg Gould spolu s Walterem Pylem (1896) uvádějí v lékařském kompendiu hned několik případů kojících mužů. Dokonce i Charles Darwin (1871) tvrdí, že „u mužů stejně jako u samců dalších savčích druhů může být mléčná žláza někdy natolik dobře vyvinutá, že zajišťuje regulérní produkci mléka“. Mohou tedy muži kojít?

PROČ KOJIT POTOMKA

Jedním z klíčových znaků savců (*Mammalia*) je výživa mláďat sekretem mléčné žlázy. Sekrece mléka čili laktace je výsadní záležitostí samic a samcům bývá tato forma péče o potomky odepřena.

Na první pohled je i pro matky kojení velmi nevýhodné. Musí nejprve zkonsumovat značné množství kvalitní potravy a tu pak metabolizovat na mléko. Účinnost tohoto procesu není

nijak závratná a přitom do mléka putuje významný podíl živin a energie přijatých potravou. Matka se ve vrcholné laktaci dostává do negativní bilance, když s mlékem vydává více živin a energie, než kolik jich přijímá s potravou (Dall – Boyd 2004). Například mléko samic lachtana antarktického (*Arctocephalus gazella*) obsahuje kolem 40 % tuku a až 18 % proteinů (Riedman 1990).

Může se zdát, že by pro savce bylo výhodnější, kdyby se mláďata živila stejnou potravou jako dospělci a opatrovala si ji buď sama, nebo by ji dostávala od rodičů. Významnou výhodou kojení je však fakt, že matka může po určitou dobu tvořit mléko z tělesných rezerv i v podmínkách, kdy panuje všeobecný nedostatek potravy. Přechodná „potravinová krize“ pak nemá na výživu kojeného mláďete bezprostřední dopad (Dall – Boyd 2004).

KOJENÍ OTCŮ

Bylo by evolučně výhodné, aby k výživě potomka kojením přispívali oba rodiče? Otcové obecně investují do potomků

Obr. 1. Kojení je výsadní záležitostí žen a pro mnohé umělce je ztvárnění kojící ženy symbolem mateřství. Tak tomu je i v případě fontány Fonte Gaia na Piazza del Campo v italské Sieně. Autorem je Jacopo della Quercia (1367–1438). V roce 1868 nahradila poškozenou původní fontánu kopie od Tita Sarrocchiho (1824–1900) (zdroj: Wikimedia).

méně než matky. Tato nerovnováha je patrná už v produkci gamet, kde samci produkují „výrobně nenáročné“ spermie a samice vkládají potomkovi do vínku vajíčko, jehož produkce vyžaduje podstatně větší investici. U savců nese matka navíc veškerou zátěž spojenou s graviditou a vývojem embrya a plodu. Také po narození je to přednostně matka, kdo poskytuje mláděti ochranu, péči a v neposlední řadě potřebné živiny v mléce.

Vklad samce do potomků se nejednou omezí jen na ejakulát. Jen u jedné desetiny savčích druhů otcové o potomky přímo pečují. I pak je námaha vynaložená z jejich strany výrazně nižší než úsilí, jež vynakládá při péči o potomky matka (Kokko – Jennions 2008).

Příčina nerovnoměrného rozdělení zátěže mezi otce a matku tkví v tom, že u většiny savců není přísná monogamie a samec si proto nemůže být jist otcovstvím. Tváří v tvář riziku, že investicí do mláďat napomůže potomkům jiného samce, omezuje samec péči o mláďata na nejnižší únosnou míru (Houston

– McNamara 2002). Dlouhé období gravidity, kdy investice do potomka leží výhradně na matce, nabízí otci příležitost, aby se „po anglicku vzdálil“ a z rodičovských povinností se elegantně vyvlékl. Pokud se tedy některý z rodičů vyhýbá péči o potomstvo, je to ve většině případů otec (Wedell et al. 2006). Otcovská péče o potomstvo je mezi savci nejčastěji pozorována u lichokopytníků, šelem a primátů (Kunz – Hosken 2008). Člověk v tomto ohledu mezi primáty vyniká. Laktace a kojení přesto mezi mužské investice do dětí nepatří.

MLÉKO SAMCŮ

U primátů včetně člověka se vyvíjí bradavky mléčné žlázy až do puberty stejně u chlapců i dívek. V pubertě dochází u děvčat k dalšímu rozvoji mléčné žlázy v závislosti na hormonálních změnách spojených s nástupem pohlavního cyklu. Pokud je organismus chlapce v peripubertálním období vystaven zvýšeným koncentracím estrogenů, pokračuje jeho mléčná žláza ve vývoji. Zakládají se vývody mléčné žlázy, formuje se jak stroma tak i žláznatá tkáň. Výsledkem je patologický stav gynekomastie (Kunz – Hosken 2008).

Finální rozvoj mléčné žlázy samic během gravidity je z valné části výsledek akce hormonálního prostředí organismu a nikoli důsledek přítomnosti embrya či plodu v organismu matky. Mléko se tvoří u samic za určité hormonální konstelace i bez gravidity, například při pseudograviditě fen (Creel et al. 1991).

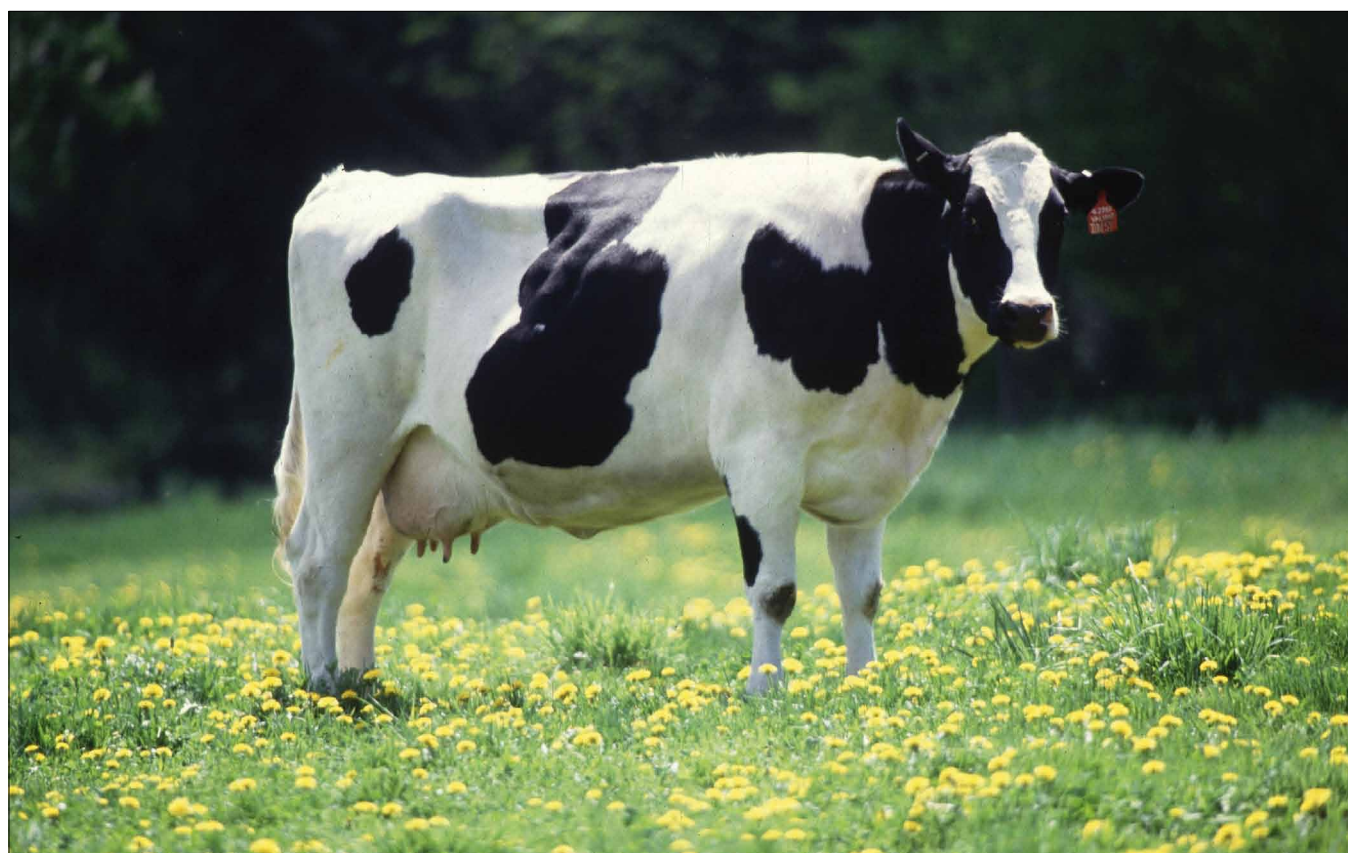
Samci savců, muže nevyjímaje, jsou produkce mléka objektivně schopni. Jasně to dokazuje mužská galaktorrhoea. Na rozdíl od fyziologické laktace jde v případě galaktorrhoei o patologický stav, kdy je sekretováno mléko mléčnou žlázou u jedinců, kteří nebyli gravidní a v nedávné době neporodili. U žen může vyvolat galaktorrhoeu pseudogravidita, hormonálně aktivní tumory, hyperprolaktinémie. Malé množství mléka je v mléčné žláze novorozenců, což je zřejmě reakce tkáně na přechodně zvýšenou sekreci prolaktinu hypofýzou plodu či novorozence.

V případech galaktorrhoey mužů dochází také k proliferaci mléčné žlázy čili gynekomastii. Ta bývá důsledkem zvýšené hladiny prolaktinu nebo zvýšených hladin estrogenů. Někdy vede ke gynekomastii i příjem exogenních androgenů, zejména testosteronu, který se v tukové tkáni metabolizuje na estradiol a tak dochází ke zvýšení hladin estrogenů. Kromě pohlavních steroidních hormonů se na gynekomastii podílí zvýšená produkce prolaktinu. K té dochází u mužů z rozličných příčin.

U mužů dochází ke gynekomastii a galaktorrhoei při užívání některých léků (například antipsychotik na bázi fenothiazinů), při onemocnění některými typy nádorů hypofýzy či hypothalamu a z mnoha dalších důvodů (Besser – Edwards 1979). V blízké budoucnosti může nabývat u člověka i dalších savců na významu znečištění životního prostředí širokým spektrem látek označovaných jako endokrinní disruptory. Ty jsou s to narušit hormonální rovnováhu organismu samic i samců a zvýšit tak riziko galaktorrhoey (LeBlanc et al. 1997).

Obr. 2. Muži mohou ukojit u dětí sací reflex. Za fyziologických podmínek ale nemohou produkovat mléko (zdroj: Wikimedia).

Obr. 3. Hospodářská zvířata byla po tisíciletí šlechtěna k vysoké produkci mléka. Tento selekční tlak poznamenal i samce, kteří jsou za určitých okolností náchylní k patologické produkci mléka (zdroj: Wikimedia).

Obr. 4. Kaloň maskovaný (*Pteropus capistratus*) je jedním ze dvou druhů volně žijících savců, jejichž samci produkují malé množství mléka (zdroj: Wikimedia).

Galaktorrhoea se objevuje u mužů poněkud paradoxně i při obnově závažně narušených fyziologických funkcí. Příkladem jsou zdravotní problémy provázející rekonvalescenci těžce podvyživených válečných zajatců (Greenblatt 1972). U těchto mužů byla během několikaletého strádání potlačena tvorba androgenních steroidních hormonů ve varlatech a zároveň u nich byla narušena funkce jater, v kterých se androgeny za normálních okolností odbourávají. Během rekonvalescence došlo nejprve k obnově produkce androgenů. Protože však tyto steroidy nebyly metabolizovány v poškozených játrech, rozvinula se těžká hormonální disbalance, která vyústila v galaktorrhoeu.

Při všech výše popsaných stavech je zpravidla v mléčné žláze mužů vytvářeno jen nevelké množství sekretu, který skladbou není rovnocenný mateřskému mléku. Jde o ryze patologickou záležitost často spojenou s impotencí a neplodností (Racey et al. 2008). Moderní lékařská literatura případy mužů schopných regulérní produkce mléka, o jakých píše Darwin (1871) nebo Gould a Pyle (1896), nezaznamenala. Gynekomastie není nikdy srovnatelná s fyziologickým rozvojem mléčné žlázy žen a galaktorrhoea mužů se ani kvalitou ani kvantitou

nikdy neblíží laktaci žen. Mnozí autoři o hodnověrnosti historických zpráv a svědectví o mužské laktaci otevřeně pochybují (Daly 1979).

VÝJIMKY POTVRZUJÍ PRAVIDLO?

Svědectví o samcích hospodářských zvířat, kteří buď po umělému zásahu, nebo spontánně produkují určité množství sekretu podobného mléku, jsou relativně časté (Kunz – Hosken, 2008). Jsou obvykle výsledkem souhry více faktorů. Prvním je intenzivní selekce hospodářských zvířat na užitkové vlastnosti, k nimž patří i posun v hormonální rovnováze, jenž je příznivý pro rozvoj mléčné žlázy. I když je cílem této selekce zvýšit produkci mléka samicemi, určitá dispozice k hormonální disbalanci může být následně patrná i u samců. Významně k tomu může přispívat potrava obsahující látky schopné dále posouvat hormonální rovnováhu v organismu konzumenta (Adams 1995). Nejznámější jsou v tomto ohledu fytoestrogeny obsažené hojně například ve vikvovitých rostlinách (Usui 2006). Také v těchto případech jde mimo jakoukoli pochybnost o patologické stavy, pro něž se hodí daleko spíše označení galaktorrhoea než laktace.

V přírodě mezi volně žijícími druhy savců najdeme samce, kteří vytvářejí malé množství mléka a jejich tkáň mají anatomickou stavbu i histologickou strukturu odpovídající funkční mléčné žláze laktující samice. Zatím byla tvorba mléka popsána u samců dvou druhů kaloňů – konkrétně u malajského kaloňů hnědého (*Dyacopterus spadecius*) (Francis et al. 1994) a novoguinejského kaloňů maskovaného (*Pteropus capistratus*) (Kunz – Hosken 2008). Mezi odchycenými samci se vyskytovali jedinci vylučující mléko poměrně často, i když tvorba mléka nebyla nijak intenzivní. Samice těchto kaloňů mívají v mléčné žláze asi 350 mikrolitrů mléka. Objem mléka ve žláze samců se pohyboval kolem 5 mikrolitrů.

Život obou zmíněných druhů kaloňů je popsán velmi neúplně. Není proto jasné, zda samci mláďata skutečně kojí. Fakt, že jejich bradavky nejsou keratinizované, naznačuje, že mláďata mléko samců nesají (Francis et al. 1994). Velmi malý objem mléka u samců svádí k závěru, že by kojení otcem nemělo z hlediska výživy mláďate výraznější význam. Býložraví letouni (*Chiroptera*) včetně kaloňů (*Pteropopodoidea*) jsou velmi citliví na nedostatek vápníku. Některé jihoamerické býložravé druhy listonosů (například *Artibeus obscurus*) navštěvují místa, kde mohou olizovat jíly bohaté na soli vápníku a doplňují si tak potřebu tohoto minerálního prvku (Voigt et al. 2008). Mléko je na vápník bohaté a i malé množství by proto mohlo představovat pro minerální bilanci mláďat podstatný přínos (Kunz – Hosken 2008).

Jednou ze základních podmínek pro evoluci laktace u samců je extrémně vysoká jistota otcovství u mláďat porozených samicí. Nevíme, nakolik je tento předpoklad naplněn u kaloňů hnědého či kaloňů maskovaného. Mezi početnými druhy letounů je zatím znám jen jediný s přísnou monogamií – kaloň samojský (*Pteropus samoensis*) (Cox 1983).

Nelze vyloučit ani možnost, že se mléko tvoří u samců v dů-

sledku účinku fytoestrogenů obsažených v potravě. V tomto případě by mléko samců vznikalo opět jako vedlejší efekt narušené hormonální rovnováhy. Otázka, zda příroda přece jen pootevřela samcům některých druhů savců vrátka k laktaci, zůstává tedy i nadále otevřená.

S ohledem na poměry, jaké vládou v otázkách věrnosti partnerů u člověka (*Homo sapiens*), není reálné očekávat významnější evoluční tlak na laktaci mužů. Riziko investice do „kukačky“ by bylo pro laktujícího muže neúnosně vysoké. Nebylo by dobře opomenout prostou skutečnost, že mužský organismus ani při abnormálních hormonálních poměrech není zřejmě schopen produkovat takové množství sekretu mléčných žláz, které by mělo praktický význam pro výživu dítěte.

(O medicínských aspektech gynekomastie a galaktorey viz například review Singer-Granick, C. J., Granick, M. S.: Gynecomastia: What the Surgeon Needs to Know. *ePlasty*, 2009, 9, 41–51.)

LITERATURA

- Adams, N. R. (1995): Detection of the effects of phytoestrogens on sheep and cattle. *Journal of Animal Science*, 73, 1509–1515.
- Besser, G. M. – Edwards C. R. W. (1972): Galactorrhea. *British Medical Journal*, 2, 280–282.
- Cox, P. A. (1983): Observations on the natural history of Samoan bats. *Mammalia*, 47, 519–523.
- Creel, S. R. – Monfort, S. L. – Wildt, D. E. – Waser, P. M. (1991): Spontaneous lactation is an adaptive result of pseudopregnancy. *Nature*, 351, 660–662.
- Dall, S. R. X. – Boyd, I. L. (2004): Evolution of mammals: lactation help mothers cope with unreliable food supplies. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, B 271, 2049–2057.
- Daly, M. (1979): Why don't male mammals lactate? *Journal of Theoretical Biology*, 78, 325–345.
- Darwin, C. (1871): *O původu člověka*. Academia, Praha 2006, pp. 357.
- Francis, C. M. – Antony, E. L. P. – Brunton, J. A. – Kunz, T. H. (1994): Lactation in male fruit bats. *Nature*, 367, 691–692.
- Gould, G. M. – Pyle, W. L. (1896): *Anomalies and Curiosities of Medicine*. Echo Library, Teddington 2007, pp. 716.
- Greenblatt, R. B. (1972): Inappropriate lactation in men and women. *Molecular Aspects of Human Sexuality*, 6, 25–33.

- Houston, A. I. – McNamara, J. M. (2002): A self-consistent approach to paternity and parental investment. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, B 357, 351–362.
- Kokko, H. – Jennions, M. D. (2008): Parental investment, sexual selection and sex ratios. *Journal of Evolutionary Biology*, 21, 919–948.
- Kunz, T. H. – Hosken, D. J. (2008): Male lactation: why, why not and is it care? *Trends in Ecology and Evolution*, 24, 80–85.
- LeBlanc, G. A. – Bain, L. J. – Wilson, V. S. (1997): Pesticides: multiple mechanisms of demasculinization. *Molecular and Cellular Endocrinology*, 126, 1–5.
- Racey, D. N. – Peaker, M. – Racey, P. A. (2008): Galactorrhea is not lactation. *Trends in Ecology and Evolution*, 24, 354–355.
- Riedman, M. (1990): *The pinnipeds: Seals, Sea Lions, and Walruses*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, pp. 439.
- Tolstoj, L. N. (1877): *Anna Karenina*. Leda, Praha, 2012, pp. 877.
- Usui, T. (2006): Pharmaceutical prospects of phytoestrogens. *Endocrinology Journal*, 53, 7–20.
- Voigt, C. C. – Capps, K. A. – Dechmann, D. K. N. – Michener, R. H. – Kunz, T. H. (2008): Nutrition or detoxification: why bats visit mineral licks of the Amazonian rainforest. *PLoS ONE*, 3, e2011.
- von Humboldt, A. (1829): *Die Wiederentdeckung der Neuen Welt – erstmals zusammengestellt aus dem unvollendeten Reisebericht und den Reisetagebüchern*. Berlin 1989, pp. 499.
- Wedell, N. – Kvarnemo, C. Lessells, C. M. – Tregenza, T. (2006): Sexual conflict and life history. *Animal Behaviour*, 71, 999–1011.

AUTOR

Petr, Jaroslav (3. 8. 1958, Kolín), český biotechnolog. Pracuje jako vedoucí výzkumný pracovník ve Výzkumném ústavu živočišné výroby v Praze-Uhřetěvesi, kde se zabývá reprodukční biologii a biotechnologiemi hospodářských zvířat. Přednáší externě na České zemědělské univerzitě v Praze, na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze a na Biologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se též popularizaci vědy (kniha *Když jdou ryby rybařit. Vědecké fejetony o přírodě z vysílání Českého rozhlasu Leonardo*. Praha: Radioservis, Český rozhlas Leonardo, 2010; články in: www.osel.cz; *Neviditelný pes*; *Lidové noviny* aj.) a psaní sci-fi povídek.

Kontakt: Prof. Ing. Jaroslav Petr, DrSc. (M.Sc., Ph.D., Sc.D), Výzkumný ústav živočišné výroby, v. v. i., Přátelství 815, 104 01 Praha 10-Uhřetěves, telefon: + 420 267009646, e-mail: petr@vuzv.cz.

A Non-Destructive Survey of Tombs in the Chapel of St. Barbara on Modla Hill (cadastral district of Buchlovice)

Vladimír Hašek¹, Tomáš Mořkovský², Jiří Šindelář³, Jan Tomešek¹

¹ *Isolines, spol. s r.o., Došlíkova 3, 636 00 Brno*

² *Department of Anthropology, Faculty of Science, Masaryk University, Viniarská 5, 603 00 Brno*

³ *Naše historie, o.s., Měšická 1724, 390 02 Tábor*

Received 5th of December 2012; accepted 20th of March 2013

NEDESTRUKTIVNÍ PRŮZKUM HROBEK V KAPLI SV. BARBORY NA VRCHU MODLA (K. Ú. BUCHLOVICE)

ABSTRAKT V interiéru kaple sv. Barbory na vrchu Modla v blízkosti hradu Buchlova byl proveden nedestruktivní průzkum geofyzikální metodou GPR a prohlídka lokalizovaných nehomogenit kamerovým systémem. Výzkumy umožnily přesnou lokalizaci a zjištění současného stavu hrobek některých majitelů buchlovského panství. Detekovány byly také reliktů zdiva z původního středověkého sakrálního objektu situovaného ve střední části kaple. Použití nedestruktivních metod umožnilo optimální řešení výzkumu z hlediska získání velkého množství informací v krátkém čase a bez velkých finančních nákladů.

KLÍČOVÁ SLOVA georadar; vizuální průzkum; hrobka; zdivo; dokumentace nepřístupného podzemí

ABSTRACT The interior of the Chapel of St. Barbara near Buchlov Castle was geophysically surveyed using a non-destructive GPR method and the localized inhomogeneities were consequently inspected by a camera system. These procedures made possible precise localization and determining of the current state of the tombs of certain Buchlov estate owners. They also indicated the relics of the walls of the original Medieval religious structure which was situated in the central part of the sanctuary. A combination of these two methods provides an optimal solution to the task in terms of obtaining a significant number of information, saving time, and also being economically reasonable.

KEY WORDS georadar; visual survey; tomb; masonry; documentation of the inaccessible underground

INTRODUCTION

In connection with possible reconstruction of the tombs in the modern-age funeral Chapel of St. Barbara (cadastral district Buchlovice), non-destructive exploratory research was carried out in the interior of the building in the fall of 2011 and in the spring of 2012.

In the first phase a geophysical prospection was performed by Isolines s.r.o (Ltd.) on October 10th, 2011 (Hašek – Tomešek 2011) and followed by the inspection of a number of the structures discovered by a camera system belonging to Naše historie o.s. (Our History – civic association) from Tábor.

The exploratory research was performed at the request of the Buchlov Castle management and in cooperation with the Department of Anthropology, Faculty of Science, Masaryk University, Brno.

The main objective of this work was to provide more detailed information about the positions and sizes of the individual tombs and the current state of the material stored inside them. The geophysical prospection was also aimed at revealing the extent of possible relics of the foundation walls of the original extinct medieval chapel, or other related structural elements. The aim of the prospecting was thus to provide a more thorough basis for possible excavation of the tombs, or other ad-

Fig. 1. Buchlov – the Chapel of St. Barbara: view of the religious building from the north-west.

ditional information in the examined area of the chapel. To address the individual sub-tasks, the georadar (GRP) method was applied, and subsequently the above-mentioned visual exploration was also utilized. The results of these methods, previously employed in the measurement of similar issues at different localities, such as Hašek, Glisníková 2005; Hašek *et al.* 2008; Hašek, Unger 1997; 2001; 2005; 2010, showed that their use in the present case is appropriate. The use of these methods made possible the obtaining of more detailed information without major disruption of the investigated situation and with relatively low financial costs (Hašek 1999).

A BRIEF OVERVIEW OF THE GEOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE SITE

The wider area of the chapel of St. Barbara belongs, according to the Regional division of the Czech Republic (Czudek 1973) to Chřiby, into a subunit of the Stupavská Highland, consisting of the rocks of the Magura flysch of the Račany Unit, showing considerable facial changes, and also of Quaternary cover in the overlying stratum.

The pre-Quaternary subsoil (Paleogene) is represented, according to geological mapping, by the youngest stratigraphic unit

of the Magura group of nappes – the Zlín Formation. In its upper part, the Vsetín layers from the middle and upper Eocene are a significant element. It is a typical flysch with a predominance of olive green calcareous claystones alternating with light grey calcareous sandstones with glauconite (Chlupáč *et al.* 2011, 339).

The Quaternary blankets are primarily represented by mechanical wastes of various grain size compositions which originated in the mild and glacial climate on flysch rocks.

AN OUTLINE OF THE HISTORY OF THE RELIGIOUS BUILDING

The chapel of St. Barbara (Fig. 1) is located at the top of Modla (“Idol”) hill approximately 0.6 km north-east of Buchlov Castle. It was completed in 1673 on the site of an earlier medieval stone chapel of the same dedication from the 13th century. Traces of settlement of this locality, however, reach back to the Eneolithic period.

The owner of the Buchlov estate at the time Hanuš Zikmund Petřvaldský built this chapel. It was constructed in the popular at the time style of late Moravian Mannerism between the periods of the Renaissance and the Baroque.

Four tombs were built under the cross-shaped building with a central dome (Samek 1994, 317). The remains of a number of the owners of the estate of the Petřvald and Berchtold family are deposited here – i. e. the remains of the family members who have lived at the Buchlovice chateau from 1738 until 1945.

The main chapel altar was created at the end of the 17th century and at the beginning of the 18th century. On the chapel walls there are posthumous portraits of the Berchtold family members from the second half of the 19th century. Tombstones are also placed along the walls of the chapel. The oldest one is from the year 1580 and belongs to Anna Šviková from Lukonosy, one of the younger tombstones is dedicated to the last Petřvald male descendant Jan Nepomuk. Other tombstones belong to the Berchtolds – Leopold I (†1809), Zikmund I (†1869), his wife Ludmila (†1869) and their daughter Walburga. The tombstone of Zikmund II (†1900) and Josefina Berchtold is also significant.

The Petřvald family had the intention of founding a monastery for monks from the order of the Holy Trinity, or Trinitarians, in the vicinity of the chapel. However, they never proceeded with the construction (Hrdý – Kořínek – Žižlavský 2005, 29). A fire damaged the chapel in 1896 which consequently further deteriorated. It was transferred, based on presidential decrees, to the ownership of the Czechoslovak state in 1945. Extensive renovation of its interiors was carried out in the second half of the 1950s. The chapel was plastered from the outside, its interior was painted and fitted with security devices and lighting at the end of the 1990s.

The tradition of pilgrimages to this place was renewed in the 1990s with them taking place (with certain breaks) on feasts of the Holy Trinity and the Assumption of Virgin Mary up to the present day (Hrdý – Kořínek – Žižlavský 2005, 29).

METHODOLOGY OF THE FIELDWORK

Geophysical prospecting

In the interior of the examined building, 44 mutually perpendicular profiles with a total length of 295.8 m were measured over an area of approximately 230 m².

The routes of the individual geophysical profiles were conducted in order to be approximately perpendicular to the expected course of the investigated structures, i.e. in the N-S and E-W direction.

To address the issues outlined in the introduction, soil radar (GPR, georadar) was used, the apparatus RAMAC/GPR X 3M Geoscience Mala (Sweden), a shielded 250 MHz antenna, with a depth range of approximately 3–4 m. The antenna was moved on profiles ca 1 m from one other continuously on the surface of the tile floor. The trace interval was 5 cm.

The result of the GPR measurement on the individual profiles (PF 1 to 24 and PF 23 to 44) are radarograms (see example Fig. 2) which shows the time of arrival of the waves since the time t (sending the electromagnetic pulse). Successful application of the method is based on the existence of different permittivities (Sr) and specific resistances (r_z) of the individual layers of the inhomogeneities.

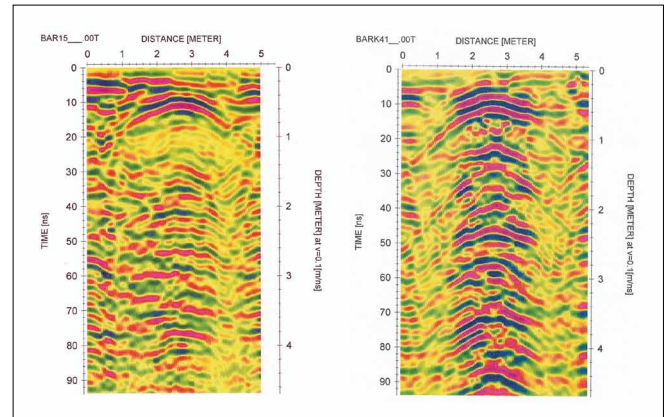

Fig. 2. Sample of radarograms from the tomb of the Petřvald family (BAR 15) and the old tomb of the Berchtold family (BAR 41).

If S is known, the depth of the reflecting interfaces can be determined from the time of arrival of the reflected electromagnetic wave. As there was no additional information available regarding the thicknesses and lithological division of the anthropogenic layer or about additional Quaternary covers, a fictive depth of the Quaternary basis was considered ($v_r = 0.10$ m/ns).

Local inhomogeneities (walled tombs, graves - hollow or half-buried, relics of masonry, stone positions, steps, etc.) appear as multiple reflections of electromagnetic waves in the form of curves similar to half hyperbolas placed under one other, with different widths and orientation (see Fig. 2).

Local inhomogeneities (walled tombs, graves - hollow or half-buried, relics of masonry, stone positions, steps, etc.) appear as multiple reflections of electromagnetic waves in the form of curves similar to half hyperbolas placed under one other, with different widths and orientation (see Fig. 2).

Visual survey

A visual survey of the inaccessible underground spaces under the chapel of St. Barbara was carried out based on the results of the geophysical prospecting on May 10, 2012. Two underground tombs were explored and documented in detail, the tomb of the Petřvald family under the southern wing of the chapel and the old tomb of the Berchtold family under the eastern wing of the chapel (Fig. 3). A prototype of an exploratory mini-probe was used for the survey and documentation. It was constructed in 2005 to explore the ancient royal tomb at the Prague Castle (Maříková-Kubková *et al.* 2005) and improved during the implementation of the project “A survey of the inaccessible underground in historic buildings” in 2007–2011. The exploratory probe consists of sensitive cameras, a laser rangefinder and incremental detectors. Moreover, it can be additionally equipped with a device for sampling (Fig. 4).

The existence of two large underground tombs was confirmed and explored in detail by this exploratory mini-probe. Penetration into the tomb of the Petřvalds (under the eastern wing of the chapel) was undertaken through the ventilation window in the east wall of the chapel. Apart from the massive stone sarcophagus, the tomb is primarily filled with debris, boards, remains and waste, thrown into the underground by

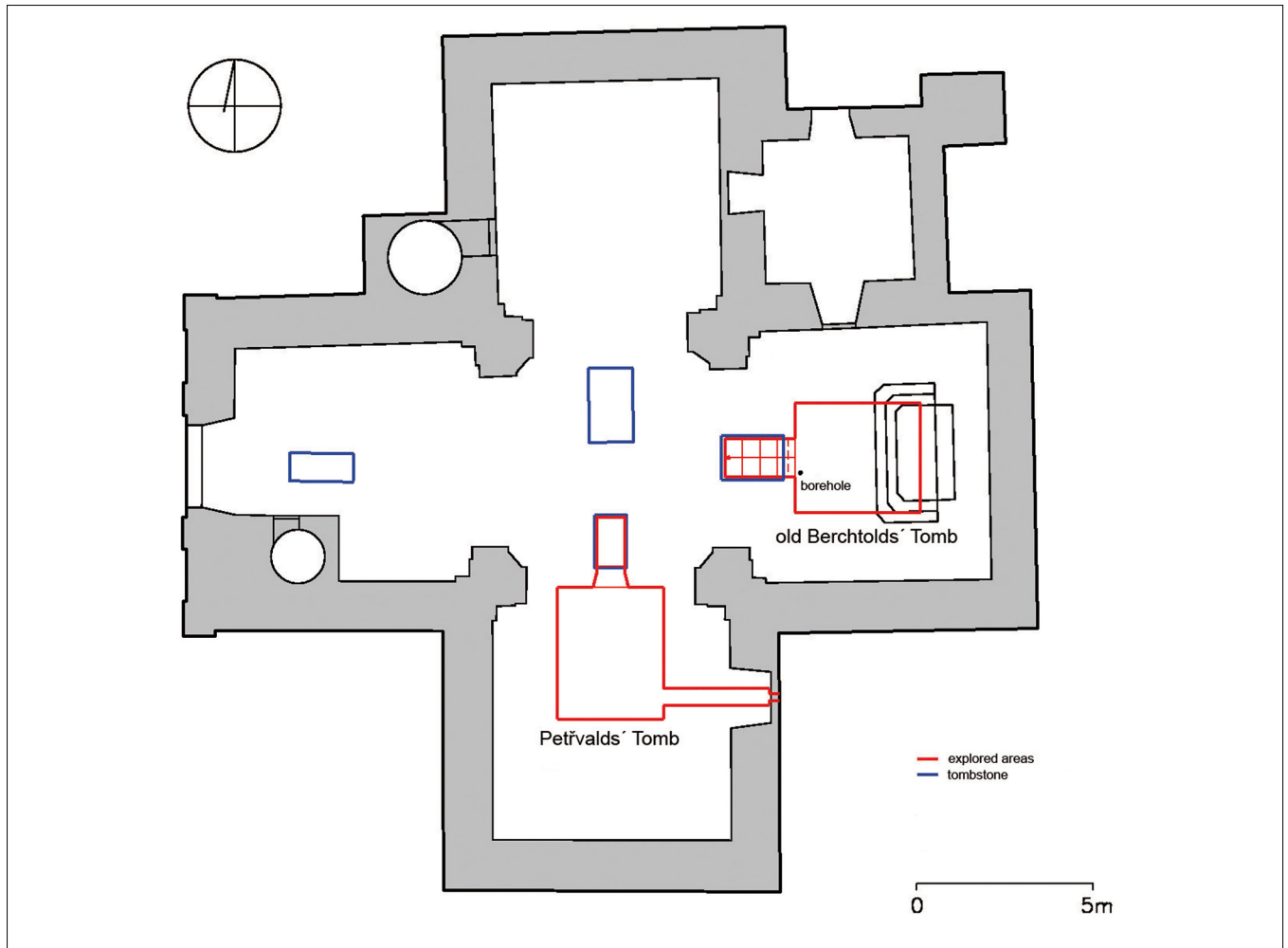

Fig. 3. Buchlov – the Chapel of St. Barbara. The ground plan of the tombs explored visually on May 10, 2012

this particular vent. There is no free access into the ancient tomb of the Berchtolds at present. For the needs of the survey, a 3 cm wide exploratory borehole was conducted at a point recommended by geophysics. The south of the tombstone (in the chapel floor) a burial chamber with seven burials was documented in detail. Three burials were identified with particular persons (Leopold Franz Xaver Berchtold, Sigismund I. Berchtold and Ludmila Berchtold, née Vratislav, of Mitrovica) thanks to the found authenticas.

RESULTS OF THE NON-DESTRUCTIVE METHODS

Geophysical prospection

Several areal and linearly oriented indications of subsurface inhomogeneities were identified in the interior of the chapel of St. Barbara by a thorough interpretation of the geophysical data in the form of a correlation diagram (Fig. 5). A number of the major inhomogeneities are recommended for verification, where possible, by several shallow wells (depth max. 1–1.5 m) and by subsequent inspection with a camera system.

On the basis of the GPR, two major interfaces of reflected electromagnetic waves can be observed on a number of the measured profiles. They are located at times $t_1 = 10\text{--}12$ ns and $t_2 = 38\text{--}44$ ns. Due to a, in all probability, gradual lithological transition between the anthropogenic layer and the Quaternary wastes, the first interface can represent landfill material with a maximum thickness of ca 0.5–0.6 m., while the second one could be a certain fictive interface between a layer of Quaternary sandy-loamy wastes and the surface of weathered and partly weathered flysch rocks, whose relief is here at depths of ca 1.8–2.2 m ($v_r = 0.10$ m/ns).

A number of anomalies identified in the interpretation of the results of the geophysical works can be assigned to various tombs of different sizes (1 to 5) or to the possible foundation masonry of an older, now defunct medieval religious building, or to other architectural elements related to the above structures. The tops of all of these local inhomogeneities, as mentioned above, are concentrated at depths of ca 0.6 to 1.2 m. Their widths vary between 1.0 to 2.0 m, the basis ca 1.7 to 2.0 m.

Four known entrances into the individual walled tombs are

Fig. 4. Buchlov – the Chapel of St. Barbara: preparation of the miniprobe for the visual survey, May 10, 2012.

apparent in the chapel floor from the available documentary materials (marked 1 to 4) and also the ground plan of the larger newer tomb (5) (Fig. 6).

A relatively small tomb in the western wing of the chapel has geophysically interpreted dimensions of approximately 2.3x1.2 m. It is therefore not much larger than its tombstone. The larger tomb of the Petřvald family (2), with a maximum estimated size of approximately 3.7x3 m, is in the area of the southern arm of the cross.

The old tomb of the Berchtold family was found (4) with a possible plan of approximately 3x3.5 m at the eastern side of the existing building.

There is an entrance into the currently ruined tomb of the Petřvalds (3) in the central part of the investigated building. On the basis of the correlation of possible relics of masonry (M) in the central part of the chapel, we assume the possible existence of a smaller building sized ca 6.5–7 m x 4.5–5 m (the maximum wall thickness is 1.0 m).

A possible secondary grave (G?) or increased proportion of gross landfill material cannot be excluded at the western edge of the interpreted linear inhomogeneity.

Additional local “anomalies” in the area of the investigated building (Fig. 5, 6) are either part of the original defunct building, or are linked to its potential progress.

Visual survey

The tomb of the Petřvald family

The tomb is located in the southern part of the chapel. It consists of a rectangular funeral chamber, measuring approximately 3x3.70 m, with a barrel vault (with the axis in the north – south direction). The entrance to the burial chamber was from the north. There was a staircase which is hidden under the tombstone in the chapel floor. The tomb is ventilated by a vent window in the eastern wall of the chapel. The exploratory probe was inserted into the tomb through this window. The tomb walls are covered with whitish plaster. A huge stone sarcophagus stands inside the burial chamber. Human skulls are secondarily deposited on its lid. The remainder of the space is primarily filled with the planks of disintegrated wooden

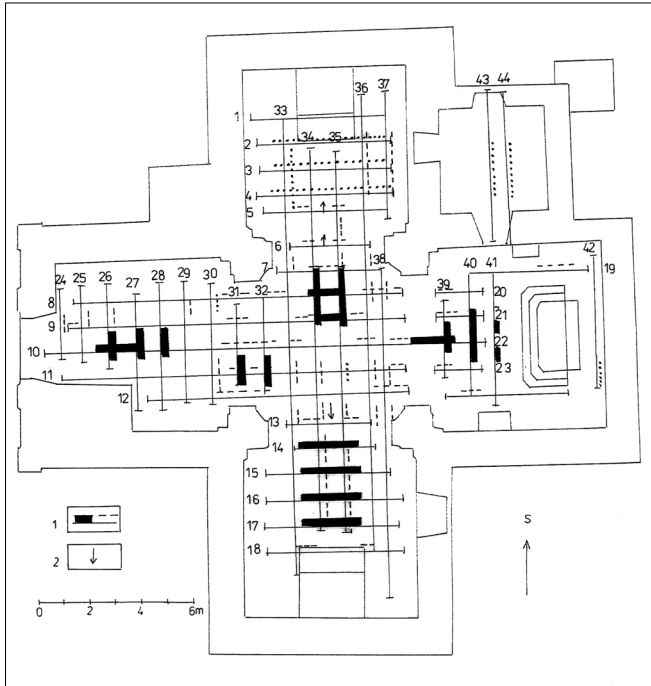

Fig. 5. Buchlov – the Chapel of St. Barbara: correlation diagram of the inhomogeneities based on the GPR method. 1 – near-surface inhomogeneities ranged according to their expressiveness; 2 – depression structures

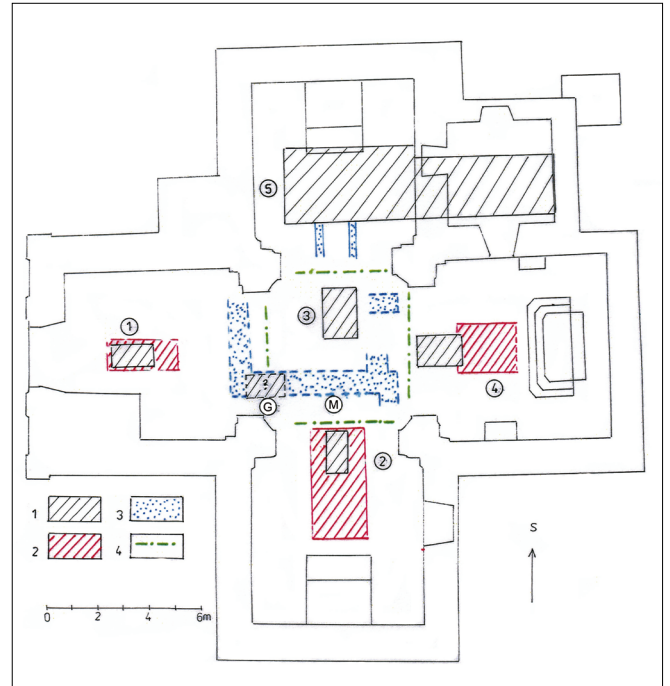

Fig. 6. Buchlov – the Chapel of St. Barbara: archaeological interpretation of the results of the geophysical measurements. 1 – entrances to the tombs, the tomb; 2 – the estimated sizes of the tombs; 3 – any relics of masonry; 4 – a step

Fig. 7. Buchlov – the Chapel of St. Barbara, the tomb of the Petřvald family (skulls on the stone sarcophagus lid, two spider cocoons on the ceiling).

coffins, skeletal remains, debris and garbage (Figure 7). An interesting detail is a relatively large amount of spiders cocoons on the ceiling of the burial chamber. They are in all probability cocoons of the *Meta menardi* (European cave spider) species.

The old tomb of the Berchtold family

The tomb is located under the eastern part of the chapel. It consists of a rectangular burial chamber, measuring ca 3 x 3.6 m, with a barrel vault (the axis of the vault in the east – west direc-

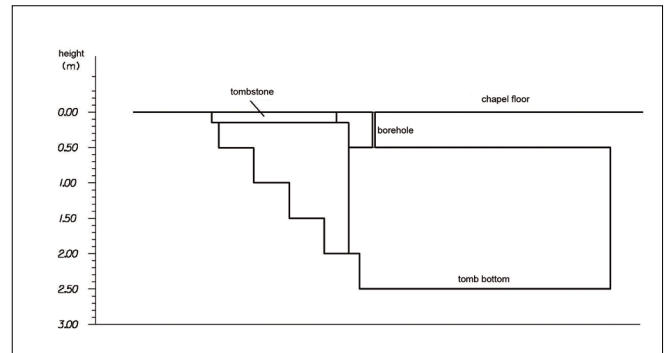

Fig. 8. Buchlov – the Chapel of St. Barbara. Longitudinal section (east – west) of the old tomb of the Berchtold family.

tion). The entrance into the tomb consists of a narrow (ca 1 m) gangway with a brick staircase (5 steps), covered by a tombstone at the floor level of the chapel (Fig. 8). The walls of the tomb are covered with whitish plaster while the floor is made of square tiles. A total of 7 burials were identified in the eastern part of the burial chamber. They are placed in three metal and four wooden coffins. The metal coffins do not stand directly on the floor, but on wooden beams. The two wooden coffins stand directly on the floor on turned legs (Fig. 9). Two more wooden chests, significantly smaller, are placed on their lids. They apparently belong to children. The exploratory probe captured and photographed authenticas on two of the metal coffins (placed on one other). Both authenticas were legible, therefore these coffins can be identified as the burials of Sigismund I. Berch-

Fig. 9. Buchlov – the Chapel of St. Barbara, the old tomb of the Berchtold family – view of the coffins in the eastern part.

told (1799–1869) (Fig. 10) and his wife Ludmila Berchtold, née Vratislav, of Mitrovice (1808–1869). Another authentica has been identified and partly read on a wooden coffin by the north tomb wall. The chest can consequently be recognised as the burial of Leopold Franz Xaver Berchtold (1759–1809).

CONCLUSION

Non-destructive research with a georadar (GPR) was conducted with the investigation of a number of the detected objects with a camera system in the interior of the chapel of St. Barbara on Modla hill in the cadastral district of Buchlovice in 2011–2012.

The results of the geophysical works indicated the existence of various planar and linear subsurface inhomogeneities, which can mainly be assigned to uncaved brick-stone tombs of varying sizes and depths, belonging to some of the estate owners of the Berchtold and Petřvald families. Additional discovered inhomogeneities in all probability represent relics of masonry of the original medieval chapel located in the central part of the building.

A visual survey of the tombs provided extremely detailed information regarding the appearance and condition of the two underground tombs, the tomb of the Petřvald family and the old tomb of the Berchtold family. While minimizing financial and time resources, information about the condition of the inaccessible underground was obtained, which will primarily be of use to the monument administrator in deciding how to dispose of the site and how to further secure and protect it.

As demonstrated by the results of both methods applied, this choice demonstrated the suitability of their use in addressing issues of funeral structures and relics of masonry of older torn-down sanctuaries, even in the interiors of modern-age church buildings without physical probing and areal archaeological excavations.

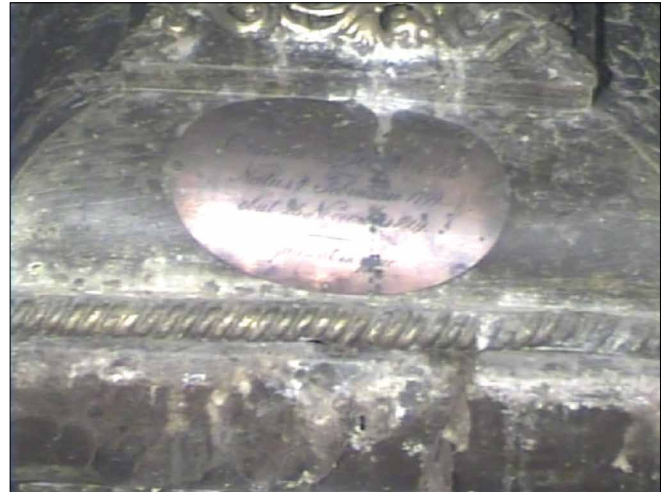

Fig. 10. The authentica on the coffin of Sigismund I. Berchtold (†1869) photographed in the old tomb of the Berchtold family in the chapel of St. Barbara.

REFERENCES

- Czudek, T. (1973): Geomorfologické členění ČR. *Studia geographica* 23. NČSAV, Praha.
- Hašek, V. (1999): *Methodology of Geophysical Research in Archaeology*. BAR, Oxford.
- Hašek, V. – Glisníková, V. (2005): Anteil der geophysikalischen Methoden an der archäologischen Erforschung der unterirdischen Räume. *Slovenská archeológia*, LIII, 337–362.
- Hašek, V. – Šindelář, J. – Thomová, Z. – Tomešek, J. (2008): Nedestruktivní průzkum kostela sv. Víta v Českém Krumlově. *Ve službách archeologie*, 1/08, 55–63.
- Hašek, V. – Tomešek, J. (2011): Zpráva o archeogeofyzikální prospekci na akci k.ú. Buchlovice, kaple sv. Barbory. MS Isolines s.r.o., Brno.
- Hašek, V. – Unger, J. (1997): Geophysical and Archaeological Research of Medieval Architecture of the Thirteenth to Fifteenth Centuries in Moravia. *Archaeological Prospection*, 5, 1–28, Bradford.
- Hašek, V. – Unger, J. (2001): Geophysikalische Prospektion und archäologische Untersuchung von mittelalterlichen Befestigten Siedlungen Mährens. *Przegľad Archeologiczny*, 49, 103–126.
- Hašek, V. – Unger, J. (2005): Geophysikalische Prospektion und archäologische Forschung in mährischem Kirchen. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 21, 297–311.
- Hašek, V. – Unger, J. (2010): *Religions Architecture in the Czech Republic in the Light of geophysical Prospection and Archaeological Excavation*. BAR IS 2128, Oxford.
- Hrdý, M. – Kořínek, V. – Žižlavský, B. (2005): *Moje Buchlovice*. Obec Buchlovice.
- Chlupáč, I. et al. (2011): *Geologická minulost České republiky*. Academia, Praha.
- Maříková-Kubková, J. et al. (2005): Předběžná zpráva o průzkumu staré královské hrobky v chóru sv. Víta na Pražském hradě. *Castrum Pragense*, 6, 99–123.
- Samek, B. (1994): *Umělecké památky Moravy a Slezska, A/I*. Academia, Praha.

AUTHORS

RNDr. Vladimír Hašek, DrSc.
Isolines, spol. s r.o., Došlíkova 3, 636 00 Brno,
E-mail: hasek.vladimir@gmail.com

Mgr. Tomáš Mořkovský
Dep. of Anthropology, Faculty of Science, Masaryk university,
Vinařská 5, 603 00 Brno
E-mail: tmorkovsky@email.cz

Jan Tomešek
Isolines, spol. s r.o., Došlíkova 3, 636 00 Brno,
Email: isolines@isolines.cz

Jiří Šindelář
Naše historie, o.s., Měšická 1724, 390 02 Tábor
E- mail: geo@geo-cz.com

Naučení krále Amenemheta I. jeho synovi Senusretovi (Pražská hieratická literární ostraka II)

Břetislav Vachala

Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Do redakce doručeno 6. prosince 2012; k publikaci přijato 11. ledna 2013

Ad diem natalem septuagesimum viro clarissimo ingeniario Michaeli Balik datum

THE INSTRUCTION OF KING AMENEMHET I FOR HIS SON SENWOSRET (PRAGUE HIERATIC LITERARY OSTRACA II)

ABSTRACT *The Instruction of King Amenemhet I for His Son Senwosret*, a highly unusual text, was written probably not too long after the assassination of Amenemhet I (c. 1962 BCE), founder of the twelfth dynasty. The composition represents above all a piece of political propaganda supporting the throne in favour of Senwosret as the only legitimate successor to his assassinated father. The parts of the Instruction, the author of which remains unknown, currently survive in six papyri, three writing boards and 232 ostraca. Numerous copies are of New Kingdom date and have been found in Deir el-Medina, written as exercises by the pupils in the local school. The chief source of the text is Papyrus Millingen (Dynasty 18), the ending of the Instruction occurs on Papyrus Sallier II (reign of Sety II). A new Czech translation of the Instruction is presented in the article. Three Ramesside hieratic ostraca (P 3835: Figs. 1,2; P 3818: Figs. 5,6; P 3806: Figs. 7,8) and a writing board (P 7228: Figs. 3,4) with parts of this composition are deposited in the National Museum – Náprstek Museum of Asian, African and American Cultures in Prague. All the four sources (from Deir el-Medina) are illustrated with photographs, and hieroglyphic transcriptions and translations are added as well.

KEY WORDS Ancient Egyptian literature; The Instruction of King Amenemhet I for His Son Senwosret; Dynasty 12; hieratic ostraca

ABSTRAKT *Naučení krále Amenemheta I. jeho synovi Senusretovi* je velice neobvyklé literární dílo, které bylo pravděpodobně sepsáno brzy po zavraždění zakladatele 12. dynastie Amenemheta I. (cca 1962 př. n. l.). Jde především o politický propagační spis mající podpořit Senusreta jako jediného zákonného nástupce jeho zavražděného otce. Části naučení, jehož autor zůstává neznámý, se zachovaly na šesti papyrech, třech tabulkách a 232 ostrakách. Mnohé z těchto opisů pocházejí z Nové říše a byly nalezeny v Dér el-Medíně, kde je jako školní cvičení napsali žáci místní písařské školy. Základním textovým pramenem zůstává Millingenův papyrus z 18. dynastie, přičemž konec Amenemhetova naučení se dochoval na papyru Sallier II (z doby vlády Setchiho II.). Článek obsahuje nový český překlad celého naučení. V Národním muzeu – Náprstkově muzeu asijských, afrických a amerických kultur v Praze se nacházejí tři ramessovská hieratická ostraka (P 3835: obr. 1,2; P 3818: obr. 5,6; P 3806: obr. 7,8) a jedna tabulka (P 7228: obr. 3,4) obsahující části tohoto naučení. Všechny čtyři prameny pocházejí z Dér el-Medíny a jsou zde dokumentovány fotograficky a rovněž jsou připojeny jejich hieroglyfické přepisy a překlady.

KLÍČOVÁ SLOVA staroegyptská literatura; Naučení krále Amenemheta I. jeho synovi Senusretovi; 12. dynastie; hieratická ostraka

Naučení krále Amenemheta I. jeho synovi Senusretovi představuje důmyslný politický propagační spis mající podpořit nárok Amenemhetova syna Senusreta na egyptský trůn (Posener 1956, 61–86, 141–144; Thériault 1993, 151–160). Kolem roku 1962 př. n. l. totiž nastala neočekávaná situace, když byl

při palácovém spiknutí zavražděn zakladatel 12. dynastie Sethepibre Amenemhet (I.) a nástupnictví jeho syna bylo třeba jednoznačně veřejně potvrdit. To však mohla učinit pouze nejvyšší autorita – panovník, bůh žijící na zemi. A tak se zavražděný Amenemhet (podobně jako duch Hamletova otce)

Obr. 1. Anonym, „Hieratické ostrakon s částí Amenemhetova naučení“, 20. dynastie (cca 1188–1078 př. n. l.), vápenec, 18,1x16,7 cm, Dér el-Medína, uloženo: Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur v Praze (inv. č. P 3835). (Foto: Národní muzeum.)

Fig. 1. Hieratic ostracon with a part of *The Instruction of Amenemhet*, Dynasty 20 (c. 1188–1078 BCE), limestone, dimensions: 18,1x16,7 cm, from Deir el_Medina. The National Museum – Náprstek Museum of Asian, African and American Cultures in Prague (P 3835). (Photo: The National Museum.)

Obr. 2. Hieroglyfický přepis pražského ostraka P 3835. (Přepis: Břetislav Vachala.)

Fig. 2. Hieroglyphic transcription of the Prague ostracon P 3835. (Transcription: Břetislav Vachala.)

vrací na tento svět, promlouvá ke svému synovi a sděluje mu okolnosti své násilné smrti. Jako svého božího syna ho zároveň varuje před lidmi z bezprostředního okolí a nabádá ho k ostražitosti. V textu, který má podobu oblíbeného literárního žánru didaktického naučení a zahrnuje i prvky životopisu, nářku, závěti (Foster 1981, 46–47) a apologie, zaznívá nejen sebechvála zavražděného panovníka, ale také jeho neobvyklá sebekritika, když si vyčítá to, co zanedbal a opominul, zvláště v souvislosti se zajištěním nástupnictví svého syna. Závěr naučení je kromě samotnému následníku právě tak určen bez rozdílu všem lidem, kteří by měli respektovat jasně proklamované Senusretovo právo na trůn a prokazovat mu úctu. Nový panovník, který se bude opírat o „moudrost a znalce“, jim naopak zajistí život ve „šťastné době.“

Autor naučení, které bylo sepsáno pravděpodobně brzy po Amenemhetově smrti, zůstává neznámý, přestože pozdější ramessovska tradice (papyrus Chester Beatty IV) připisuje autorství věhlasnému mudrci Chetimu, jehož jediné vyobrazení společně s dalšími uznávanými mudrci se dochovalo na vápencovém reliéfu z 19. dynastie ze Sakkáry (Wildung 1984, 14). Jména autorů staroegyptských naučení byla totiž spíše fiktivní a měla dílům dodat vážnosti a starobylosti (Helck 1991, 168, pozn. 20).

Text Amenemhetova naučení je znám především z Millingenova papyru, jenž pochází až z 18. dynastie (16.–15. století př. n. l.). Vlastní papyrus se bohužel ztratil, nicméně byl ještě předtím publikován (Griffith 1896, 35–50) a později se dokonce podařilo znovu objevit původní kopii textu, kterou pořídil v roce 1843 Amédée Peyron (Lopez 1963, tabule 4,6,8). Nedochovaný konec textu Amenemhetova naučení na Millingenově papyru bylo možné doplnit z dalších pramenů, zvláště z papyru Sallier II (z doby vlády Setchiho II., okolo 1200 př. n. l.).

Pro svůj obsah a vypracovanou literární formu se naučení stalo po následující staletí oblíbeným textem, běžně memorovaným a opisovaným v písařských školách. Svědčí o tom dochované neúplné opisy pocházející z 18.–20. dynastie (cca 1543–1080 př. n. l.), které se našly především ve vesnici královských řemeslníků v Dér el-Medíně. Jejich počet je 6 papyrů a 220 ostrak a tabulek (Mathieu 2003, 134). Poslední součet všech známých pramenů potom činí 6 papyrů, 3 tabulky a 232 ostrak (Adrom 2006, IX–XVII). Nejmladší ze známých pramenů (papyrus Berlín 23045) je třeba datovat nejspíše do 26. dynastie (Verhoeven 1999, 259, pozn. 35). Žádný opis Amenemhetova naučení se však nedochoval na koženém svitku, tedy ani na Louvre 4920 (Adrom 2006, IX, N° 10; Panov 2008, 103). K tomuto zjištěnému celkovému počtu nyní ovšem přistupují čtyři objevené a zde také publikované prameny nacházející se ve sbírkách pražského Národního muzea.

Naučení krále Amenemheta I. jeho synovi Senusretovi stylisticky tvoří 15 slok o různém počtu veršů (3–10), jež jsou v textu vyznačeny červeně psaným prvním veršem každé sloky a červeným bodem oddělujícím jednotlivé verše. Vzhledem k tomu, že se jedná o práce více či méně zdatných žáků písařských škol, kteří z paměti nebo podle diktátu zaznamenávali klasický egyptský text po 400–850 letech od jeho sepsání,

jsou jejich kopie plné chyb vzniklých při prepisování či přelechnutí tehdy již archaického textu. Nejmladší známý opis Amenemhetova naučení na zmíněném berlínském papyru byl přitom pořízen dokonce až po přibližně 1300–1400 (!) letech. Hieratický text naučení, který přináší značné obtíže při čtení, překladu a výkladu, je tudíž mnohdy odlišně překládán (Volten 1945, 106–124; Helck 1969, 12–98; Faulkner 1973, 193–197; Lichtheim 1973, 136–138; Blumenthal 1984, 94–95; Lalouette 1984, 57–59; Brunner 1988, 173–177; Parkinson 1997, 206–208; Burkard 1999, 171–173; Foster 2001, 85–88; Vernus 2001, 165–169; Tobin 2003, 167–171; Quirke 2004, 127–129) a vykládán (komentáře ke zmíněným překladům; Anthes 1977, 41–54; Burkard 1977, *passim*; Blumenthal 1985, 104–115; Goedicke 1988, 3–78; Jansen-Winkel 1991, 262–264; Grimal 1995, 273–280; Obsomer 1995, 112–136). Nyní uveřejníme nový český překlad tohoto významného staroegyptského literárního díla (dosud: Lexa 1947, 136–138; Vachala 1987, 56–57; Vachala 1992, 97–99).

(1) Začátek naučení,
které sepsalo Veličenstvo král Horního a Dolního Egypta
Sehetepibre,

syn Rea, Amenemhet, Ospravedlněný,
když odkrýval pravdu

(5) svému synovi, Pánovi všehomíra.

Řekl (následující). Ty, jenž ses objevil v záři jako bůh,
poslouchej, co ti řeknu,
abys mohl kralovat zemi,
vládnout (nilským) břehům

(10) a činit přemíru dobrých skutků.

Měj se na pozor u před sloužícími, kteří se nestali ničím
a na jejichž záměry se nebere žádný ohled.

Nepřibližuj se k nim, když jsi sám.

Nevěř bratru, neznej přítele

(15) a ani si nedělej důvěrníky, (neboť) to k ničemu nevede.

I ve spánku se hlídej sám,
neboť nikdo nemá stoupence
ve dni neštěstí.

Dával jsem chudému, vychovával jsem sirotka

(20) a s nuzákem jsem jednal jako s bohatým.

(Přesto) ten, jenž jedl můj chléb, se spíkl,
ten, jemuž jsem podal ruce, vyvolal strach,
ti, kteří se oblékali do mého jemného plátna, se na mne
dívali jako na (pouhé) seno,
ti, kteří se natírali mojí myrhou, mi lili vodu pod (nohy).

(25) Mé žijící podoby, přidělené lidem,
předneste na moji (počest) žalozpěv, jaký ještě nikdo
neslyšel,

(neboť) tak velkou bitvu ještě nikdo neviděl!

Vždyť když se bojuje na bojišti, zapomene se na včerejšek,
a úspěchu se nedočká ten, jenž neví, co by vědět měl.

Obr. 3. Anonym, „Hieratická tabulka s částí Amenemhetova naučení“, 20. dynastie (zřejmě vláda Ramesse III. nebo Ramesse IV., cca 1185–1146 př. n. l.), dřevo pokryté štukem, 15,3x11,3 cm, Dér el-Medína, uloženo: Národní muzeum – Náprstkovo muzeum Asijských, afrických a amerických kultur v Praze (inv. č. P 7228). (Foto: Národní muzeum.)

Fig. 3. Hieratic writing board with a part of *The Instruction of Amenemhet*, Dynasty 20 (probably the reign of Ramesses III or Ramesses IV, c. 1185–1146 BCE), stuccoed wood, dimensions: 15,3 x 11,3 cm, from Deir el-Medina. The National Museum – Náprstek Museum of Asian, African and American Cultures in Prague (P 7228). (Photo: The National Museum.)

(30) Bylo to po večeri, nastala už noc.
 Dopřál jsem si hodinu odpočinku.
 Ležel jsem unavený v posteli
 a začínal propadat spánku.
 Tu se zbraně (určené k mé) ochraně obrátily proti mně
 (35) a já byl (náhle bezmocný) jako had v poušti.

Probudil jsem se k boji a byl (zcela) při sobě.
 Zjistil jsem, že došlo k bitce stráží.
 Kdybych se rychle chopil zbraní,
 donutil bych zbabělce zalézt zpátky do díry!

(40) Avšak nikdo není v noci silný, nikdo nemůže bojovat sám.

Úspěchu nelze dosáhnout bez ochránce.

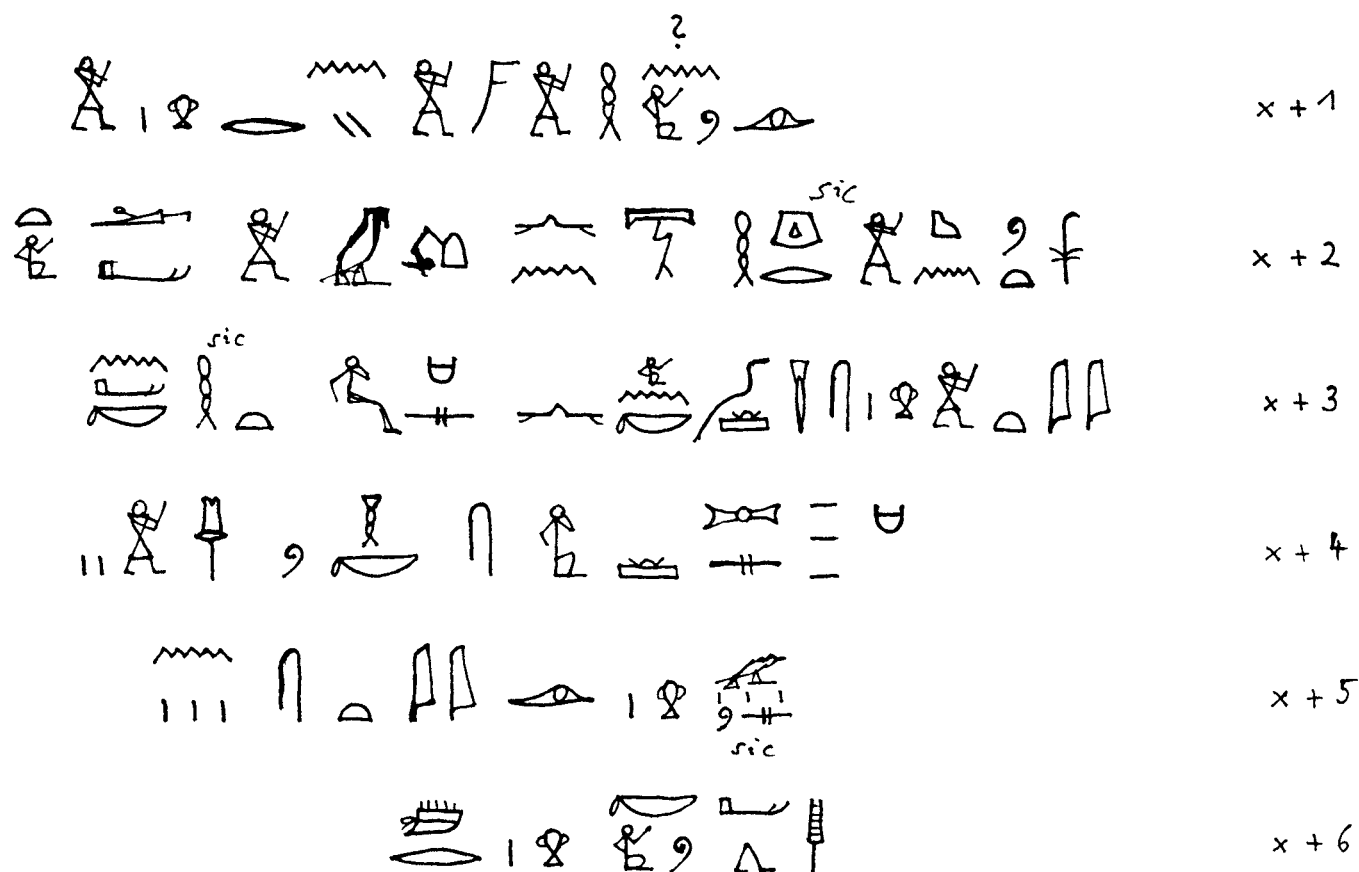
Hle, k vražednému útoku došlo, když jsem byl bez tebe,
 dříve než dvořané mohli slyšet, že jsem ti předal (vládu),
 a dříve než jsem s tebou mohl usednout (na trůn)!

Kéž bych pro tebe učinil toto rozhodnutí!

(45) Avšak nebyl jsem na to připraven a nepřemýšlel jsem o tom.

Nepředvídal jsem ani nespolehlivost služebníků.

Vytvořily někdy ženy vojenské oddíly?
 Vychovali snad někdy v paláci štváče?
 Pustili někdy vodu, aby zničila půdu?

Obr. 4. Hieroglyfický přepis pražské tabulky P 7228. (Přepis: Břetislav Vachala.)

Fig. 4. Hieroglyphic transcription of the Prague writing board P 7228. (Transcription: Břetislav Vachala.)

(50) Ublíží se snad lidem za jejich (dobré) skutky?
Od narození mě nepostihlo neštěstí;
nikdy se nic nevyrovnalo mým statečným činům.

Vydal jsem se do Elefantiny a vrátil se do delty,
stanul jsem na hranicích země a prohlédl si vnitrozemí.

(55) Dosáhl jsem krajních hranic moci
svou silou a svými schopnostmi.

Já to byl, kdo stvořil obilí, miláček Nepriho!
Hapi mi prokazoval úctu na každém poli.
Nikdo nehladověl za mých let, ani nežíznil.

(60) Lidé (tu) pobývali díky tomu, co jsem vytvořil,
a vyprávěli si o mně.
Vše, co jsem přikázal, bylo v pořádku.

Zkrotil jsem lvy a pochytil krokodýly.
Podmanil jsem si Núbijce a zajal Medžaje.
Donutil jsem Asijce plazit se jako psi.

(65) Postavil jsem si hrobku zdobenou zlatem,

se stropem z lapisu lazuli,
stěnami ze stříbra,
podlahou z tvrdého kamene,
dveřmi z mědi

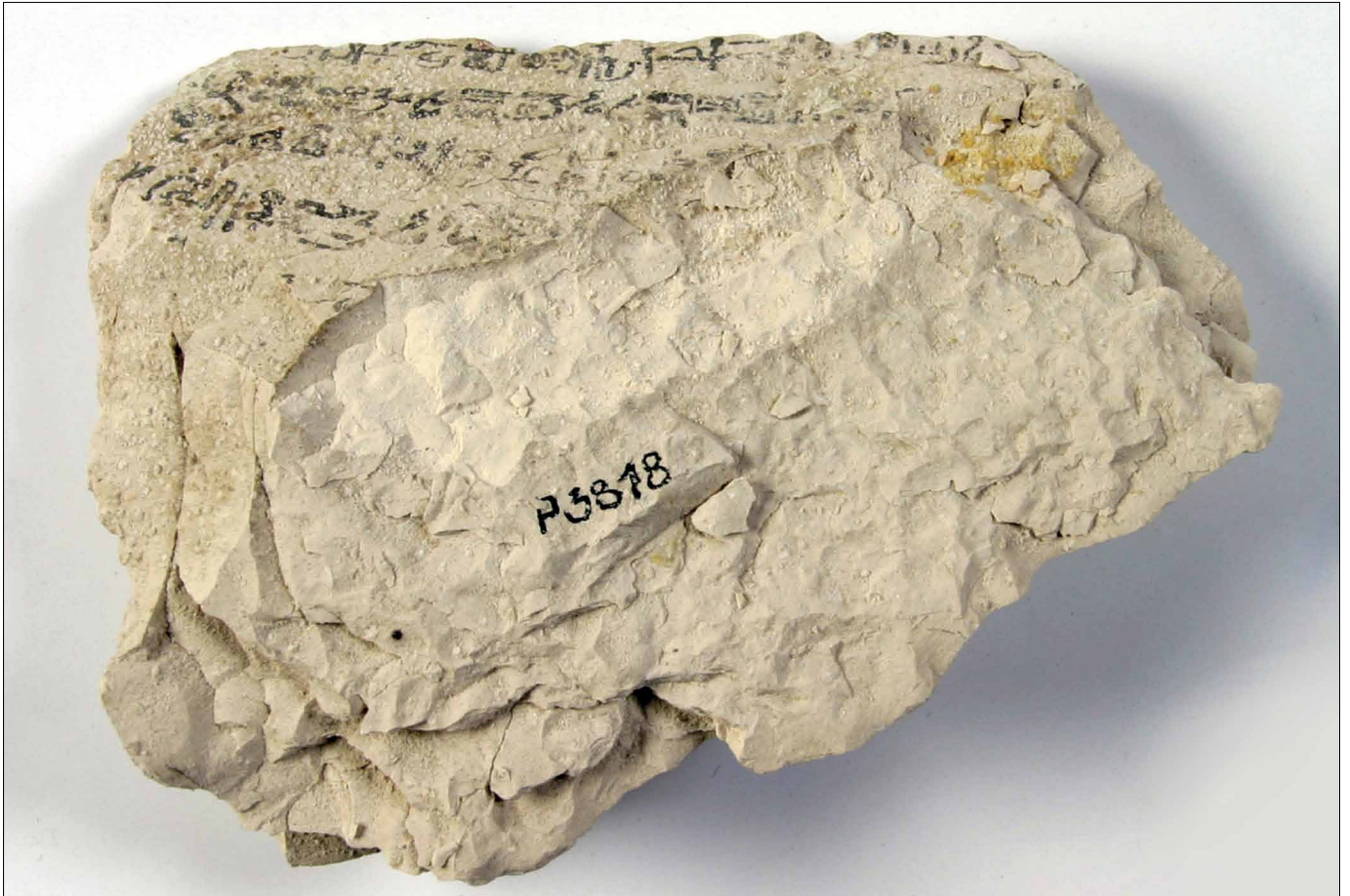
(70) a závorami z bronzu.
Byla postavena navěky
a vybavena navždy.
Vím to, protože já jsem její svrchovaný pán.

Přesto je spousta lží v ulicích.

(75) Zatímco moudrý člověk říká ano, hlupák říká ne,
protože je neznalý bez tvého vedení.
Senusrete, můj synu! Odcházím,
ale mé srdce patří jen tobě a mé oči tě (stále) sledují.
Ti, kteří se narodí ve šťastné době,

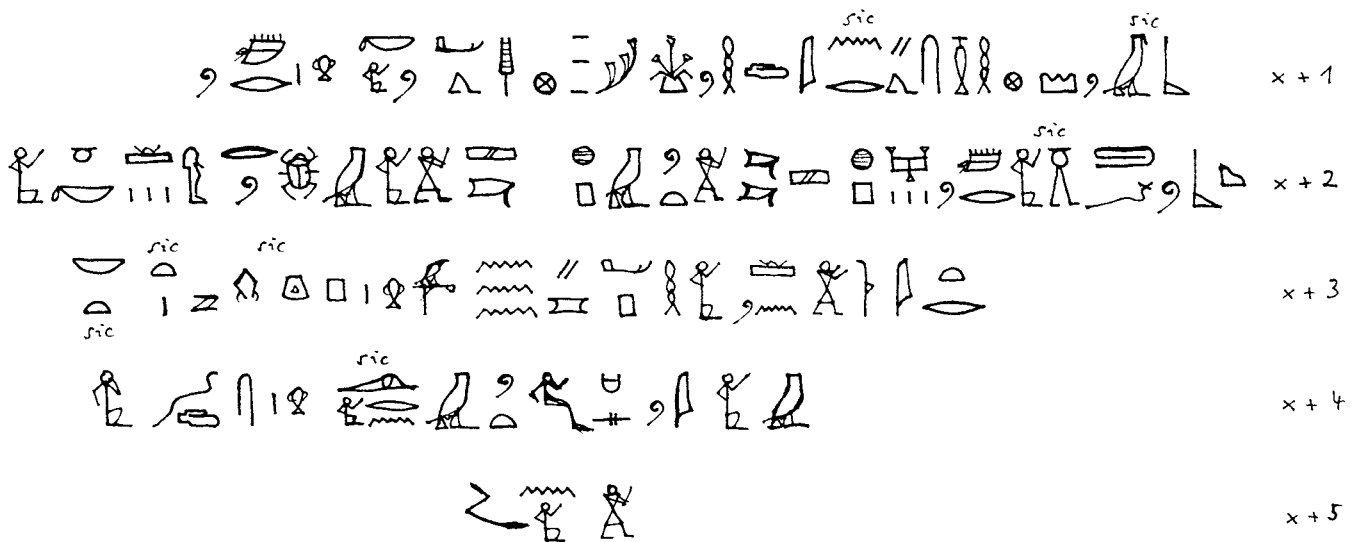
(80) ti s (celým) lidstvem budou prokazovat úctu.

Hle, začal jsem a tobě svěřil pokračování!
Já jsem pro tebe dosáhl toho, co jsem měl na srdci!
(Nyní) máš nasazenou bílou korunu božího potomka;
je to tak v pořádku, jak jsem tobě určil.

Obr. 5. Anonym, „Hieratické ostrakon s částí Amenemhetova naučení“, 19. dynastie (cca 1292–1186 př. n. l.), vápenec, 14,5x12,6 cm, Dér el-Medína, uloženo: Národní muzeum asijských, afrických a amerických kultur v Praze (inv.č. P 3818). (Foto: Národní muzeum.)

Fig. 5. Hieratic ostracon with a part of the Instruction of Amenemhet, Dynasty 19 (c. 1292–1186 BCE), limestone, dimensions: 14,5 x 12,6 cm, from Deir el-Medina. The National Museum – Náprstek Museum of Asian, African and American Cultures in Prague (P 3818). (Photo: The National Museum.)

Obr. 6. Hieroglyfický přepis pražského ostraka P 3818. (Přepis: Břetislav Vachala.)

Fig. 6. Hieroglyphic transcription of the Prague ostracon P 3818. (Transcription: Břetislav Vachala.)

- (85) Vstoupil jsem do Reovy bárky.
 Ujmi se (tedy) královského úřadu, který vznikl dávno
 přede mnou!
 Vyvaruj se mých chyb (?).
 Vztyč sochy bohů a postav si hrobku.
 Bojuj za moudrost a znalce,
 (90) protože rád ho budeš mít na straně svého Veličenstva,
 kéž žije, je svěží a zdrávo!

Dosud známé písemné prameny dokládající Amenemhetovo naučení nyní obohacují tři vápencová a keramická ostraka (P 3835, P 3818, P 3806) a jedna dřevěná tabulka (P 7228) nacházející se v egyptské sbírce Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur, složce Národního muzea v Praze. Zmíněná ostraka a tabulku zakoupil v Egyptě Jaroslav Černý a daroval je Orientálnímu ústavu v Praze, který je 6. 1972 předal pražskému Národnímu muzeu (Onderka 2008, 292–293). Výjimku tvoří vápencové ostrakon P 3835, které daroval asi na přelomu let 1922 a 1923 prvnímu československému vyslanci v tehdejší Egyptské království Cyrilu Duškovi (Macková – Navrátilová 2005, 53–55) ruský učenec Grigorij Lukjanov (Navrátilová 2001, 45–46; Navrátilová 2003, 75–76). Toto ostrakon zaujalo zakladatele české egyptologie Františka Lexu, který ho uveřejnil společně s dalšími egyptskými starožitnostmi ze sbírek Národního muzea a Karáskovy galerie, darovanými těmto institucím právě vyslancem Duškem (Lexa 1931, 12). Tato Lexova informace o ostraku společně s jeho černobílou fotografií byla později ještě jednou knižně reprodukována (Navrátilová 2003, 75).

Ostrakon P 3835 (obr. 1,2)

Materiál: vápenec.

Rozměry: 18,1x16,7 cm.

Místo nálezů: Dér el-Medína.

Popis: Ostrakon se zbytky tří řádků celkem dobře zachovaného, jen místy trochu setřelého textu psaného černou barvou zprava doleva a obsahujícího začátek Amenemhetova naučení:

řádek 1 – verše 1–2 (§ 1a: Adrom 2006, 1–2),

řádek 2 – verše 3–4 (§§ 1b–1c: Adrom 2006, 3–6),

řádek 3 – verše 5–7 (§§ 1c–1d: Adrom 2006, 5–8).

Červené body dělicí jednotlivé verše nebyly v tomto textu vyznačeny. Text bez chyb napovídá, že ho psal podle diktátu nebo opisoval či psal z paměti pokročilý žák písařské školy.

Překlad:

1: (Začátek) naučení, které sepsalo Veličenstvo král Horního a Dolního Egypta Sehetepibre, ...

2: ... (Amenem)het, Ospravedlněný, když odkrýval pravdu ...

3: ... (Pánovi všeho)míra. Řekl (následující). Ty, jenž ses objevil v záři jako bůh, poslouvej, co ti řeknu, ...

Datování: 20. dynastie (cca 1188–1078 př. n. l.).

Tabulka P 7228 (obr. 3, 4)

Materiál: dřevo pokryté štukem.

Rozměry: 15,3x11,3 cm.

Místo nálezů: Dér el-Medína.

Popis: Tabulka potřená na obou stranách silnou vrstvou světle až tmavohnědé štuky a dokonale vyhlazená. Na zevní straně jsou zbytky šesti řádků dobře čitelného textu psaného černou barvou zprava doleva a obsahujícího následující pasáže Amenemhetova naučení:

řádek x + 1 – verš 37 (§ 7b: Adrom 2006, 43),

řádek x + 2 – verš 40 (§ 7e: Adrom 2006, 46),

řádek x + 3 – verše 43–44 (§§ 8b–8c: Adrom 2006, 49–50),

řádek x + 4 – verš 47 (§ 9a: Adrom 2006, 53),

řádek x + 5 – verš 50 (§ 9d: Adrom 2006, 56),

řádek x + 6 – verš 54 (§ 10b: Adrom 2006, 61).

Červené body jako grafická dělička veršů nebyly vyznačeny. Zřejmě jde o školní cvičení žáka, jehož rukopis a text téměř bez chyb (v našem hieroglyfickém přepisu jsou vyznačeny *sic*) svědčí o jeho pokročilosti.

Překlad:

x + 1: ... (Zjistil) jsem, (že došlo k) bitce ...

x + 2: ... Avšak (nikdo není v) noci silný, nikdo nemůže bojovat sám ...

x + 3: ... (dříve než) dvořané (mohli slyšet), že jsem ti předal (vládu) a dříve než jsem s tebou mohl usednout (na trůn!) ...

x + 4: ... Vytvořily (někdy ženy) vojenské oddíly? ...

x + 5: ... (lidem) za jejich (dobré) skutky? ...

x + 6: ... stanul jsem na hranicích ...

Datování: 20. dynastie (zřejmě doba vlády Ramesse III. nebo Ramesse IV., cca 1185–1146 př. n. l.).

Ostrakon P 3818 (obr. 5, 6)

Materiál: vápenec.

Rozměry: 14,5x12,6 cm.

Místo nálezů: Dér el-Medína.

Popis: Křehké a na povrchu popraskané ostrakon se zbytky pěti řádků čitelného textu zaznamenaného černou barvou zprava doleva a obsahujícího části Amenemhetova naučení:

řádek x + 1 – verše 53–54 (§§ 10a–10b: Adrom 2006, 59–61),

řádek x + 2 – verše 54–57 (§§ 10b–10c–11a: Adrom 2006, 61–63),

řádek x + 3 – verš 58 (§ 11b: Adrom 2006, 64),

řádek x + 4 – verš 60 (§§ 11c–11d: Adrom 2006, 65–66),

řádek x + 5 – verš 62 (§ 12a: Adrom 2006, 68).

Červené body oddělující jednotlivé verše nebyly vyznačeny. Toto školní cvičení je s několika chybami.

Překlad:

x + 1: ... (do) Elefantiny a vrátil se do delty, stanul jsem na hranicích...

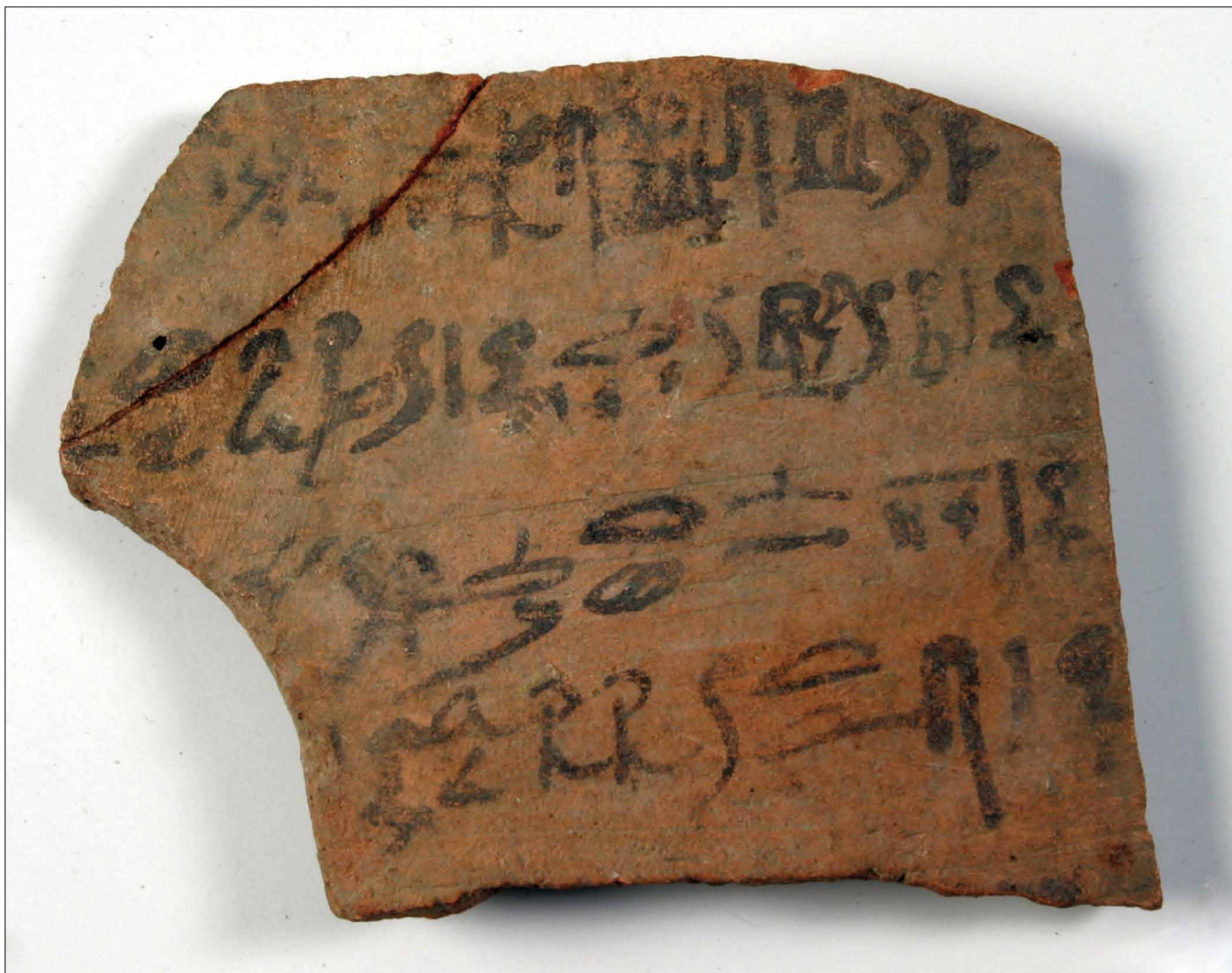
x + 2: ... vnitrozemí. Dosáhl jsem krajních hranic moci svou silou a svými schopnostmi. Já to byl, kdo ...

x + 3: ... Hapi mi prokazoval úctu na každém poli...

x + 4: ... Lidé (tu) pobývali díky tomu, co jsem vytvořil, vyprávěli si...

x + 5: ... (zkrotit) jsem lvy...

Datování: 19. dynastie (cca 1292–1186 př. n. l.).

Obr. 7. Anonym, „Hieratické ostrakon s částí Amenemhetova naučení“, 20. dynastie (zřejmě vláda Ramesse III., cca 1185–1153 př. n. l.), nahnědlá červená pálená hlína, 9,8x8 cm, Dér el-Medína, uloženo: Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur v Praze (inv. č. P 3806). (Foto: Národní muzeum.)

Fig. 7. Hieratic ostracon with a part of the Instruction of Amenemhet, Dynasty 20 (probably the reign of Ramesse III., c. 1185–1153 BCE), brownish red pottery, dimensions: 9,8x8 cm, from Deir el-Medina. The National Museum – Náprstek Museum of Asian, African and American Cultures in Prague (P 3806). (Photo: The National Museum.)

Ostrakon P 3806 (obr. 7, 8)

Materiál: nahnědlá červená pálená hlína.

Rozměry: 9,8x8 cm.

Místo nálezů: Dér el-Medína.

Popis: Ostrakon – střepek nádoby (s novodobě přilepeným levým horním rohem) se zbytky čtyř řádků dobře čitelného textu psaného černou barvou zprava doleva a obsahujícího pasáže Amenemhetova naučení:

řádek x + 1 – verš 74 (§ 14a: Adrom 2006, 75),

řádek x + 2 – verš 75 (§ 14b: Adrom 2006, 76),

řádek x + 3 – verš 76 (§ 14c: Adrom 2006, 77),

řádek x + 4 – verš 77 (§ 14d+e: Adrom 2006, 78).

V krátkém textu nejsou vyznačeny červené body. V tomto školním cvičení jsou pouze dvě chyby.

Překlad:

x + 1: ... Přesto je spousta lidí ...

x + 2: ... říká ano, hlupák říká ...

x + 3: ... protože je neznalý bez ...

x + 4: ... kéž žiješ, jsi svěží a zdravý, (můj synu!) Odcházím, ...

Datování: 20. dynastie (zřejmě doba vlády Ramesse III., cca 1185–1153 př. n. l.).

Po zavraždění Amenemheta I. přešlo nástupnictví na egyptském trůnu skutečně na jeho prvorozeného syna Cheperkare Senusreta (I.), který úspěšně vládl zemi na Nilu plných 45 let (cca 1962–1917 př. n. l.). Text naučení vyvrací mnohokrát zvažovanou desetiletou spoluvládu Amenemheta a Senusreta (přehled diskuse: Lorand 2011, 1–4), pro níž dochované pra-

Obr. 8. Hieroglyfický přepis pražského ostraka P 3806. (Přepis: Břetislav Vachala.)

Fig. 8. Hieroglyphic transcription of the Prague ostrakon P 3806. (Transcription: Břetislav Vachala.)

meny neposkytují přesvědčivé důkazy (Obsomer 2001, 266). V každém případě Senusret dokázal navázat na dílo započaté jeho otcem (Berman 1985, *passim*) a dále ho rozvíjet, když posílil centrální správu státu v čele s vezírem, uskutečnil velké vodohospodářské práce ve Fajjúmu, rozvinul obchodní styky s východem a zemí Punt, zorganizoval výpravy do lomů ve Východní poušti a měděných dolů na Sinaji a dokončil kolonizaci Dolní Núbie (Lorand 2011, 14–56). Senusret proslul také jako velký stavitel, když vybudoval a rozšířil chrámy v Héliopoli, Abydu, Koptu, Karnaku, Tódu a na Elefantině (Lorand 2011, 235–322) a postavil si pyramidový komplex (nazvaný *Senusret shlíží na Obě země*) u dnešního Lištu (Arnold 1988, 17–86). Nástupcem Senusreta, který byl jako zakladatel egyptského panství v Núbii záhy zbožštěn v Buhénu, se stal jeho syn Nebukaure Amenemhet (II.) a Egypt dále prožíval období svého velkého rozkvětu ve Střední říši.

PODĚKOVÁNÍ

Můj dík opět patří paní PhDr. Evě Dittertové, ředitelce Náprstkovy muzea, a panu PhDr. Pavlu Onderkovi, kurátorovi egyptské sbírky téhož muzea.

LITERATURA

- Adrom, Faried (2006): *Die Lehre des Amenemhet*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Anthes, Rudolf (1997): Zur Echtheit der Lehre des Amenemhet. In: Assmann, Jan – Feucht, Erika – Grieshammer, Reinhard, eds., *Fragen an die altägyptische Literatur: Studien zum Gedenken an Eberhard Otto*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 41–54.
- Arnold, Dieter (1988): *The Pyramid of Senusret I*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Berman, Lawrence Michael (1985): *Amenemhet I*. Nепublikovaná doktorská práce (UMI 8612942). New Haven: Yale University.
- Blumenthal, Elke (1984): Die Lehre des Königs Amenemhet (Teil I). In: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 111, 85–107.
- Blumenthal, Elke (1985): Die Lehre des Königs Amenemhet (Teil II). In: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 112, 104–115.
- Brunner, Hellmut (1988): *Altägyptische Weisheit. Lehren für das Leben*. Zürich – München: Artemis Verlag.
- Burkard, Günter (1977): *Textkritische Untersuchungen zu altägyptischen Weisheitslehren des Alten und Mittleren Reiches*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Burkard, Günter (1999): „Als Gott erschienen spricht er“. Die Lehre des Amenemhet als postumes Vermächtnis. In: Assmann, Jan – Blumenthal, Elke, eds., *Literatur und Politik im pharaonischen und ptolemäischen Ägypten. Vorträge der Tagung zum Gedenken an Georges Posener*, 5. – 10. September 1996 in Leipzig. Le Caire: IFAO, 153–173.
- Faulkner, Raymond O. (1973): The Teaching of King Ammenemes I to His Son Sesostris. In: Simpson, William Kelly, ed., *The Literature of Ancient Egypt. An Anthology of Stories, Instructions, and Poetry*. New Haven – London: Yale University Press, 193–197.

- Foster, John L. (1981): The Conclusion to *The Testament of Ammenemes, King of Egypt*. In: *The Journal of Egyptian Archaeology*, 67, 36–47.
- Foster, John L. (2001): *Ancient Egyptian Literature. An Anthology*. Austin: University of Texas Press.
- Goedicke, Hans (1988): *Studies in „The Instructions of King Amenemhet I for his Son“*. San Antonio: Van Siclen Books.
- Griffith, Francis Llewellyn (1896): The Millingen Papyrus (teaching of Amenemhat). In: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Alterthumskunde*, 34, 35–51.
- Grimal, Nicolas (1995): Corégence et association au trône: L'enseignement d'Amenemhat Ier. In: *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, 95, 273–280.
- Helck, Wolfgang (1969): *Der Text der „Lehre Amenemhets I. für seinen Sohn“*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Helck, Wolfgang (1991): Überlegungen zum Ausgang der 5. Dynastie. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 47 (Festschrift für Werner Kaiser), 163–168.
- Jansen-Winkeln, Karl (1991): Das Attentat auf Amenemhet I. und die erste ägyptische Koregenschaft. In: *Studien zur Altägyptischen Kultur*, 18, 241–264.
- Lalouette, Claire (1984): *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Égypte. Des Pharaons et des hommes*. Paris: Gallimard.
- Lexa, František (1931): Egyptské starožitnosti ze sbírek Národního musea a Karáskovy galerie, darované zemřelým vyslancem dr. C. Duškem. In: *Pestrý týden*, 6, č. 6, 12–13.
- Lexa, František (1947): *Výbor ze starší literatury egyptské*. Praha: Šolc a Šimáček.
- Lichtheim, Miriam (1973): *Ancient Egyptian Literature. Volume I: The Old and Middle Kingdoms*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Lopez, Jesus (1963): Le Papyrus Millingen. In: *Revue d'égyptologie*, 15, 29–33, Pls. 4–8.
- Lorand, David (2011): *Arts et politique sous Sésostris Ier. Littérature, sculpture et architecture dans leur contexte historique*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Macková, Adéla – Navrátilová, Hana (2005): Cyril Dušek a Pavla Dušková v Egyptě, první československé vyslanectví. In: *Nový Orient*, 60, č. 1, 53–55.
- Mathieu, Bernard (2003): La littérature égyptienne sous les Ramsès d'après les ostraca littéraires de Deir el-Médineh. In: Andreu, Guillemette, ed., *Deir el-Médineh et la Vallée des Rois. La vie en Égypte au temps des pharaons du Nouvel Empire*. Paris: Khéops – Musée du Louvre, 117–137.
- Navrátilová, Hana (2001): *Egypt v české kultuře přelomu devatenáctého a dvacátého století*. Praha: SET OUT.
- Navrátilová, Hana (2003): *Egyptian Revival in Bohemia 1850–1920. Orientalism and Egyptomania in Czech lands*. Praha: SET OUT.
- Obsomer, Claude (1995): *Sésostris Ier. Etude chronologique et historique du règne*. Bruxelles: Connaissance de l'Égypte Ancienne.
- Obsomer, Claude (2001): Senwosret I. In: Redford, Donald B., ed., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, III*. Oxford: Oxford University Press, 266–268.
- Onderka, Pavel (2008): Jaroslav Černý and the National Museum: A Preliminary Report. In: Holabek, Johanna – Navrátilová, Hana – Oerter, Wolf B., eds., *Egypt and Austria IV. Crossroads / Ägypten und Österreich IV. Begegnungen*. Praha: SET OUT, 283–295.
- Panov, Maxim (2008): recenze: Adrom, F., Die Lehre des Amenemhet, Turnhout 2006. In: *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, 219, 103–106.
- Parkinson, Richard B. (1997): *The Tale of Sinuhe and other Ancient Egyptian Poems 1940–1640 BC*. Oxford: Clarendon Press.
- Posener, Georges (1956): *Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, éditeur.
- Quirke, Stephen (2004): *Egyptian Literature 1800 BC, questions and readings*. London: Golden House Publications.
- Thériault, Carolyn A. (1993): *The Instruction of Amenemhet as Propaganda*. In: *Journal of the American Research Center In Egypt*, 30, 151–160.
- Tobin, Vincent A. (2003): The Teaching of King Amenemhet I for His Son Senwosret. In: Simpson, William Kelly, ed., *The Literature of Ancient Egypt. An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Vachala, Břetislav (1987): Naučení Amenemheta I. synovi. In: *Nový Orient*, 42, č. 2, 56–57.
- Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub.
- Verhoeven, Ursula (1999): Von hieratischen Literaturwerken in der Spätzeit. In: Assmann, Jan – Blumenthal, Elke, eds., *Literatur und Politik im pharaonischen und ptolemäischen Ägypten. Vorträge der Tagung zum Gedenken an Georges Posener, 5. –10. September 1996 in Leipzig*. Le Caire: IFAO, 153–173.
- Vernus, Pascal (2001): *Sagesses de l'Égypte pharaonique*. Paris: Imprimerie nationale Éditions.
- Volten, Aksel (1945): *Zwei altägyptische politische Schriften. Die Lehre für König Merikarê (Pap. Carlsberg VI) und die Lehre des Königs Amenemhet*. København: Einar Munksgaard.
- Wildung, Dietrich (1984): *Sesostris und Amenemhet. Ägypten im Mittleren Reich*. München: Hirmer Verlag.

AUTOR

Vachala, Břetislav (27. 7. 1952, Jaroměř), český egyptolog, profesor egyptologie v Českém egyptologickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, v němž působí od roku 1975 dosud (s přestávkou v letech 1993–1997, kdy zastával post velvyslance České republiky v Egyptě a Súdán). Zaměřuje se na egyptskou filologii, literaturu, dějiny a archeologii, které též přednáší na Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Publikuje epigrafické a ikonografické prameny ze 3. tisíciletí př. n. l., objevené při českých archeologických výzkumech v Abúsíru, jichž se účastní od roku 1979. Zpracovává staroegyptské památky z českých muzeí a sbírek. Věnuje se překládání a vydávání staroegyptských literárních děl. Je autorem monografií, vědeckých studií v zahraničních egyptologických periodikách, encyklopedických hesel, učebních textů, populárních článků a recenzí. Poslední vydané knihy: *Staroegyptská Kniha mrtvých* (Praha: Dokořán, 2009), *Starí Egyptané* (2. vydání, Praha: Libri, 2010), *Lékařství starých Egyptanů I: staroegyptská chirurgie, péče o ženu a dítě* (společně s Eugenem Strouhalem a Hanou Vymazalovou, Praha: Academia, 2010).

Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@gmail.com; bretislav.vachala@ff.cuni.cz.

Cestovatelství a kulturní kontakt

Václav Soukup

Katedra kulturologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Do redakce doručeno 13. března 2013; k publikaci přijato 29. dubna 2013

TRAVELLING AND CULTURAL CONTACT

ABSTRACT The subject of this study entitled *Travelling and Cultural Contact* is a theoretical analysis of the phenomenon of travelling as a tool of exploring unknown parts of the world and understanding the world of different ethnic groups, nations and cultures. Travellers are presented as people whose program is to set foot on the territory of “the others” and during their travels they try to describe, classify and analyze foreign nature and culture. Travelling as an important part of migration and diffusion processes has always influenced the history of human culture and processes of exogenous cultural changes rather significantly. We can assign the label “travellers” to individuals as well as social groups who found themselves during the process of acculturation in a foreign country. People did not only become travellers because they had desire to see the world, but because they wanted to promote their business, economic, military, religious or ideological interests. Therefore, a large part of ancient, medieval and modern history is made of travellers not only as “explorers”, but above all people such as “warriors”, “businessmen”, “diplomats”, “pilgrims”, “nomads”, “penitents” and “missionaries”. Regardless their motifs and aims that have formed the different kinds of travellers throughout history, in 18th and 19th century a new line of “scientific travellers” was formed. The scientists’ effort to introduce a relevant science studying the world of foreign cultures unravelled in the first half of 20th century into a birth of cultural and social anthropology. Science had a new kind of traveller and that was “field anthropologist”. This study aims to present the most important crucial points in the history of the ancient human desire to travel to faraway unknown parts of the world. To present turning points that, seen from the perspective of the phenomenon of travelling, influenced people’s opinion and led to establishing a new science respecting cultural plurality, multiculturalism and tolerance towards the world of “the others”.

KEY WORDS travelling; travellers; cultural contact; fieldwork; cultural anthropology

ABSTRAKT Předmětem studie *Cestovatelství a kulturní kontakt* je teoretická analýza fenoménu cestovatelství jako nástroje poznávání neznámých světů a klíče k porozumění světa odlišných etnik, národů a kultur. Cestovatelé jsou prezentováni jako lidé, kteří programově vstupují na území „těch druhých“ a v průběhu svých cest se snaží popsat, klasifikovat a analyzovat cizí přírodu a kulturu. Cestovatelství jako významná součást migračních a difuzních procesů vždy významně ovlivňovalo dějiny lidské kultury a procesy exogenní kulturní změny. Za cestovatele je možné označit jak jednotlivce, tak sociální skupiny, které se ocitly v průběhu akulturačních kontaktů na cizím území. Cestovatelé se lidé nestávali pouze z touhy po poznání, ale také díky snaze prosadit své obchodní, ekonomické, vojenské, náboženské nebo ideologické zájmy. Součástí starověkých, středověkých i novověkých dějin jsou proto nejen cestovatelé „badatelé“, ale především cestovatelé „válečníci“, „obchodníci“, „diplomaté“, „poutníci“, „nomádi“, „kajičníci“ a „misionáři“. Bez ohledu na motivy a cíle, které v dějinách formovaly různé typy cestovatelů, v průběhu 18. a 19. století se již jasně profilovala linie „vědeckých cestovatelů“. Snaha vědců vytvořit relevantní vědu studující svět cizích kultur vyústila v průběhu první poloviny 20. století ve zrození kulturní a sociální antropologie. Na vědecké scéně se objevil nový typ cestovatele, jímž byl „terénní antropolog“. Cílem této studie je prezentovat nejvýznamnější zvraty v dějinách odvěké lidské touhy vydávat se na cestu do neznáma. Prezentovat zlomové okamžiky, které z hlediska fenoménu cestovatelství ovlivnily pohled lidí na naši planetu a vedly k vytvoření kulturní antropologie – vědy, která respektuje kulturní pluralitu, multikulturalismus a toleranci ke světu „těch druhých“.

KLÍČOVÁ SLOVA cestovatelství; cestovatelé; kulturní kontakt; terénní výzkum; kulturní antropologie

EVOLUCE, MIGRACE A KULTURNÍ KONTAKT

Dějiny lidstva jsou nekonečným příběhem o pohybu lidských populací v geografickém prostoru. Ke kvalitativnímu zvratu

v průběhu evoluce lidského rodu došlo před 200 až 140 tisíci lety, kdy se v Africe objevili anatomicky moderní lidé. Ti před 100 tisíci lety začali migrovat z Afriky, aby průběhu dalších tisíciletí postupně osídlili území Evropy, Asie, Ame-

riky, Austrálie i Oceánie. Motivem rozsáhlé migrace populací anatomicky moderního člověka samozřejmě nebyla touha poznávat cizí kraje, nýbrž jejich sběračsko-lovecká strategie a schopnost adaptovat se k vnějšímu prostředí nadbiologicky vytvořenými prostředky a mechanismy. Kultura vystupující v podobě artefaktů, naučených vzorců chování, kreativních idejí a inovativních technologií, umožnila lidem nejen efektivně migrovat, ale také ve stále větší míře přetvářet svět přírody do podoby kultury.

Novou dimenzi kulturním kontaktům vtiskla neolitická revoluce, v jejímž průběhu lidé postupně začali vytvářet trvalá sídla, domestikovat zvířata a kultivovat zemědělskou půdu. Vstup lidstva do období starověku lidskou migrací a s ní spjatou kulturní difuzí nezastavil. Na jedné straně se sice lidé začali usazovat na jednom místě a budovat zde trvalá sídla, na straně druhé v průběhu svých obchodních a válečných výprav dál dravě a nekompromisně pronikali na území jiných etnik a národů. Již ve starověku se tak významnou hybnou silou dějin stala akulturace – kulturní změna vyrůstající z kontaktu vzájemně odlišných kultur. Bohužel ve starověku, stejně jako v následujících epochách lidské historie, měla akulturace často podobu agresivního střetu dvou či více kmenů, etnických skupin nebo státních útvarů, jejichž vládcí usilovali o podrobení „těch druhých“. Významným zdrojem kulturní změny v dějinách lidstva ale byla vedle válečných střetů také přirozená migrace lidí a difuze kulturních prvků a komplexů v geografickém prostoru. Jako sekundární produkt kontaktů lidí pocházejících z různých kultur se zrodil i fenomén cestovatelství. Cestovatelé programově vstupovali na území „těch druhých“ a v průběhu svých cest se snažili popsat, klasifikovat, analyzovat a interpretovat jak cizí kulturu, tak odlišné přírodní prostředí, ve kterém se pohybovali.

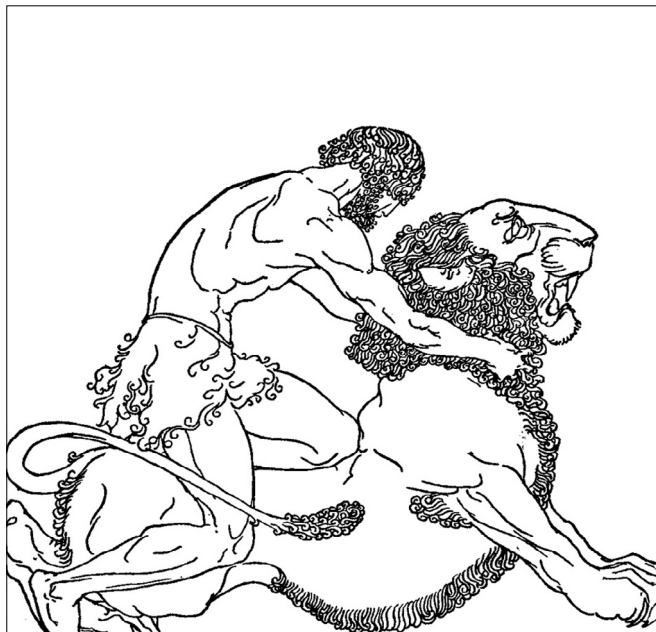
Cestovatel je z perspektivy domorodců cizinec, který se v průběhu svého putování ocitl v pro něj původně neznámé krajině nebo kultuře. Motivem jeho putování cizím geografickým prostorem může být touha po poznání stejně jako obchodní, ekonomické, vojenské, náboženské nebo ideologické zájmy. Cestovatelem se může stát jednotlivec stejně jako sociální skupina, která se ocitla v průběhu akulturačních kontaktů na území „těch druhých“. Za cestovatele v širším slova smyslu je tak možné považovat osamělého učence studujícího v průběhu svých cest zvyky a obyčeje cizích etnických skupin a národů, stejně jako karavany obchodníků nebo migrující etnické skupiny pronikající v průběhu teritoriální expanze na nová území. Cestovatelé své poznatky a zážitky získané v průběhu cest popisují v knihách, které označujeme jako cestopisy. Tento dokumentární nebo publicistický literární žánr většinou obsahuje líčení cesty do cizích zemí s důrazem na popis jejich geografických, přírodních a kulturních specifik. S cestopisy se setkáváme již ve starověku a středověku. K velkému rozkvětu tohoto žánru dochází v období velkých zámořských objevů v 16. a 17. století a v průběhu následné koloniální expanze Západu, kdy Evropané stanuli tváří v tvář pestrému světu exotických kultur. Zvláštní třídu cestopisů představují fiktivní cestopisy popisující smyšlená dobrodružná putování cestovatelů. V průběhu 19. století se ze širokého spektra různých

typů cestopisů oddělila relativně autonomní linie cestopisů badatelských, které byly primárně koncipovány jako popis a prezentace vědeckého výzkumu. Kvalitativní zvrat v popisu mimoevropských kultur znamenal ve 20. století zrození kulturní a sociální antropologie. Na vědecké scéně se objevil nový typ cestovatele, jímž byl terénní antropolog. Jeho úkolem bylo odcestovat do světa „těch druhých“, aby zde prostřednictvím etnografického zúčastněného pozorování a každodenní participace na životě příslušníků studované kultury získal empirická data, jež poté učinil základem své terénní antropologické monografie. Od období starověku, kdy se lidé poprvé pokusili prostřednictvím cestopisů popsat cizokrajné světy, ale vedla k vědeckým antropologickým terénním monografiím velmi dlouhá cesta. Zamysleme-li se z tohoto hlediska nad genezí lidské touhy vstupovat do cizích světů, zjistíme, že fenomén cestovatelství vstoupil do lidských dějin již ve starověku branou mytologie.

CESTOVATELÉ V ZRCADLE MYTOLOGIE

K setkání se světem „těch druhých“ nemusí docházet pouze v reálném světě, ale také ve světě lidské fantazie. Svědčí o tom zejména mýty a pohádky, vyprávějí příběhy o archetypální touze bohů a lidí překračovat hranice svých vzájemně oddělených světů. Zejména bohové neváhali vydávat se na cestu, jejímž cílem bylo setkání s lidmi. Z tohoto hlediska lze za první cestovatele označit bohy a bohyně, kteří opouštěli sakrální sféru a vstupovali do profánního světa lidí. Kontakt s lidmi byl ale často spojen s trestem. Antická mytologie je z tohoto hlediska více než výmluvná. Titán Prométheus zaplatil za svoji přízeň k lidskému pokolení, pro které uloupil z božského Olympu oheň a světlo poznání, velmi krutým utrpením. Vládce řeckých bohů Zeus neváhal a nechal Prométhea připoutat ke skále na Kavkaze, kam za ním každý den přilétal orel, který mu vykloval kus jater. Osudovou cykličnost bolesti zvyšovala skutečnost, že v průběhu noci játra znovu dorostla do původní podoby. Prométheus, který lidstvu kromě ohně daroval také písmo, řemesla a touhu po poznání, je praobrazem „misijního cestovatele“, jenž své cesty spojuje s ideou pomoci „těm druhým“ (Kerényi 1997).

Do světa lidí rád cestoval také vládce bohů Zeus, byť za zcela jiným cílem nežli Prométheus. Zeus a jeho manželka Héra byli považováni za ochranná božstva manželství. Zeus byl ale také uctíván jako Gaméliós, symbol mužské plodnosti a neochoty být připoután pouze k jedné ženě. Proto z Olympu putoval do světa lidí za krásou a půvabem pozemských dívek a žen. Díky této osudové přitažlivosti byl dokonce ochoten měnit svoji božskou podobu. Ve své touze intimně se spojit s krásnými pozemšťankami neváhal stát se krásnou labutí, půvabným býkem nebo všeobjímajícím oplodňujícím deštěm. S jistou nadsázkou lze konstatovat, že Zeus byl prototypem „sexuálního turistu“, který antropologický „první kontakt“ realizoval v průběhu svých milostných dobrodružství, jejichž prostřednictvím konfrontoval božský rozum s erotickou smyslností a milostnou pošetilostí. Jako božský dar pak ponechával že-

Obr. 1. Hérakles dusící Nemejského lva. Epizoda z Héraklových dobrodružných cest.

nám, do kterých se zamiloval, své děti. Pozemské „děti bohů“ ale již v antických mytologiích žily své vlastní životy. Pravděpodobně není náhodou, že součástí jejich osudů byly opět cesty vedoucí za hranice vlastní země a kultury. Příkladem nám mohou být „transkulturní dobrodružství“, která prožil Diův syn Héraklés (obr. 1). Ten byl při plnění osudových úkolů nucen překonávat řeky a moře, putovat vzdálenými krajinami, navštívit ostrov na konci světa a dokonce sestoupit do podsvětí, aby odsud vynesl jeho strážce psa Kerbera. Héraklés, jenž na svých cestách vítězně překonal nejrůznější překážky ze strany zvířat, lidí i bohů, se na základě své odvahy a mravní síly stal prototypem „cestovatele hrdiny“ (Petiška 2006).

V antické mytologii se na daleké výpravy do cizích zemí vydávali i hrdinové, kteří nebyli synové bohů, byť jim bohové a jejich potomci byli v průběhu jejich cest nápomocni. Jedním z nejslavnějších příběhů na téma pozemšťana putujícího za pokladem skrytým ve vzdálené cizí zemi je plavba Iásóna za zlatým rounem do Kolchidy. Výpravy na lodi Argo se zúčastnili přední řečtí hrdinové, jako byli Héraklés, Théseus, Péleus, Meleagros, Augeiás, Atalanta a božský pěvec Orfeus. Všechny hnala kupředu odvěká lidská touha po získání vzácného, posvátného a těžko dosažitelného předmětu. Iásóna lze z tohoto hlediska označit za „cestovatele putujícího za svým snem“.

Součástí řeckých mytologických příběhů jsou také osudy poutníků, kteří z vůle bohů za své předcházející činy dlouho bloudili světem. Klasickým reprezentantem statusu „cestovatele toužícího po návratu“ je moudrý král Odysseus, který po dobytí Tróje dlouhých deset let putoval po moři zpět na rodnou Ithacu. Zamyslíme-li se nad osudy Homérových hrdinů popsaných v eposech *Ilias* a *Odyssea*, zjistíme, že již v době starověkého Řecka se zrodily dva nadčasové motivy literárních a uměleckých děl. Jedná se o motiv pomsty a cesty. Současné

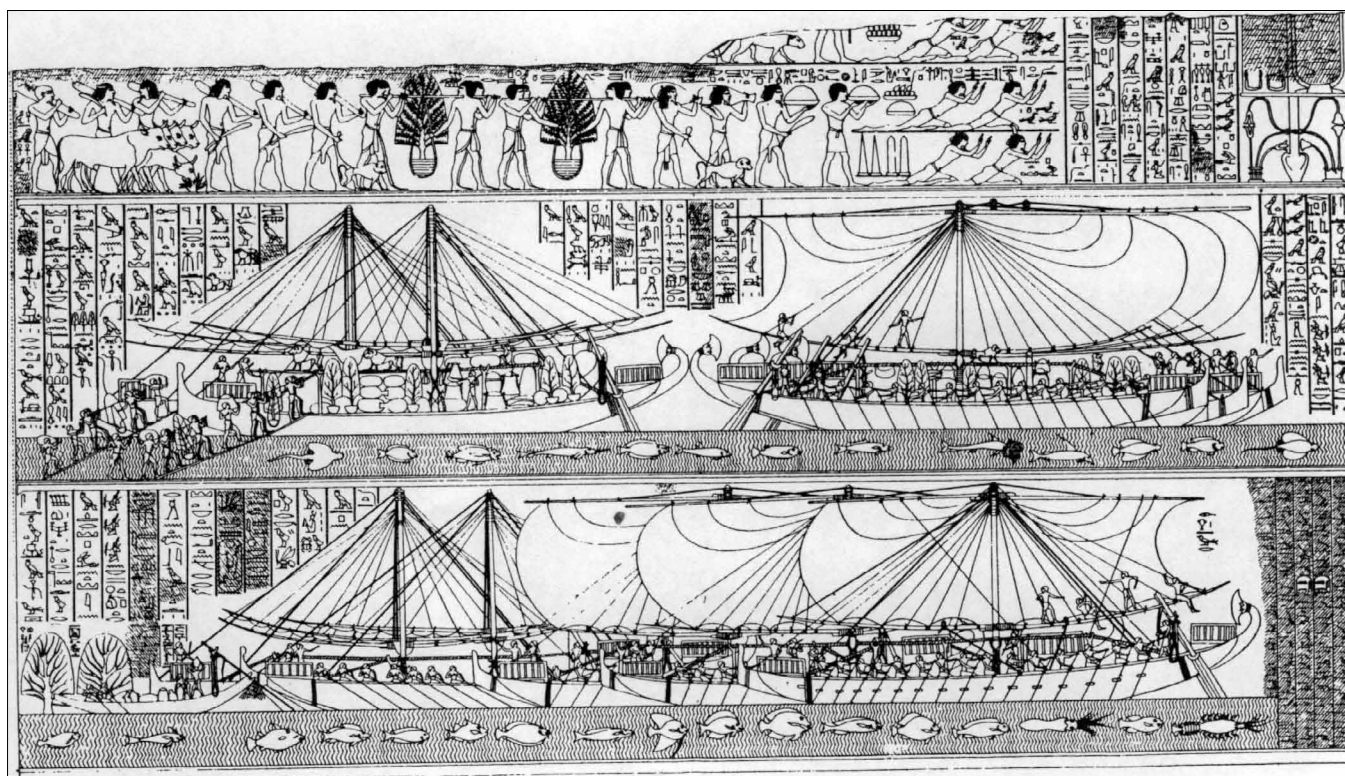
je pravděpodobné, že řada řeckých mytologických příběhů na téma zámořských cest spojených s válečnou konfrontací se světem „těch druhých“ odráží reálné historické události spjaté s řeckou kolonizací ostrovů v Egejském moři, pobřeží Malé Asie a Černého moře (Homéros 1996, Homéros 2010).

Existuje ještě jedno významné, byť specifické téma, které v mytologických příbězích proměňuje lidi v cestovatele. Tímto motivem je souboj s fatalitou smrti a touha vrátit nebo prodloužit život milovanému člověku. Cestovatelem, který neváhal překročit křehkou hranici mezi životem a smrtí, byl například bájný řecký pěvec Orfeus. Ten poté, co jeho milovanou vílu Eurydiku usmrtil had, neváhal sestoupit do podsvětí a svým zpěvem a hrou na lyru okouzlit manželku vládcе říše smrti Persefone do té míry, že se rozhodla mrtvé dívce život vrátit. Orfeus se ale při výstupu z podsvětí nesměl po své lásce, která jako stín kráčela za ním, ani jednou ohlédnout. Skutečnost, že tak učinil, jej o Eurydiku s konečnou platností připravila. Jeho marná snaha vyvést milovanou bytost z Hádovy říše v sobě skrývá nadčasové poselství vyprávějící věčný příběh o nevrtnosti lidského života. Orfeus byl odvážným „cestovatelem proti toku času“. Mužem, který navštívil říši smrti a dokázal odtud i odejít. V jeho silách, navzdory nesmírné lásce, ale již nebylo změnit osud Eurydiké a vrátit jí život.

O lidské touze putovat za nesmrtelností vypovídá také nejstarší epos světové literatury – sumerský *Epos o Gilgamešovi*. Hlavní hrdina příběhu král *Gilgameš*, vládce města Uruk v Mezopotámii, byl údajně ze dvou třetin bůh a z jedné třetiny člověk, což jej činilo smrtelným. Proto se rozhodl vydat na dlouhou a nebezpečnou pouť za poznáním podstaty života a nalezením nesmrtelnosti. Ve chvíli, kdy získal vytouženou vonící a nestálou bylinu nesmrtelnosti, která „starce dělá mladým“, mu jí ale pozřel had. Frustrovaný Gilgameš pochopil lidský úděl až ve chvíli, kdy na konci své cesty spatřil monumentální hradby svého města. Zjistil, že tajemství nesmrtelnosti nespočívá ve věčném životě, ale v díle, které zde zanechal. Náhle věděl, že nesmrtelným už se stal za svého života, neboť realizoval svojí vizi mocného opevněného města a dokázal tak změnit přírodu v kulturu. Gilgameše lze z tohoto hlediska označit za prvního „cestovatele hledajícího smysl“ své časově limitované lidské existence. Současně se jedná o „kulturního hrdinu“, který dokázal čelit bohům i lidem odvahou být „cestovatelem, který proměnil svojí ideu v artefakty“. Nadčasové poselství krále Gilgameše je prosté: „Na hradbu uruckou vystup... procházej se po ní., prozkoumej základy její, bedlivě prohlédni cihly...zda její základy nepoložilo mudrců sedm!“ (Epos o Gilgamešovi 1976, 97).

KULTURNÍ KONTAKTY A CESTOVATELÉ V OBDOBÍ STAROVĚKU

V době starověku nevznikaly pouze mýty a pohádkové příběhy o cestách bohů a lidí, ale odehrávaly se reálné výpravy skutečných cestovatelů, kteří ve službách obchodu, ekonomických zájmů či válečných výprav objevovali a popisovali cizí území. Na starověkých cestách se kromě obchodníků

Obr. 2. Nástěnná výzdoba chrámu egyptské královny Hatšepsut v Dér el-Bahrí zobrazuje lodě naložené dary a exotickými zvířaty.

a válečníků pohybovali diplomaté, lidé směřující do věštíren, nemocní putující do asklepionů, filozofové a řečníci šířící své učení nebo umělci a řemeslníci hledající uplatnění na dvorech cizích vládařů. Vedle pevninských cest již ve starověku patřily mezi důležité tepny zprostředkující kulturní kontakty lidí řeky a moře.

Archeologické nálezy naznačují, že na úsvitu evropského starověku byla významnou námořní říší minojská kultura, jejíž centrum se nacházelo na ostrově Kréta. Minojci byli středomořští cestovatelé, kteří pro potřebu obchodu vyráběli malé a dobře ovladatelné galéry, s nimiž se plavili po celém Středomořím. Vykopávky v mezopotamských starověkých lokalitách, jako jsou pozůstatky měst Ur a Uru, svědčí o tom, že také zde existoval dobře organizovaný námořní obchod s cizími zeměmi. Úspěšné námořní obchodní a objevné výpravy realizovali také starověcí Egypťané. Proslulá je námořní expedice, kterou vyslala egyptská panovnice Hatšepsut do tajemné země Punt, která se pravděpodobně nacházela na území východního Súdánu a Etiopie. Doklady o této výpravě se zachovaly na nástěnné výzdobě zádušního chrámu královny Hatšepsut v Dér el-Bahrí na západním břehu Nilu v Thébách (obr. 2). Zde jsou zobrazeny puntské domy, exotická krajina, flora, fauna a dokonce morfologicky velmi specifická postava místní domorodky, údajně ženy místního náčelníka trpící svalovou dystrofií (Lipińska 1977, Verner 1997). Za skvělé starověké námořníky, obchodníky a cestovatele jsou tradičně považováni Féničané. Ti původně obývali úzký pás dnešního Libanonu a částečně Izraele, ale v průběhu svých objevných

plaveb založili po celém Středomoří širokou síť obchodních stanic a kolonií. Podle řeckého učenice a cestovatele Hérodota (480–430 př. n. l.) dokázali féničtí námořníci ve službách egyptského faraona Neko II., v období kolem roku 600 př. n. l., obeplout Afriku. Výchozím bodem jejich téměř tříleté cesty se stalo Rudé moře a Indický oceán. Místem, kterým údajně propluli na cestě zpět do Středomoří, byly Héraklovy sloupy (Gibraltarský průliv). Je velmi lákavé tomuto příběhu uvěřit, ale je pravděpodobnější, že k plavbě tak velkého rozsahu v té době nedošlo (Hanbury-Tenison 2007: 34). Oproti tomu mezi historicky dobře zdokumentované námořní výpravy patří slavná kartáginská námořní expedice, která se odehrála roku 470 př. n. l. Výpravu, jejímž cílem byl průzkum západoafrického pobřeží, tvořilo šedesát galér, jež úspěšně dopluly až do oblasti Guinejského zálivu. Punskey psaná zpráva velitele této objevné výpravy Hannóna, která byla v období helénismu přeložena do řečtiny (*Periplús Hannónův*), obsahuje mnoho geografických, zoologických a antropologických informací o pozoruhodném světě, jenž se skrýval směrem na jih za Héraklovými sloupy (Moscatti 1975, 147–148, Svoboda 2004, 78–79). V téže době (kolem roku 450 př. n. l.) zamířil Kartáginec Himilco se svojí flotilou lodí podél pobřeží západní Evropy k území dnešní Velké Británie. Cílem této výpravy bylo zřejmě získat nové zdroje cínu. Féničané a Kartáginci při svých plavbách na západ pravděpodobně využívali Kanárský proud, který se u afrického pobřeží stáčí západním směrem. Řada indicií naznačuje, že jejich lodě dopluly na Kanárské ostrovy, Azorské ostrovy a odtud dál

na západ až k pobřeží Ameriky. Na území Ameriky totiž byly nalezeny artefakty (mince, plastiky, vytesané nápisy), které mají svůj původ ve starověkém Středomoří. O starověkých transatlantických kulturních kontaktech svědčí i mytologie amerických indiánů popisující příchod bílých vousatých bohů. Četné indiánské legendy se shodují v tom, že tito bílí cizinci přišli do Ameriky z východu a naučili místní obyvatelstvo nové technologie a znalosti. Hypotéza, že již ve starověku docházelo k plavbám do Ameriky, je ale mezi odborníky i nadále předmětem vědeckých diskuzí a polemik. Obecně je ale možné konstatovat, že již ve starověku existovaly lodě, jimiž bylo možné překonat Atlantický oceán (Heyerdahl 1983, Svoboda 2004).

K průkopníkům námořní plavby patřili ve starověku vedle Féníčanů a Kartaginců také Egypťané, Peršané a zejména Řekové, kteří učinili z poznatků objevných cest jak svěbytný cestopisný literární žánr, tak vědní disciplínu, kterou dnes označujeme jako zeměpis. Starověké příběhy na téma cestovatelství získaly kvalitativně novou dimenzi v pracích vzdělaných antických učenců, kteří zavedli distinkci odlišující putování po souši (*Periéégésis*) od příběhů popisujících plavby po moři (*Periplús*). Učencem, který učinil z cest po souši předmět systematických vědeckých studií a položil tak základy deskriptivní geografie byl řecký historik a zeměpisec Hekataios z Milétu (6 a 5 století př. n. l.). Ve svých *Periéégésis* (Cesty po světě) se pokusil popsat a geograficky zobrazit (prostřednictvím mapy) tehdejší známý svět včetně kulturní historie, pamětihodností a odlišného způsobu života jeho různých skupin obyvatelstva. Mezi průkopníky cestopisného žánru popisujícího putování po moři patřil řecký cestopisec Skylax z Kárie (5 století př. n. l.), jenž ve svém díle *Periplús* (Obepnutí) podal popis Perského zálivu a povodí řeky Indus. Součástí snahy antických vědců a cestovatelů exaktně zachytit „vodní svět“ se staly praktické příručky námořní nautiky, geografické popisy vodních toků a moří, seznamy přístavů, orientačních bodů a konkrétní údaje o existujících vzdálenostech a směrech možné plavby. Již v antice se tak zrodil fenomén „námořního cestovatele“, jehož cílem bylo zmapovat, analyzovat a kartograficky exaktně zaznamenat specifický svět řek, moří a oceánů.

Jedním z nejslavnějších antických myslitelů, který přispěl k rozvoji cestopisného žánru v kontextu dějin kultury, byl řecký historik a cestovatel Hérodotos z Halikárnássu (484–430 př. n. l.). Ten svojí osobní empirickou zkušenost se světem „těch druhých“ využil v práci *Historiés apodexis* (Dějiny, doslova „výsledek bádání“), v níž předložil svojí originální filozofii dějin řecké kultury jako odvěký boj mezi Řeky a východními barbary. Hérodotos byl nejen „otcem dějepisu“, ale také předchůdcem dnešních kulturních antropologů a etnologů. V průběhu svých cest totiž systematicky sbíral empirická data a teoretické poznatky o starověkých kulturách, s nimiž se Řekové dostali do kulturního kontaktu. Důležitou součástí jeho *Historiés apodexis* jsou proto popisy zvyků a obyčejů, které sdíleli a praktikovali lidé žijící na území Malé Asie, pobřeží Černého moře, Skythie, Mezopotámie, Egypta, jižní Itálie a řady dalších zemí (Hérodotos 1972, De Selincourt 1962).

O odvaze antických Řeků cestovat do vzdálených, neznámých a exotických zemí svědčí odvážná námořní plavba, kterou realizoval kolem roku 320 př. n. l. Pýtheás z Massilie (dnešní Marseille). Tento řecký obchodník se rozhodl navštívit západní země a ostrovy, kde se nacházejí naleziště cínu a jantaru. Východním bodem jeho cesty bylo dnešní město Corbillo, odkud se plavil podél atlantického pobřeží kolem Bretaně až do Velké Británie. První významnou zastávkou byl poloostrov Cornwall, který byl významným nalezištěm a místem zpracování cínu. Odtud Pýtheás pokračoval ve své plavbě dále severním směrem, pravděpodobně přes ostrovy Man a Lewis až k Shetlandským ostrovům. Nejsevernějším bodem, jehož údajně jeho výprava dosáhla, byla tajemná severská země označovaná jako Thulé. Pravděpodobně se jednalo o Island. Vyloučené ale není, že doplul do Trondheimského fjordu v Norsku. Kniha *Peri tú Ókeanú* (Na oceánu), v níž Pýtheás svojí cestu popsal, se bohužel nedochovala. Informace o této plavbě existují pouze v sekundárních pramenech, a proto můžeme o tom, kde se odlehlá severská země Thulé, nacházela, pouze spekulovat. Zpáteční cestu absolvoval kolem východního pobřeží Británie se zájizdkou napříč Severním mořem k Jutsku, kde se vyskytoval žádoucí jantar. Poslední úsek cesty vedl na západ Lamanšským průplavem a odtud kolem Bretaně do rodné Massilie. Pýtheás vstoupil do dějin mořeplavby nejen svojí odvahou a zeměpisnými objevy, ale také informacemi o kultuře domorodců, které na své výpravě potkal a kartografickými údaji o severním pobřeží Evropy (Hawkes 1977).

Významný zvrat v dějinách řecké expanze do východních zemí znamenaly válečné výboje makedonského krále Alexandra Velikého (336–323). Ten sjednotil svět dříve relativně autonomních řeckých měst, poté vojensky vyvrátil perskou říši a následně ovládl celou Malou Asii i území Egypta. V průběhu tažení na východ jeho vojsko proniklo až do Indie. V Pandžábu ale již vyčerpání a demoralizovaní vojáci odmítli pokračovat v dalším postupu a Alexandr byl nucen vrátit se do Babylónie. Alexandrové válečné výpravy neměly pouze vojenský význam, neboť zásadním způsobem rozšířily obzor antických poznatků o tehdejšímu světě. Informace o dobytých krajích totiž dále zpracovávali řečtí učenci, kteří zaznamenávali a vyhodnocovali poznatky o flóře, fauně, krajině, klimatu i zvycích a obyčejích obyvatel cizích zemí. Přestože Alexandrova říše neměla dlouhého trvání a po jeho smrti se rozpadla na menší územní celky, právě tento akulturační střet znamenal zásadní zvrat v poznávání i vzájemném ovlivňování různých starověkých kultur. Původní řecká klasická civilizace se v průběhu intenzivních kontaktů se starověkým Orientem začala postupně kulturně transformovat. Zrodila se svěbytná helénská kultura, v níž se vzájemně prolínaly řecké a orientální kulturní prvky. Jedním z nejvýznamnějších helénských kulturních center se stala egyptská Alexandrie. Zde řecká vládnoucí dynastie Ptolemáiovců na počátku 3. století př. n. l. založila slavné středisko vědy, výzkumu a vzdělávání – Múseion. Toto centrum poznání, proslulé svojí knihovnou a vědeckými experimenty, výrazným způsobem přispělo také k rozvoji geografie a astronomie, které v následujících století

Obr. 3. Obraz *Leif Eriksson objevil Ameriku* (1893), který vytvořil norský malíř Christian Krohg (1852–1925).

utvářely v mysli cestovatelů představu o podobě tehdejšího světa (Pokorný 1993).

V helénském období zaujímal významné místo v dějinách studia člověka a kultury řecký filosof, historik, geograf a přírodovědec Poseidónios z Apameie (135–51 př. n. l.). Podle našeho názoru Poseidónios představuje prvního etnologa a antropologa v moderním smyslu, neboť programově usiloval o studium člověka v jeho biologických, geografických a sociokulturních souvislostech. Ve svém díle *Historiá hé meta Polybion* (Dějiny po Polybiovi) zachytil osudy národů, které se dostaly do styku s Římany v letech 144–85 př. n. l. Poseidóniovy zeměpisné, antropologické a etnologické poznatky o cizích kulturách měly velký vliv na historiky, filozofy a politiky, kteří se zabývali studiem tzv. barbarských národů, zejména Gallů a Germánů (Dobesch 2004). S ohlasem Poseidóniových myšlenek se můžeme setkat také v dílech, která napsali Gaius Iulius Caesar, Titus Livius, Publius Cornelius Tacitus a Plútarchos. Všichni tito antičtí autoři, tvořící v době starověkého Říma, přispěli ke zrození fenoménu „vědeckého cestovatele“, neboť učinili součástí svých vědeckých studií odborný popis zvyků a obyčejů cizích národů v konkrétním kulturním a historickém kontextu. Na rozšiřování antických geografických a národopisných poznatků měla vliv i vojenská expanze římského impéria. Významným cestovatelem, který přispěl ke zmapování území, která Řím dobyl v severní Af-

rice, byl historik Polybios (208–123 př. n.). Cenné poznatky o keltské kultuře obsahují *Commentarii de bello Gallico* (Zápisky o válce galské), které na základě svých válečných výbojů v Galii napsal římský vojevůdce Gaius Iulius Caesar (Caesar 2009). K vrcholům cestopisně a geograficky orientované tvorby, která vznikla v římském období, lze zařadit knihy řeckého historika, cestovatele a zeměpisce Strabóna z Amaseie v Pontu (64 př. n. l – 21. n. l.). Jeho rozsáhlý sedmnáctisvazkový zeměpisný spis *Geógrafika* (Zeměpis), zahrnuje velmi rozsáhlé spektrum informací o přírodním prostředí a kultuře různých národů antického světa. Při zpracování tohoto díla se Strabón opíral jak o vlastní poznatky, jež získal v průběhu svých cest po Malé Asii, Egyptě a řeckých osadách v Černomoří, tak o pečlivé studium děl jiných cestovatelů a geografů. V době císařského Říma již existovaly také itineráře (od *iter* – cesta), které plnily funkci cestopisných průvodců zahrnujících údaje o silnicích, vzdálenostech mezi konkrétními lokalitami. Pozornost věnovaly i stanicím určeným k dočasnému odpočinku. Pád Západorímské říše v roce 476 n. l. a následné období evropského středověku ale dekonstruovalo hranici mezi kulturním dědictvím antické kultury a všudypřítomnou migrací barbarských kmenů. Na troskách římské říše začala vznikat středověká multikulturální společnost, v níž bylo nezbytné redefinovat prostřednictvím pojmů „my“ a „oni“ obraz středověkého světa.

STŘEDOVĚCÍ ARGONAUTI, OBCHODNÍCI, POUTNÍCI A VÁLEČNÍCI

Součástí setkání s příslušníky odlišných společností byla od nepaměti konceptualizace světa v pojmech „my“ a „oni“. Není náhodou, že většina preliterárních společností označovala svůj kmen slovem „lidé“, zatímco okolním etnikům uštědřovala pejorativní označení, která punc lidskosti stírala. Proto byly cizí kmeny a společnosti označovány jako „nepřátelé“, „opičáci“, „všiváci“ a podobně. S analogickým přístupem k diferenciaci sociálního světa se můžeme setkat v antickém starověku, který měl pro cizince označení „barbar“. Pád říše západorímské a vznik raných „barbarských“ feudálních států na území křesťanské Evropy samozřejmě neznamenal konec tendence dělit společnosti na „my“ a „oni“. Znovu a znovu totiž přicházeli cizinci, jejichž víra a odlišný životní způsob vyvolávaly v obyvatelích středověké Evropy nedůvěru, strach nebo odpor. Temný stín nedůvěry padal zejména na pohany a nevěřící. Ve vědomí křesťanského středověkého člověka byla hluboce zakořeněna nedůvěra k nečisté, hříšné, potenciálně zrádné nebo nepřátelské skupině „těch druhých“ a hluboká víra ve správnost hodnot vlastní kultury.

Klasickou ukázkou vpádu cizinců a následné konfrontace dvou různých kultur v období raného středověku představují válečné výpravy skandinávských Vikingů (Normanů), kteří na svých lehkých a pohyblivých lodích od 8. století po moři i ústími mnoha řek pronikali do evropského vnitrozemí, kde bezohledně plenili vesnice, města, kostely a kláštery. Tito obávaní severští nájezdníci se stali zejména postrachem věřících na území Irska, Anglie a Francie. Posádky jejich lodí pronikly až do Kaspického a Středozemního moře a ničily sídla na březích velkých řek, jako jsou Labe, Rýn, Loira nebo Seina. Z hlediska námořních objevů nových neznámých zemí ale právě Vikingové napsali svými neohroženými plavbami jednu z nejdůležitějších kapitol evropských dějin zámořských objevů. Jejich lodě totiž nesměřovaly pouze na jih, ale také na západ do otevřeného oceánu. V průběhu těchto námořních výprav Vikingové postupně budovali své základny na ostrovech Island a Grónsko. Nejslavnější plavbu západním směrem realizoval Leif Eriksson (970/980 – kolem 1020), který se roku 1002 odrazil západním směrem od břehů Grónska a postupně objevoval do té doby neznámé země, které nazval Helluland (Země kamenů), Markland (Země lesů) a Vinland (Země vína). Je víc než pravděpodobné, že Erikson doplul do Ameriky (obr. 3). Vědci sice nejsou jednotní v tom, zda přistál na březích Nového Foundlandu, Labradoru nebo Nového Skotska, ale byl to první prokázaný kulturní kontakt mezi Starým a Novým světem (Wahlgren 1986). Osady, které zde Vikingové vybudovali, sice neměly dlouhého trvání, ale moudrost starých severských ság vyprávějících o významu objevných cest Vikingů přetrvala až do dnešních dnů: „Vím jedno jen, co věčně trvá: po mrtvém pověst“ (Skřivan – Křivský 1980, 27).

Ve středověké Evropě se setkáváme se dvojím postojem k pozemskému prostoru. První postoj souvisí se snahou lidí setrvat v důvěrně známém, domácím a bezpečném mikrosvětě

a nevydávat se na cesty, kde mohla číhat neznámá a zrádná nebezpečí. Hierarchicky uspořádaná feudální společnost se snažila uzavřít jedince do kruhu, který byl vymezen jasně stanovenými právy a povinnostmi příslušníků různých stavovských skupin. Šlechta byla připoutána k feudálním sídlům, nevolníci k půdě, řemeslníci k dílně a duchovní k farnosti nebo klášteru. V přímé opozici k této uzavřenosti se ale jako odstředivá síla zrodil postoj vyrůstající z touhy lidí překročit kruh existenciální danosti, podlehnout vábení dále a vydat se na cestu do neznáma (Darkevič 1984). Proto období středověku nebylo dobou migrační nehybnosti. Naopak. Již 11. a 12. století nastal v Evropě „čas mobility a cestování“ (Goetz 2005, 28). Po středověkých cestách putovali obchodníci, řemeslníci, rytíři, kejklíři, žoldnéři, diplomaté, potulní studenti, duchovní, lidé toužící po změně, poznání nebo osobním kontaktu se svatými místy. K masivním migračním pohybům docházelo také v důsledku válečných událostí, hladomorů nebo šířících se epidemií, jako byl mor.

Významným atributem středověké kultury bylo poutnictví a kajícnost motivované náboženskou vírou. Cílem svatých poutí nebyla pouze Svátá země (chrám Božího hrobu v Jeruzalémě) nebo významná svatá místa jakým jsou například španělské Santiago de Compostela a Řím ale také nesmírné množství dalších poutních míst, které byly rozsety po celém území Evropy. Tato poutní místa byla považována za „pokladnice kulturních ideálů“, neboť se zde často nacházely ostatky svatých nebo indicie naznačující, že právě zde došlo k prokázanému božskému zjevení. Proto se zde budovaly jako výraz náboženské úcty a politické záštity vrcholná díla sakrálního umění a architektury. Podle kanadského antropologa Alana Morinise byla duchovní síla poutních míst prostřednictvím sakrálního umění, architektury, hudby, divadla a dalších prostředků lidské kreativity ozvláštěná do té míry, že se zde zrodil „duchovní magnetismus“. Ten přitahoval poutníky nejrůznější provenience, kteří věřili, že svaté poutní místo „vyzařuje sílu a projevuje ji materiálními zpodobeními.“ (Morinis 1992, 5)

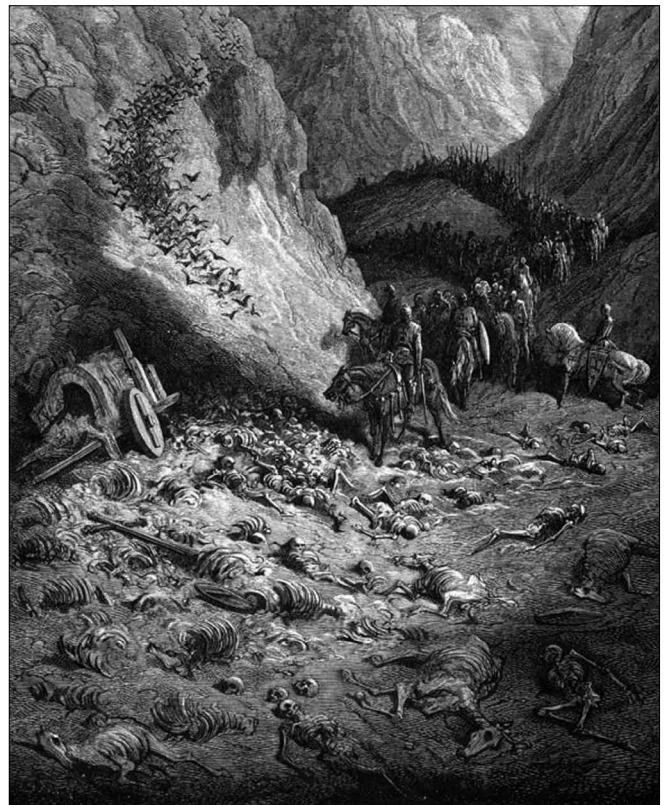
Francouzský historik Jacques Le Goff výstižně konstatoval, že středověký člověk byl na jedné straně „člověk putující“, na straně druhé „člověk kající“. Proto byl neustále „na cestě napříč tímto světem a svým životem, kdy tento svět i život jsou pouze dočasnými zastávkami v čase a prostoru jeho osudu, v němž směřuje podle své volby, buď k věčnému životu, nebo k věčné smrti“ (Le Goff 2003, 14). Křesťanští poutníci, vedeni zbožností a kajícností, dobrovolně opouštěli své blízké a v touze vysloužit si milost boží nebo odpuštění se vydávali na svatou pouť. Tyto cesty za náboženskou představou nepředstavovaly pouze fyzický pohyb člověka v geografickém prostoru, ale také jeho přesun v čase a duchovní rovině psychického života. Výstižnou definici svaté pouti podal v knize *Posvátné cesty* (1992) Alan Morinis: „Pouť je cesta, kterou podnikne jistá osoba ve snaze nalézt vysoce ceněný ideál. V té nejběžnější podobě je koncem pouti nějaké skutečné posvátné místo... Poutníkem může být i ten, kdo cestuje na nějaké místo, které je důležité jenom pro něho. Alegorická pouť vyhledává místo, jež zeměpisně neexistuje. Některé posvátné cesty jsou putováním bez pevného cíle; taková pouť je hledá-

ním neznámého nebo skrytého cíle.“ (Morinis 1992, 4) Podle britské antropoložky Fione Bowieové existuje nejméně pět typů svatých poutí: „1. Pouť na posvátné místo. 2. Pouť k nějaké posvátné osobě či svěťci. 3. Pouť spojená s posvátným předmětem. 4. Pouť jako posvátný text. 5. Pouť jako alegorická cesta.“ (Bowie 2008, 252).

Z antropologického hlediska lze průběh svatých poutí přirovnat k situacím a stavům, v nichž se ocitají účastníci přechodových rituálů (rites de passage). Ti procházejí fázemi (1) oddělení od stávajícího sociálního statusu, situace, místa nebo času, (2) mezistupněm liminality, která je dobou přechodu, pomezí či marginálnosti (3) a opětným začleněním do společnosti (Gennep 1996, Turner 1974, 2004). Analogicky v první fázi pouti dochází k oddělení poutníka od domova a jeho důvěrně známého okolí. Ve druhé, prahové fázi se poutník ocitá v liminálním období poutní cesty, neboť se pohybuje na pomezí sakrálního a profánního světa. To mu v průběhu pouti umožňuje vymanit se z původní sociální struktury, světských sociálních hierarchií a institucionalizovaných kulturních norem a idejí. Pouť je z tohoto hlediska principiálně antistrukturální a tvořivá, neboť v opozici k standardně strukturované společnosti umožňuje poutníkům rozvíjet rovnostářské sociální vztahy, intenzivně prožívat růst pocitu posvátného, stav morální obnovy duše a psychické uvolnění. Poutník se cítí být součástí komunity („communitas“), která je založená na principu sociální rovnosti, vyrůstající ze sdílené zkušenosti se stavem liminality. Ve třetí fázi se poutník vrací domů, kde se opětovně začleňuje do sociální struktury, jíž byl součástí před svým odchodem.

Důležitou součástí svatých poutí je překonávání hranic vytýčených vlastní kulturou, relativizace etnických, jazykových, náboženských, sociálních i třídních bariér. „Pouť je především dějištěm pro konkurenční náboženské a světské diskursy, pro oficiální přijímání a neoficiální obnovování náboženských významů, pro konflikt mezi vyznáním, sektami a skupinami vyznavačů, pro tendence ke konsenzu a communitas, a také pro opačné tendence k oddělení a rozdělení“ (Eade – Sallnow 1991, 2). Poutník se na svoji cestu vydává s vírou, že se mu otevrou nové obzory a podaří se mu navázat hlubší kontakt s náboženským centrem nebo jiným cílovým posvátným místem. V průběhu své pouti se ale setkává s širokým spektrem projevů odlišnosti, s nimiž je nucen se psychicky i fyzicky vyrovnávat. „Pouť může stejně pravděpodobně zesílit etnické a náboženské napětí jako naopak vytvořit pocit vzájemnosti“ (Bowie 2008, 246). Svaté pouti tak na jedné straně posilují náboženskou a kulturní identitu poutníků, na straně druhé přispívají k jejich schopnosti vnímat kulturní rozmanitost a konceptualizovat svět v kategoriích „my“ a „ti druzí“.

Motivem k cestování věřících v době středověku ale nebyla pouze návštěva svatých míst, nýbrž také šíření křesťanské víry prostřednictvím náboženských misijních cest. Již v období raného středověku se například irští kněží a mniši, jako byl svatý Brandan (Bréandain) z Clonfertu (484–578), vydávali na misijní cesty, které našly svůj ohlas v literárně zpracovaných dobrodružných příbězích a legendách, v nichž se středověká touha po poznání cizích zemí a cestovatelská odvaha snoubí

Obr. 4. Litografie *Armáda druhé křížové výpravy nachází těla vojáků z první křížové výpravy* (1877), již vytvořil francouzský grafik a ilustrátor Gustav Doré (1832–1883).

s odvahou, náboženskou vírou, láskou k fantastice, vizionářstvím a asketismem (Gurevič 1996: 275). Součástí středověké kosmografie a etnografické imaginace se tak staly popisy fantastických krajin, ve kterých se realita prolínala s domněnkami a výmysly. Lidé věřili, že za hranicemi křesťanského světa existují pohádkové země a tajuplné ostrovy oplývající drahými kovy, drahokamy, čarovnými rostlinami, mytickými tvory, nestvůrnými monstry, lidožrouty, lidmi s psími hlavami nebo jinak oblučně deformovaným tělem. Skutečnost a fantazie se vzájemně prolínala také ve středověké kartografii, která představovala originální směs antických, biblických a reálných zeměpisných představ o světě.

Navzdory obavám z neznámých zemí se misijní cesty staly významnou součástí středověké kultury. Jejich cílem byla jak území severní a východní Evropy osídlená nevěřícími příslušníky barbarských kmenů, tak islámské země, kde pouti do Svaté země v 11. století přerostly v křížové výpravy proti nevěřícím. Na středověké scéně se objevili váleční cestovatelé organizovaní do rytířských řádů a křesťanských armád, jejichž cílem bylo osvobození Jeruzaléma (obr. 4). Tento střet křesťanské a islámské kultury ve svých důsledcích vedl ke zrození středověkého „cestovatele dobyvatele“, který se ve jménu křesťanské víry pokusil pod vlajkou kříže vojensky ovládnout Svatou zemi. Křížové výpravy umožnily na Blízkém východě vytvořit několik malých křesťanských království, která ale neměla dlouhého trvání a pod náporem muslimských armád brzy zanikla. Bohužel snaha křesťanského Západu násilím

ovládnout islámský Východ stojí na počátku vzájemné konfrontace dvou odlišných náboženských systémů a s nimi spjatých kultur. Tento střet Okcidentu a Orientu ovlivňuje soužití milionů lidí od doby středověku až do současnosti.

Paralelně se snahou křesťanské Evropy vojensky ovládnout islámský svět sehrávaly při poznávání Blízkého i Dálného východu významnou roli obchodní aktivity severoitalských měst. O ovládnutí obchodu s exotickými látkami, luxusním zbožím a orientálním kořením mezi sebou soupeřily zejména italské republiky Janov, Pisa a Benátky. Výrazný úspěch v boji za získání výhradního práva na obchod s indickým kořením, zemědělskými produkty z oblasti Černého moře a výrobky putujícími po hedvábné stezce zaznamenala zejména Benátská republika. O schopnosti zdejších obchodníků cestovat do oblasti Dálného východu až na území dnešní Číny svědčí proslulé obchodní a misijní cesty, které realizovali ve druhé polovině 13. století bratři Niccolo a Maffeo Polové. Nadčasovou proslulost významného cestovatele získal rodině Polů zejména Marco Polo, který byl dlouhých dvanáct roků hostem vládce Číny – mongolského chána Kublajje. Marco Polo si osvojil jazyk, kulturu a zvyky Říše středu do té míry, že jej Kublaj učinil oficiální součástí své úřednické byrokracie. Ve funkci chánova diplomata a vyslance podnikal z jeho pověření rozsáhlé cesty na jih Číny a poté i na území Barmy. Na zpáteční cestě do Evropy získal Marco Polo v průběhu vleklé námořní plavby mnoho cenných informací o Filipínách, ostrovech Východní Indie, Cejlonu, Indii a pobřeží Persie. Po návratu do rodných Benátek se Marco Polo v roce 1298 zúčastnil námořní bitvy s Janovany u ostrova Korčula, kde upadl do zajetí. V janovské věznici strávil tři roky. Právě zde změnil jeho život vzdělaný Rusticiano z Pisy, jemuž diktoval své příběhy z putování po jihovýchodní Asii. Tato pozoruhodná vyprávění byla později vydána v mnoha jazycích pod názvem *Milión*. Kniha doslova fascinovala tehdejší Evropany působivostí příběhů z cest a exotičností reálií, které Marco Polo popisoval (Polo 1989). Navzdory pochybnostem, které tato kniha vyvolala, stala se pro další cestovatele velkou inspirací a zdrojem cenných poznatků o území tehdy tajemné a neznámé Číny (Wood 1995). Po stopách Marco Pola se v průběhu 14. století vydali další cestovatelé jako například misionář Andrea z Perugie (1308–1318) nebo mnich Odorico z Pordenone (1274–1331). Také ti žili na území Číny několik let a potvrdili že „Říše středu“, popsána z různých aspektů v příbězích Marco Pola, není pouhým výplodem jeho fantazie. Současně s misionáři putovali na východ i obchodníci, kteří ve svých zprávách dále rozšiřovali znalosti Evropanů o geografii a kultuře národů a etnik obývajících rozsáhlé oblasti jihovýchodní Asie. Ve druhé polovině 14. století ale pod vlivem expanze osmanských Turků došlo k zásadnímu narušení obchodních cest a ochromení kulturních kontaktů z Dálného východu. Evropané pochopili, že do cizokrajného světa orientálního koření, hedvábných látek, exotických šperků a luxusních předmětů vyrobených ze zlata, stříbra a drahých kamenů je třeba nalézt jinou cestu. Proto obrátili svůj zrak k nekonečným mořským plochám. Obchodníci, válečníci i cestovatelé svěřili své životy lodím a námořníkům, kteří v průběhu svých objevných plaveb

změnili nejen představy o tehdejším světě, ale také osud mnoha mimoevropských etnik, národů a kultur.

ZÁMOŘSKÉ PLAVBY A KOLONIÁLNÍ VÝBOJE JAKO ZDROJ KULTURNÍCH KONTAKTŮ

Námořní plavby směřující na jihovýchod jako první zahájili Portugalci. Symbolem jejich počínající námořní expanze se stali kapitáni Bartolomeu Dias (asi 1450–1500), který obeplul africký mys Dobré naděje, a Vasco da Gama (1469–1524), jehož lodě dosáhly břehů Indie. Také Španělé, krátce po objevu Ameriky, který učinil v roce 1492 Kryštof Kolumbus (1451–1506), zahájili rozsáhlé koloniální výboje ve Střední a Jižní Americe (Janáček 1959, Morison 1971, Horden 1987, Opatrný 1992, Binková 2008). Zde španělský conquistador Hernando Cortés (1485–1547) v roce 1521 dobyl indiánskou říši Aztéků, rozkládající se na území dnešního Mexika (Prescott 1980). Krátce poté, v letech 1532 až 1536, další španělský dobyvatel Francisco Pizarro (1476 nebo 1478–1541), rozvrátil peruánskou říši Inků (Hemning 1977). Dobývání Nového světa bylo spojeno s velkou krutostí vůči původnímu obyvatelstvu (Casas 1954). Indiáni nebyli adaptováni na evropské nemoci a jejich populaci devastovala těžká práce v dolech. Úbytek domorodého obyvatelstva podnítil výnosný obchod s africkými otroky, kteří byli jako pracovní síla dováženi do amerických kolonií. Zámořské objevy zásadním způsobem ovlivnily představy Evropanů o světě a změnily jejich myšlení a zvyklosti. Na koloniálních výbojích a obchodu se zámořím se podílelo stále více evropských zemí. Na vytváření koloniálních říší měli vedle Portugalců a Španělů rozhodující podíl zejména Holanďané, Francouzi a Angličané. Střediska dálkového obchodu se postupně přemístila ze Středomořího a Baltského moře na pobřeží Atlantského oceánu. Z italských měst si udržely obchodní význam jediné Benátky, Florencie a Janov, které pokračovaly v rozvíjení manufakturní výroby a úspěšně vyvážely své textilní výrobky do španělských kolonií i do Orientu.

Z antropologického a etnografického hlediska je důležité, že jako sekundární produkt zámořských objevů se zrodil vědecký zájem o studium mimoevropských kultur. Evropané, stojící tváří v tvář exotickým obyvatelům cizích světů, si stále intenzivněji kladli zneklidňující otázky souvisící s kulturní pluralitou a skutečností, že hodnoty evropské společnosti nemusí být absolutně platné a pravdivé. Jedním z prvních, kdo vyvodil filozofické a antropologické důsledky z existence mimoevropských domorodých kultur, byl francouzský renesanční filozof a humanista Michel Eyquem de Montaigne (1533–1592), jenž v knize *Les Essais* (Eseje, 1580, posmrtné definitivní vydání 1595) ocenil autenticitu indiánské kultury a zpochybnil absolutní platnost hodnot a norem evropské civilizace (Montaigne 1966). Na obranu práv amerických indiánů žijících pod španělskou koloniální nadvládou ostře vystoupil také španělský dominikánský mnich Bartolomé de Las Casas (1474–1566) v knize *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* (Krátká zpráva o zpusťování Západoindických zemí, 1552),

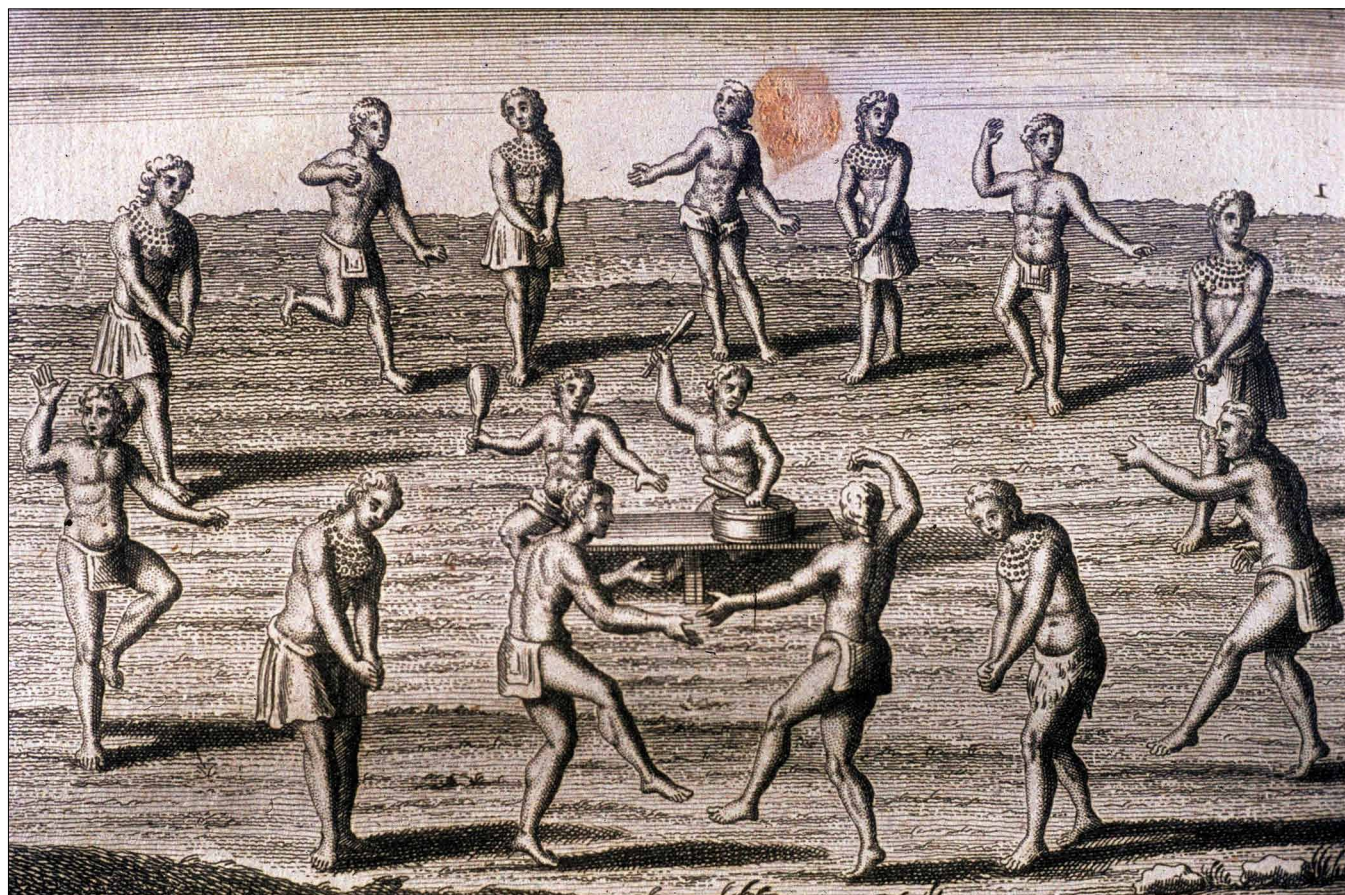
Obr. 5. Dřevořez zobrazující indiány kmene Tupinamba, mezi nimiž francouzský hugenotský vyslanec a cestovatel Jean de Léry (1534–1613) strávil v roce 1557 dva měsíce.

ve které ostře kritizoval nelidské koloniální praktiky evropských dobyvatelů (Casas 1954). Las Casas odmítl brutalitu, kterou španělští conquistadoři vůči indiánům projevovali a požadoval, aby původní obyvatelé Ameriky byli obráćeni ke křesťanství pokojnou cestou. Jeho neúnavný boj za práva indiánů přispěl k vydání papežské buly, v níž Pavel III. prohlásil indiány za lidské bytosti a přiznal jim právo na svoji svobodu a majetek. Kritický postoj ke španělské koloniální politice na území Mexika zaujal také španělský františkánský misionář Bernardino de Sahagún (mezi 1499 a 1500–1590), jehož kniha *Historia de las cosas del reino de Nueva España* (Obecné dějiny Nového Španělska) představuje zásadní pramen pro studium aztécké kultury (León Portilla 2002). Velmi rozporuplnou roli sehrál v dějinách dobývání a poznávání nativní Ameriky španělský biskup Diego de Landa (1524–1579), jenž ve jménu křesťanské víry zničil tisíce indiánských kultovních předmětů, včetně desítek vzácných obrázkových rukopisů (kodexů) mayské kultury na Yucatanu v Mexiku. Ten

ale po určité době, pravděpodobně v obavách před důsledky svých fanatických činů, začal od indiánů systematicky získávat a zaznamenávat podrobné informace o různých oblastech jejich kultury. Své poznatky, které mají velkou historickou a etnografickou hodnotu, zachytil ve spisu *Relación de las cosas de Yucatán* (Zpráva o věcech na Yucatanu, 1566, tiskem až 1864), jenž se později stal významným zdrojem informací o kultuře mayských indiánů a jejich tradičnímu náboženství (Landa 1937).

Originální etnografickou reflexi původní indiánské kultury provedl na základě svého dvouměsíčního pobytu mezi brazilskými indiány kmene Tupinamba také francouzský hugenotský vyslanec a cestovatel Jean de Léry (1534–1613), který se v roce 1557 zúčastnil první protestantské mise vedené do Nového světa. Sugestivní popis jeho cesty a setkání s příslušníky obávaného kanibalského kmene Tupinamba, publikovaný v roce 1578, lze považovat za klasickou ukádku „kulturního šoku“, k němuž dochází při vstupu do jiné sociokulturní reality. Léry byl šokován a současně uchvácen „jinakostí“, kterou objevil již při plavbě přes Atlantik. Nevadilo mu, že pije zkaženou vodu a jí nechutnou stravu, neboť byl fascinován ladností pohybů delfínů, stejně jako létajícími rybami, které dříve považoval za pouhou fikci cestovatelů. Jeho úžas narůstal při vstupu do deštného pralesa, jenž ho okouzlil nejen svými nádhernými barvami a svěžestí, ale také pestrostí a odlišností brazilské flóry a fauny. V centru jeho zájmu však byli především domorodí obyvatelé – indiáni kmene Tupinamba, na nichž obdivoval jejich inteligenci, vtipnost, štědrost a přirozenost (obr. 5). Jako přesvědčený křesťan sice odmítal nahotu indiánských žen, ale současně upozorňoval na to, že ve srovnání s francouzskými ženami, které si libují ve flirtu a rafinovaných svodech, indiánky svojí nahotou nechtějí úmyslně vyvolat mužskou touhu nebo zvyšovat svou erotickou přitažlivost. Léry byl nespokojen i s tím, že Evropané dosahují morální převahy nad kmenem Tupinamba odsouzením jejich kanibalismu. Jeho vlastní trpká zkušenost s utrpením, které si civilizovaná Evropa způsobila v průběhu náboženských válek, jej přivedla k relativizaci hodnot a morálky evropské kultury. Podle Léryho evropští bankéři a lichváři nejsou v oblasti „kanibalismu“ o nic lepší než brazilští indiáni. Rozdíl spočívá pouze v tom, že evropští věřitelé požírají své oběti, včetně vdov, sirotek a jiných bezbranných chudáků zaživa (Léry 1957).

V první polovině 18. století zpracoval své zkušenosti ze života mezi americkými indiány francouzský jezuita a misionář Joseph-François Lafitau (1681–1746), který se ve svých 15 letech přidal k jezuitskému řádu a odešel jako misionář do Kanady. Lafitau je možné s jistou nadsázkou označit za průkopníka systematického terénního výzkumu severoamerických indiánů a zakladatele etnografické komparativní metody. Vydání jeho knihy *Obyčeje amerických divochů ve srovnání s obyčeji nejzazších dob* (1724) představuje kvalitativní zvrát v dějinách vědy zabývající se studiem cizích kultur. Lafitau v mezikulturní perspektivě podal podrobný obraz rodového zřízení, které označil za univerzální jev prvobytné společnosti. Svou práci napsal na základě pětiletého pobytu (1712–1717)

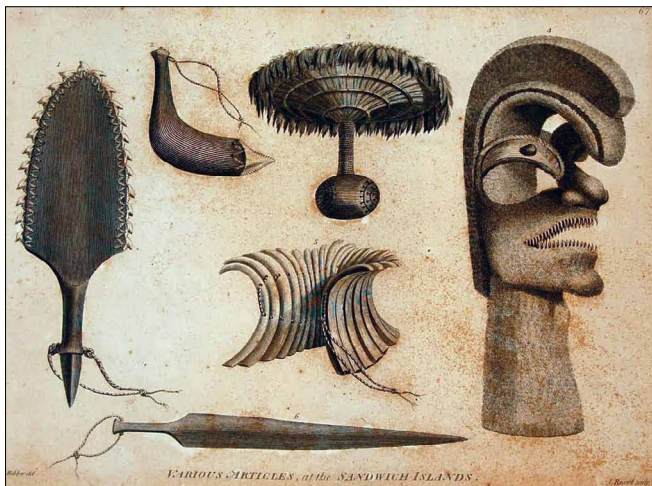
Obr. 6. Irokézský tanec *Te-Jennonniakoua* a *Athonront*, který zaznamenal francouzský jezuita a misionář Joseph-François Lafitau (1681–1746) během svého pětiletého pobytu (1712–1717) mezi indiány kmene Mohawků.

mezi indiány kmene Mohawků (irokézská kultura) v Kanadě (obr. 6). Při zpracování své knihy Lafitau efektivně využil také informace jezuita Julienu Garniera (1643–1730), který prožil mezi kanadskými indiány (Hurony) téměř 60 let svého života. Lafitau přistupoval k indiánům s úctou a respektem. Podle jeho názoru byli Irokézové a Huroni racionální lidské bytosti, jejichž myšlení a jednání výrazně prostupovaly etické principy. Dokázali efektivně a spravedlivě řídit své společenství, aniž potřebovali autoritu státní moci. Lafitau věnoval značnou pozornost také popisu indiánských příbuzenských systémů, čímž anticipoval vznik antropologických výzkumů pokrevnosti a příbuzenství (Lafitau 1987). Jeho snaha popsat irokézské zvyky, rituály, obyčeje, společenské instituce a sociální organizace prostřednictvím empirického sběru dat přímo mezi příslušníky studované kultury představovala nadčasovou metodologickou výzvu, které se v plném rozsahu zhostila až sociální a kulturní antropologie 20. století.

Na sklonku 17. století, pod vlivem zpráv o cizích zemích a neznámých kulturách, byli učenci nuceni připustit, že evropské hodnoty a normy nemusí být absolutně platné a pravdivé. Konfrontace se světem cizích kultur navíc vedla k úvahám nad smyslem a podstatou evropské kultury. Lidé, kteří se dostali do kontaktu s „cizokrajnými mravy“, si začali klást zneklidňující otázky: 1. Jak je vůbec možné, že některé ná-

rody žijí zcela jinak než my? 2. Nepovažují náš způsob života za stejně absurdní, jako my považujeme ten jejich? 3. Co z nepřeborné kulturní rozmanitosti různých společenských zřízení, institucí, zvyků a mravů činí z člověka skutečnou lidskou bytost? 4. Jsou naše hodnoty, víra, ideje a obyčeje jediné správné, neměnné a pravdivé? Zpochybnění evropocentristu ve svých důsledcích znamenalo útok na etnocentrismus – odvěkou lidskou tendenci poznávat, hodnotit a interpretovat svět pouze z perspektivy kultury vlastního společenství. V průběhu 18. století se tak v dílech osvícenských filozofů setkáváme se zárodky doktríny kulturního relativismu, který vyrůstá z tolerance vůči způsobu života cizích společností a programově respektuje existenci odlišných hodnot, norem a idejí.

Ke zpochybnění hodnot civilizované křesťanské společnosti přispěl například francouzský osvícenský filozof Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) tím, že rozpracoval romantickou vizi vznešeného divocha. S pojmem „vznešený divoch“ se poprvé můžeme setkat v divadelní hře *Dobytí Granady* (1670) anglického básníka, dramatika a literárního kritika Johna Drydena (1631–1700), v jejíž první části vykreslil obraz idealizovaného, přirozeného a svobodného života divochů. Rousseau se ztotožnil s teorií, podle níž lidskost v původní přirozené podobě má větší hodnotu nežli lidskost

Obr. 7. Artefakty z Havajských ostrovů, které zachytil umělec John Webber (1751–1793) na třetí a poslední Cookově výpravě (1776–1779).

kultivovaná a v knize *Rozprava o původu a základech nerovnosti mezi lidmi* (1755) ji použil k obžalobě soudobé civilizace. Podle Rousseaua divoši, kteří se nacházejí v „přirozeném stavu“ lidství, nevedou ubohý, krutý ani nestoudný život, ale jsou svobodní, zdraví a šťastní, neboť ještě příliš nezmnožili spektrum svých potřeb, ani nemusí snášet břímě občanské nerovnosti. Rousseau byl přesvědčen, že civilizační pokrok je zlem, které lidem bere jejich původní svobodu a nutí je milovat své vlastní otroctví (Rousseau 1949).

V 18. století již v Evropě bylo možné jasně diferencovat mezi různými skupinami lidí, kteří pronikali na území cizích kultur. Většina z nich byla hnána touhou po zisku a své výpravy do exotických zemí realizovali pod praporem obchodu, ekonomických zájmů nebo válečných výbojů. Jiní chtěli uprchnout před politickým útlakem, bídou nebo toužili najít novou zaslíbenou zemi. Významným motivem k cestám do cizích zemí byla také náboženská víra a snaha šířit ideje křesťanství prostřednictvím náboženských misí. Důležitou součástí teritoriální expanze Západu, ale bylo i vědecké poznání. Námořních expedic, jakými byly například objevné plavby proslulého anglického navigátora a kartografa kapitána Jamese Cooka (1728–1779), se účastnili vědci, kteří pečlivě dokumentovali různé přírodní i kulturní dimenze nově objevených tichomořských ostrovů (obr. 7). Na přelomu 18. a 19. století zásadním způsobem rozšířili evropské znalosti přírody a kultury Nového světa dva mimořádní vědci a cestovatelé – německý přírodovědec a cestovatel Alexander von Humboldt (1769–1859) a francouzský botanik a zoolog Aimé Goujaud Bonpland (1773–1858). Ti v průběhu svých společných vědeckých expedic realizovaných v letech 1799 až 1804 shromáždili na území Jižní a Střední Ameriky rozsáhlé přírodovědné zoologické, botanické a geologické sbírky (obr. 8). Jejich astronomické výzkumy a poznatky o místní geografii, flóře, fauně, vodstvu a domorodých indiánských kulturách představovaly zásadní obohacení evropské vědy (Humboldt 2002). Vydání Humboldtových a Bonplandových knih je proto právem označováno za „vědecké objevení

Ameriky“ (Opatrný 1992, 11). Není náhodou, že Humboldtovy spisy pečlivě studoval slavný britský přírodovědec a tvůrce teorie biologické evoluce Charles Darwin (1809–1882). Ten je využíval jako zdroj empirických dat a výzkumnou inspiraci při zpracování poznatků, které získal v průběhu pětileté cesty kolem světa na palubě lodi *Beagle*. V průběhu 19. století se cílem vědeckých výprav stala také černá Afrika, na jejímž prozkoumání má vedle velkých cestovatelů, jakými byli Heinrich Barth, Richard Burton, Mary Henrietta Kingsleyová, David Livingstone a Henry Morton Stanley, také světově uznávaný český průkopník afrikanistiky a cizokrajné etnografie Emil Holub (1847–1902).

Paralelně s výpravami vědců pronikajících do neznámých oblastí všech světových kontinentů, realizovala v 19. století řada cestovatelů vědecké expedice „proti toku historického času“. Cílem těchto výprav bylo objevit svět dávno zmizelých archeologických kultur. Mezi učence, kteří prostřednictvím svých dobrodružných výprav přispěli k nalezení významných památek starověku, patří například švýcarský cestovatel Jean Louis Bruckhardt (1812–1815), jenž pro západní vědu objevil na území dnešního Jordánska ztracené město nabatejské kultury Petru. Neméně významné jsou jeho dobrodružné výpravy po egyptském Nilu, kde jako první Evropan od dob antiky stanul tváří v tvář monumentálnímu chrámu Ramesse II. v Abú Simbelu. Bruckhardt tímto objevem inspiroval italského dobrodruha Giovannioho Belzoniho (1778–1823), k pátrání po památkách starověkého Egypta. Svými archeologickými vykopávkami se Belzoni stal jedním z průkopníků egyptologie. Odkryl například nádhernou hrobku faraona Sethiho I. v Údolí králů nebo zpřístupnil průchod do chrámu v Abú Simbelu, který oprávněně označil za jednu z nejskvostnějších svatyní starověku. V 19. století začali cestovatelé pátrat také po pozůstatcích vyspělých předkolumbovských indiánských kultur také na území Latinské Ameriky. V roce 1841 vyšla v New Yorku kniha amerického právníka, diplomata a průkopníka mezoamerické archeologie Johna Lloyda Stephense (1805–1852), popisující jeho vědeckou expedici za ruinami měst starých Mayů (Stephens 1841). Součástí této publikace byly brilantní vědecké ilustrace anglického malíře a cestovatele Fredericka Catherwooda (1799–1854), které představily světové veřejnosti kamennou krásu mayských stél, soch, reliéfů a architektury (obr. 9). Tyto nádherné, bizarní a fascinující památky se rázem dostaly do povědomí všech vzdělaných lidí a zahájily éru expanze archeologie na celém území Latinské Ameriky. V osmdesátých a devadesátých letech 19. století realizoval anglický diplomat a archeolog Alfred Percival Maudslay (1850–1931) šest výzkumných expedic do starých mayských měst (Chichen Itzá, Copán, Tikal, Palenque aj.). Plány, nákresy a fotografie předkolumbovských archeologických lokalit, které vznikly na základě těchto výprav vytvořily standard pro pozdější výzkumy mayské kultury. Nesmírný kulturní, technologický a umělecký potenciál předkolumbovských kultur potvrdily také objevné cesty a archeologické výzkumy na území Peru, kde se dochovaly pozůstatky vyspělých říší Mochiků, Chimúů a Inků. Symbolem ztracené a znovunalezené krásy jihoamerických indiánských kultur se

Obr. 8. Litografie podle kresby *Brazilijský prales* německého malíře Johanna Moritze Rugendase (1802–1858) je dokladem zásadního vlivu, jež měl Alexander von Humboldt na vnímání tropické přírody, zejména deštných pralesů.

stalo slavné město Inků – Machu Picchu, které v roce 1911 objevil na vrcholcích hřebenu peruánských And americký archeolog a cestovatel Hiram Bingham (1875–1956). Ten zde prováděl vykopávky v letech 1912–1915 (obr. 10). Binghamova kniha *Ztracené město Inků* (1948) se stala bestsellerem, který z něj údajně učinil předlohu pro slavný film *Indiana Jones*. V očích laické veřejnosti se tak z výprav cestovatelů pátrajících po archeologických pozůstatcích ztracených kultur stalo „nádherné dobrodružství“, jež ve 20. století glorifikovali ve svých článcích a cestopisech žurnalisté a spisovatelé jako byl například americký dobrodruh a cestovatel Richard Halliburton (1900–1939). Pro zrození moderní vědy o cizích kulturách ale bylo rozhodující, že již v průběhu 19. století se z dobrodružných výprav cestovatelů do exotického světa „těch druhých“ postupně začala rodit cizokrajná etnografie a etnologie, která se v anglosaských zemích ve 20. století transformovala do podoby vědy, kterou dnes označujeme jako sociální a kulturní antropologii.

OD DOBRODRUŽNÝCH CEST K ANTROPOLOGICKÉMU TERÉNNÍMU VÝZKUMU

Křehkou hranici mezi světem cestovatelů a moderní vědou o kultuře založenou na dlouhodobém antropologickém terénním výzkumu, překročil ve druhé polovině 19. století americký etnolog a antropolog Frank Hamilton Cushing (1857–1900). Ten se v roce 1879 vydal s expedicí vedenou Jamesem Stevensonem do Nového Mexika. Když výprava dorazila do puebla obývaného příslušníky kmene Zuniů, Cushing se rozhodl nepokračovat dále s expedicí a realizovat mezi zdejšími indiány terénní výzkum založený na zúčastněném pozorování. Zuniové byli k Cushingovi poměrně přátelští, ale navzdory drobným dárkům, které mu měly získat jejich plnou důvěru, ho zpočátku nemínili zasvětit do rituálů svého kmene. Náčelník se jej zpočátku pokoušel přimět k odchodu a zůstat mu dovolil pouze pod podmínkou, že přijme některé místní zvyky a obyčeje. Usiloval o to, aby Cushing prakticky akcep-

Obr. 9. Litografii Oblouk v Labná (1844) vytvořil v průběhu Stephensovy expedice pátrající v mexické džungli po ruinách mayských měst britský umělec Frederick Catherwood (1799–1854).

toval indiánský způsob života a prokázal tak, že víru, obyčeje a zvyky Zuniů nepovažuje za nesmyslné. Cushing mezi Zunii strávil téměř pět let a postupně asimiloval do jejich kultury. Oblékal se jako indián, živil se výhradně jejich potravou, spal na zemi na ovčích kůžích a podílel se na práci i společenském životě příslušníků tohoto kmene. Již za rok hovořil plynule jejich jazykem a dostal jméno *Té-na-tsa-li*, což znamená *Léčivá květina*. Přestože se s indiány dostal do konfliktu, když se chtěl zúčastnit jejich posvátného a tajného tance „*keá-kòk-ši*“ a byl nucen se bránit jejich agresi s nožem v ruce, stal se nakonec členem kmenové rady. Indiáni mu dokonce vybrali indiánskou partnerku a předpokládali, že s ní začne žít. Cushing se snažil dát najevo svůj nesouhlas s tímto svazkem tím, že dívku ignoroval a nevěšil si její pozornosti. Když se tato strategie ukázala bezúspěšnou a dívka nadále usilovala o jeho přízeň, poslal ji pryč, i když v očích příslušníků svého kmene tím utrpěla pohanu. Při svém výzkumu, který popsal v knize *Moje dobrodružství u Zuniů* (1882–1883), Cushing věnoval pozornost jak zunijské hmotné kultuře, tak jazyku, mýtům a folkloru. Při popisu zunijské kultury se vyvaroval postoje povýšeného pozorovatele, ale zaujal přístup typický pro

kulturní relativismus, jenž respektuje autonomii, svébytnost a pluralitu různých kultur (Green 1979).

Cushingova romantická osobnost je zahalena četnými mýty a polopravdami. Jednou z nich je tvrzení, že se Cushing stal natolik součástí indiánského kmene, že zničil své poznámky obsahující různá tajemství indiánů Zuni. Přitom pro toto tvrzení neexistují žádné důkazy. Pravdou však zůstává, že během svého terénního výzkumu si Cushing dělal velice málo poznámek. Navíc to, co o Zuniích napsal, je méně informativní, než mu jeho rozsáhlá zkušenost s jejich kulturou umožňovala. Není tedy vyloučeno, že u Cushinga došlo ke střetu odborných a lidských zájmů. Na jedné straně se ocitly jeho výzkumné cíle, na straně druhé věrnost kmeni a svým adoptivním rodičům. Ale ať již tomu bylo jakkoli, Cushingův výzkum mezi Zunii představuje prototyp antropologických terénních výzkumů založených na zúčastněném pozorování. Cushing pravděpodobně jako jeden z prvních profesionálních antropologů prožil standardní situace, s nimiž se antropologové při svých výzkumech setkávají. Byl nucen vyrovnat se s kulturním šokem, přijmout sociální role umožňující normální život mezi domorodci a zvládnout mezikulturní konflikty vyplý-

Obr. 10. Fotografie inckého města Machu Picchu, kterou zhotovil objevitel tohoto města americký archeolog a cestovatel Hiram Bingham (1875–1956).

vající z rozdílů mezi hodnotami vlastní a studované kultury (Green 1979).

V první polovině 20. století již byl terénní výzkum založený na dlouhodobém pobytu výzkumníka mezi příslušníky studované kultury, základní metodou sociální a kulturní antropologie. Není proto náhodou, že symbolem zlatého věku antropologických výzkumů se stali britští sociální antropologové Bronisław Kasper Malinowski (1884–1942), Alfred Reginald Radcliffe-Brown (1881–1955) a americký antropolog německého původu Franz Boas (1858–1942) (obr. 11). Tito antropologové programově opustili klid a bezpečí svých vědeckých pracoven a vydali se do světa tradičních domorodých kultur, aby zde empiricky studovali skutečné lidi jako součást konkrétního kulturního systému (Malinowski 1922, Radcliffe-Brown 1922, Boas 1940). Předpokladem úspěšného terénního výzkumu je, že antropolog získá důvěru domorodců do té míry, že mu umožní účastnit se podstatných aktivit, které v dané kultuře probíhají a přijmou jej za plnohodnotného člena zkoumané společnosti. Antropolog v terénu souběžně vytváří zkoumaný vzorek dané populace, vybírá si informátory, sbírá empirická data a současně provádí jejich deskripci, klasifikaci, analýzu a interpretaci. Klíčovou aktivitou antropologa v terénu je zúčastněné pozorování, jehož nedílnou součástí jsou rozhovory se zkoumanými jedinci a účast na sdílených činnostech studované skupiny. Vedle strukturovaných nebo nestrukturovaných rozhovorů s informátory antropologové v terénu užívají řadu dalších metod a technik, jako jsou dotazníkové šetření, genealogická metoda, analýza dokumentů, statistické šetření, etnografické mapování, síťová analýza, případové studie, psychologické projektivní testy atd. Významnou součástí terénních výzkumů je také systematická dokumentace realizovaná prostřednictvím terénních poznámek, diktafonu, videa, fotografií a antropologického filmu (Spradley 1980, Bernard 1998, LeCompte 1999).

Dlouhodobý pobyt mezi příslušníky studované kultury je možné označit za základní atribut moderní sociální a kulturní antropologie. Z terénního výzkumu se zrodilo antropologické umění „být tam a psát tady“. Podstatu toho, co znamená „být

Obr. 11. Fotografie amerického antropologa německého původu Franze Boase (1858–1942) v eskymáckém oděvu po návratu z expedice mezi Inuity na Baffinově ostrově v letech 1883 až 1884.

v terénu“, výstižně vyjádřil americký antropolog Robert Murphy, který společně se svojí manželkou Yolandou prováděl výzkum mezi indiány kmene Mundurukú ve střední Brazílii, následujícími slovy: „Jsou to lidé jiné doby, žijí v síti jiných významů a vidí a slyší věci, které my nechápeme. Když jsme se mezi nimi ocitli, bylo to jako bychom byli vysazeni na břehu neznámého světa bez tvaru, smyslu a možnosti něco předvídat – dokud nám výzkum neodhalil skrytou racionalitu jejich jednání. Snaha proniknout mezi ně podryla dřívější smysl pro realitu, odcizila nás naší městské americké kultuře. ... Napětí mezi odděleně konstruovanými realitami – a šok z plného pochopení faktu, že velká část reality je konvenčním výtvořem – je podstatou antropologické zkušenosti“ (Murphy 2001, 162). Zúčastněné pozorování a práce s domorodými informátory jsou dnes základní charakteristikou antropologických výzkumů. Pojem „zúčastněné pozorování“ však není možné brát doslovně, neboť spektrum výzkumných aktivit, které tato metoda zahrnuje, je podstatně širší, než toto slovo naznačuje. Tuto skutečnost výstižně komentoval Robert Murphy: „Zúčastněné pozorování je jedním z nešikovných termínů, který zas až tolik neznamená: týká se pouze zvyku antropologů žít mezi příslušníky zkoumané populace, účastnit se jejich akti-

vit, sledovat, co dělají, a klást jim otázky, když nerozumějí, o co jde. Tato metoda není žádným vrtochem; je dána holým nezbytím, neboť když studujete indiánský kmen v amazonském vnitrozemí, nemůžete v pět odpoledne sklaptopnout notes a jít domů. Její velká metodologická přednost spočívá v tom, že na rozdíl od dotazníkového šetření umožňuje badatelům ověřovat výpovědi o postojích a hodnotách na skutečném chování. To je zásadní věc, protože lidé často nedělají to, o čem říkají, že by to měli dělat, a dokonce ani to, co si *myslí*, že dělají.“ (Murphy 2001, 141).

Antropologie již dávno není vědou, která se primárně zaměřuje pouze na svět jednoduchých preliterárních společností. Romantická představa antropologa jako cestovatele, prodírajícího se v domorodém oděvu džunglí za „posledními žijícími svědky pravěku“, již dávno patří minulosti. Antropologové se sice i nadále vydávají do nejrůznějších koutů naší planety, aby zde studovali odlišné kultury a specifické způsoby života, ale spektrum témat jejich výzkumů je stejně široké, jako jsou různé podoby dnešního světa. V současné době jsme svědky expanze „antropologie současných světů“ a epistemologické dekonstrukce tradiční hranice, která oddělovala antropologa od předmětu jeho výzkumů – kultury „těch druhých“. Základní atribut antropologie ovšem zůstal zachován. Jedná se o terénní výzkum, jehož prostřednictvím antropologové vstupují do různých kultur, subkultur nebo kontrakultur, aby zde participovali na způsobu života příslušníků studované společnosti. Spektrum současných antropologických výzkumů je nesmírně široké a zahrnuje rozsáhlé kontinuum různých sociokulturních prostředí. Objektem terénního výzkumu mohou být lovci a sběrači, pastevci a chovatelé dobytka, tradiční zemědělci, rolnické komunity v moderních společnostech a nejrůznější oblasti kultury moderní industriální a postindustriální společnosti.

ŽIVOT NA CESTĚ ANEB ANTROPOLOG JAKO PROFESIONÁLNÍ CIZINEC

Antropologův vstup do terénu lze srovnat se situací cizince v novém sociokulturním prostředí. Stejně jako cizinec je i antropolog náhle obklopen lidmi, kteří se od něho odlišují sdílenou kulturou, jinou osobní sociální zkušeností, generační historií, vzděláním i místem, které zaujímají v daném sociálním systému. Antropologa s cizincem spojuje skutečnost, že nejsou součástí živé historické tradice dané kultury a špatně se orientují v jejím hodnotovém a normativním systému. V novém prostředí přestává fungovat „myšlení jako obvykle“. Proto také staré a osvědčené vzorce chování a interpretační schémata v podmínkách cizí kultury selhávají. Cizinec i antropolog nejsou zpočátku schopni odlišit typické sociální situace a jevy od specifických a neustále musí pátrat po tom, proč určitý typ sociální interakce vlastně probíhá. Oba se sice neustále snaží pochopit různé sociální situace, ale protože jsou pro ně mnohdy relevantní jiné normy a hodnoty, než pro domorodce, dopouští se mnoha interpretačních chyb a omylů. Na rozdíl od cizince, který usiluje

především o adaptaci na nové podmínky, antropolog programově směřuje k vědeckému pochopení a interpretaci studované kultury. Z tohoto hlediska lze antropologa označit za „profesionálního cizince“, který se s „neznámým“ setkává v průběhu systematického vědeckého poznávání, při němž definuje nová fakta, snaží se pochopit jejich význam a spojit je s vlastním systémem znalostí. Pokud v tomto úsilí uspěje a nově naučené kulturní vzorce a interpretační schémata začnou fungovat jako osvědčená „kulturní gramatika“, která mu umožní adekvátní sociální interakci, antropolog přestává být cizincem (Disman 2006, 326–336).

Prvním úkolem antropologa v terénu je stát se členem dané komunity a vytvořit si takovou sociální roli, která mu umožní nerušeně provádět zúčastněné pozorování. Jedná se obvykle o zdlouhavý a nesnadný proces, v jehož průběhu nemálo výzkumných projektů ztroskotalo. Stejně jako cestovatelé, kteří se poprvé ocitli ve zcela odlišné kultuře, totiž i antropologové zažívají při setkání s novou kulturní realitou „kulturní šok“. Zdrojem kulturního šoku je konfrontace se světem zcela odlišných ideových, normativních a jazykových významů. Antropolog se může řadu dnů i týdnů cítit odcizený, bezradný a ztracený v cizí kultuře, která mu neumožňuje adekvátně využívat svou vlastní zkušenost, a předvídat chování členů studované komunity. Ke kulturnímu šoku přispívají nejen odlišné vzorce chování a myšlení, ale také neobvyklé potravinové strategie, neznámé vůně, exotické barvy, náročné klimatické podmínky a nedůvěřivé pohledy domorodců. Hlavním projevem kulturního šoku jsou deprese, nejistota, stažení se do vlastního nitra a stav anomie, vyrůstající z pocitu neschopnosti přizpůsobit se domorodým normám a hodnotám. Příznaky kulturního šoku se mohou projevovat na úrovni lidské psychiky i fyziologie. V průběhu adaptace na nové podmínky dezorientace způsobená kulturním šokem ale obvykle postupně klesá a antropolog získává postupný vhled do toho, jak místní lidé myslí, jednají a cítí. Úspěch nebo neúspěch terénního výzkumu z tohoto hlediska závisí na tom, jak se antropolog dokáže psychicky vyrovnat s novým kulturním prostředím a eliminovat negativní důsledky kulturního šoku.

První pobyt v terénu představuje pro antropology významnou životní zkušenost, která často radikálně změní pohled výzkumníka na studované domorodce, sebe sama i vlastní kulturu. Proto také bývá první terénní výzkum označován za specifický typ „iniciačního obřadu“, který ze studentů antropologie učiní skutečné profesionální antropology. Antropologové se totiž v průběhu výzkumu, podobně jako účastníci rituálů, při kterých dochází ke změně sociálního statusu, dočasně stávají lidmi „na okraji“. Život na hranici dvou kultur jim umožňuje pohlížet na svět z „bikulturní perspektivy“, v níž se snoubí jejich vlastní kulturní zkušenost s úhlem pohledu, který zaujímají příslušníci jimi studované kultury.

Vstup cizince do komunity je zátěžovou situací také pro domorodce. Antropolog je z jejich perspektivy člověkem, který „nemá minulost“ a není povinen vyznávat „idoly kmene“. Proto každý nový příchozí představuje pro domorodce po-

tenciální ohrožení. Antropologovi trvá delší dobu, než získá jejich důvěru a vybuduje si v novém prostředí sociální status, který mu umožní nerušeně realizovat zúčastněné pozorování. Výzkumníkovi, přestože poctivě přiznal cíle svého výzkumu, mohou být zpočátku připisovány i jiné motivy pobytu. Optimálního stavu je dosaženo teprve tehdy, když se jeho přítomnost stane normální součástí každodenního života. K získání takového statusu však někdy vede trnitá cesta, jejíž součástí mohou být také četné omyly vyplývající ze špatného hodnocení situace, ve které se antropolog při vstupu do cizí kultury ocitl.

Ukončení terénního výzkumu a odchod ze studované komunity může být stejně obtížný krok jako první vstup do terénu. Loučení s novým domovem, alternativní kulturní identitou a domorodými přáteli je někdy výzkumníkem vnímáno jako bolestivý zážitek. Antropolog může také pocítovat hlodavou úzkost z toho, zda v plném rozsahu splnil úkol, který si před sebou vytyčil. Problém spočívá i v tom, že v jistém smyslu není žádný terénní výzkum opravdu dokončený. Vždy je totiž možné dovědět se více, rozšířit časový horizont nebo prostorový rámec a prohloubit tak stupeň porozumění „těm druhým“. Přesto se i antropologovi může při odchodu z terénu dostat ze strany informátorů zasloužená satisfakce. Ukázkou takového ocenění jsou například slova, která řekl americkému antropologovi Peteru Justovi jeho domorodý informátor: „Ty opravdu rozumíš tomu, jak to tady běží! Zdá se, že jsi zde poslední dva roky nakonec neztrácel čas“ (Monaghan – Just 2000, 25).

LITERATURA

- Bernard, Russell ed. (1998): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek: AltaMira.
- Boas, Franz (1940): *Race, Language and Culture*. New York: Macmillan.
- Budil Ivo T. (2001): *Za obzor Západu: Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. Praha: Triton.
- Binková, Simona (2008): *Čas zámořských objevů*. Praha: Triton.
- Botton, Alain De (2011): *Umění cestovat*. Zlín: Kniha Zlín.
- Bowie, Filona (2008): *Antropologie náboženství: Rituál, mytologie, šamanismus, poutnictví*. Praha: Portál.
- Caesar, Gaius Iulius (2009): *Zápisky o válce galské*. Praha: Naše vojsko.
- Casas, Bartolomé de las (1954): *O Zemí Indijských pustošení a vylidňování zpráva nejstručnější*. Praha: Lidová demokracie.
- Cook, James (1982): *Cesta kolem světa*. Praha: Panorama.
- Čukovskij, Nikolaj Kornejevič (1977): *Pod plachtami kolem světa*. Praha: Albatros.
- Darkevič, Vladislav Petrovič (1984): *Argonauti středověku*. Praha: Panorama.
- De Selincourt, Aubrey (1962): *The World of Herodotus*. London: Secker & Warburg.
- Disman, Miloslav (2006): *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Dobesch, Gerhard (2004): *Evropské „barbaricum“ a zóna středomořské kultury: jejich vzájemné historické působení a Poseidóniův obraz dějin*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Historický ústav, Oddělení starověkých dějin a klasické filologie.
- Epos o Gilgamešovi* (1976). Praha: Československý spisovatel.
- Eade, John – Sallnow, Michael J. eds. (1991): *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London: Routledge.
- Gennep, Arnold van (1996): *Přechodové rituály*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Goetz, Hans-Werner (2005): *Život ve středověku*. Praha: H & H.
- Baker, Felix – Baker, Anthea (1971): *The First Explorers*. London: Aldus Books.
- Green, Jesse 1981: *Zuňi: Selected Writings of Frank Hamilton Cushing*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Greenblatt, Stephen (2004): *Podivuhodná vlastnictví: zázraky Nového světa*. Praha: Karolinum.
- Gurevič, Aron Jakovlevič (1978): *Kategorie středověké kultury*. Praha Mladá fronta.
- Gurevič, Aron Jakovlevič (1996): *Nebe, peklo svět*. Praha: H & H.
- Hanbury-Tenison, Robin ed. (2007): *Sedmdesát velkých výprav, jež změnil svět*. Bratislava: Slovart.
- Hanke, Lewis (1959): *Aristotle and the American Indians*. London: Hollis & Carter.
- Hawkes, Charles Francis Christopher (1977): *Pytheas: Europe and the Greek Explorers*. Oxford: Blackwell.
- Hemning, John (1977): *Dobytí říše Inků*. Praha: Odeon.
- Hérodotos (1972): *Historie – aneb devět knih nazvaných Músy*. Praha: Odeon.
- Heyerdahl, Thor (1983): *Staré civilizace a oceán*. Praha: Panorama.
- Homéros (1996): *Odysseia / Homéros*. Praha: Petr Rezek.
- Homéros (2010): *Ilias / Homér*. Praha: Academia.
- Horden, Nicholas (1987): *Nový svět*. Praha: Albatros.
- Humboldt, Alexander von (2002): *Cestopisy z Nového světa*. Praha: Clinamen.
- Janáček, Josef (1959): *Staletí zámořských objevů*. Praha: Orbis.
- Jürgens, Hans Peter (1981): *Všechny lodě plují k břehům*. Praha: Olympia.
- Kašpar, Oldřich (1992): *Zámořské objevy 15. a 16. století a jejich ohlas v českých zemích*. Pardubice: Kora ve spolupráci s AZ servis.
- Kerényi, Carl (1997): *Prometheus: Archetypal Image of Human Existence*. Princeton: Princeton University Press.
- Laftau, Joseph-François (1987): *Die Sitten der amerikanischen Wilden im Vergleich zu den Sitten der Frühzeit*. Leipzig: Edition Leipzig.
- Landa, Diego de (1937): *Yucatan Before and After the Conquest*. Baltimore: The Maya Society.
- Lipińska, Jadwiga (1977): *Deir el-Bahari*. Warsaw: PWN.
- LeCompte, Margaret D. 1999: *Analyzing and Interpreting Ethnographic Data*. Walnut Creek: AltaMira.
- Le Goff, Jacques (1989): *Medieval Civilisation 400–1500*. Oxford: Blackwell.
- Le Goff, Jacques (ed.) 2003: *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- León Portilla, Miguel (2002): *Bernardino de Sahagún: First Anthropologist*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Léry, Jean de 1957: *Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasilia slove*. Praha: ČSAV.
- Malinowski, Bronislaw Kasper 1922: *Argonauts of the Western Pacific*. London: Routledge.
- Monaghan, John – Just, Peter (2000): *Social & Cultural Anthropology: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Montaigne, Michel de (1966): *Eseje*. Praha: Odeon.
- Montesquieu, Charles-Louis (1989): *Perské listy*. Praha: Odeon.
- Morinis, Alan ed. (1992): *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage*. Westport, London: Greenwood Press.
- Moscato, Sabatino (1975): *Foimčané*. Praha: Orbis.
- Murphy, Robert F. (2001): *Umlčené tělo*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Morison, Samuel Eliot (1971): *The European Discovery of America*. New York: Oxford University Press.
- Novaresio, Paolo (1996): *Cesty do neznáma*. Praha: Rebo Productions.
- Opatrný, Josef (1992): *Objevitelé, dobyvatelé, osadníci: 500 let Ameriky*. Praha: ROAD.
- Opatrný, Josef (1993): *Kolumbovi soupeři a následovníci. Historický obzor*, 4, č. 5, s. 102–106.
- Petiška, Eduard (2006): *Staré řecké báje a pověsti*. Praha: Ottovo nakladatelství.
- Pokorný, Petr (1993): *Řecké dědictví v Orientu: helénismus v Egyptě a Sýrii*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku.
- Polo, Marco (1989): *Milión, neboli, O zvycích a poměrech ve východních krajích*. Praha: Odeon.
- Prescott, William Hickling (1980): *Dějiny dobytí Peru*. Praha: Panorama.
- Reid, Struan (1993): *Cesty hedvábí a koření. Výpravy po moři*. Praha: Nakladatelský dům OP.

- Rousseau, Jean-Jacques (1949): *O původu nerovnosti mezi lidmi*. Praha: Svoboda.
- Sélincourt, Aubrey De (1962): *The World of Herodotus*. London: Secker & Warburg.
- Schreiber, Hermann (1974): *Mořeplavci, cestovatelé, objevitelé*. Praha: Olympia.
- Skřivan, Aleš – Křivský, Petr (1980): *Moře, objevy, staletí*. Praha: Mladá fronta.
- Stephens, John Lloyd (1841): *Incidents of Travel in Central America, Chiapas, and Yucatan*. New York: Harper & Brothers.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald R.(1922): *The Andamandan Islanders: A Study in Social Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Spradley, James P. (1980): *Participant Observation*, New York: Holt.
- Soukup, Václav (2011): *Antropologie: teorie člověka a kultury*, Praha: Portál.
- Svoboda, Jiří (2004): *Amerika: Záhada dvou tisíciletí. Nové důkazy*. Praha: Ivo Železný.
- Todorov, Tzvetan (1996): *Dobytí Ameriky: problém druhého*. Praha: Mladá fronta.
- Turner Victor (1974): *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Cornell, NY: Cornell University Press.
- Turner Victor (2004): *Průběh rituálu*. Praha: Computer Press.
- Winter, Tomáš (2008): „Tu šklebily se ohyzdné figury lidské...“. K charakteristice mimoevropských kultur v českých cestopisech 19. století. In: Bláhová, Kateřina – Petrbok, Václav (eds.): *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 22.–24. února 2007*. Praha: Academia, KLP, s. 54–66.
- Wahlgren, Erik (1986): *The Vikings and America*. London: Thames & Hudson Ltd.
- Wood, Frances (1995): *Did Marco Polo Go To China?* London: Secker & Warburg.

AUTOR

Soukup, Václav (31. 8. 1957, Mariánské Lázně), český kulturolog a antropolog působící na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde přednáší základy sociální a kulturní antropologie, kulturologie a paleoantropologie. Patří k zakladatelům interdisciplinárně koncipovaného studijního oboru kulturologie a průkopníkům biokulturologie. Je autorem řady odborných článků a vědeckých monografií věnovaných dějinám antropologického myšlení. Jeho kniha *Dějiny antropologie* (2004) byla oceněna Cenou rektora Univerzity Karlovy jako nejlepší publikace v oblasti společenských věd za rok 2004. Za svůj dlouhodobý přínos k rozvoji antropologie obdržel v roce 2009 na Masarykově univerzitě v Brně Cenu Vojtěcha Suka. V roce 2011 byla publikována v nakladatelství Portál jeho kniha *Antropologie: teorie člověka a kultury*, jež navazuje na vědeckou monografii *Přehled antropologických teorií kultury* (2000). Jedná se o rozsáhlé antropologické kompendium, které komplexně seznamuje s předmětem, metodami, dějinami a základními oblastmi antropologického výzkumu člověka a kultury. V současné době dokončuje práce na knize, jejímž cílem je rekonstruovat evoluci člověka a kultury z multidimenzionální perspektivy přírodních a společenských věd.

Kontakt: PhDr. Václav Soukup, CSc., Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: Vaclav.Soukup@ff.cuni.cz.

Účesy jako „umění“? Nástin vlasových úprav a jejich symboliky v Africe

Martin Rychlík

Katedra kulturologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Do redakce doručeno 15. ledna 2013; k publikaci přijato 5. dubna 2013

COIFFURES AS A FORM OF „ART“? OUTLINE OF HAIRSTYLES AND THEIR SYMBOLISM IN AFRICAN CULTURE

ABSTRACT Hair – whether present or absent, long or short, bound or unbound, colored or natural – marks a person and its role in society. It defines a person's gender, sexual availability and desirability, age or social status. Especially in African culture and art is significance of coiffures enormous, as is shown in ethnographic and historical evidence in this brief outline. The great significance of hair in Black Africa has been clear through the centuries.

KEY WORDS Coiffures; Africa; Hairstyles; Combing; Hairdressing; Symbols; Art; Culture

ABSTRAKT Vlasy – ať již rostlé nebo chybějící, dlouhé či krátké, svázané či nespoutané, barvené nebo přirozené – definují jedince a jeho roli ve společnosti. Odkazují k jeho pohlaví, sexuální dostupnosti, věku nebo sociálnímu statusu. Zvláště v africké kultuře a umění je důležitost účesů enormní, jak je ukázáno na etnografických i historických dokladech v tomto stručném nástinu. Velký význam vlasů v subsaharské Africe je zjevný napříč staletími.

KLÍČOVÁ SLOVA účesy; Afrika; vlasy; česání; symbolika; kadeřnictví; umění; kultura

ÚVOD A METODOLOGIE

Úprava vlasů či vousů a péče o ně je lidem natolik vlastní, že už i v „archiválním“ soupisu 67 kulturních univerzálií je antropolog George P. Murdock zařadil mezi jevy, jež jsou společné všem lidským komunitám v čase a prostoru (Murdock 1945). O důvodech, proč lidé oproti svým předkům ztratili tolik chlupů na těle, ale na hlavě si je mocně ponechali, stále uvažují fyzičtí antropologové (Rantala 2007, Morris 1971 aj.). Antropologové sociální a kulturní se zase mohou věnovat přechetným významům vlasů v lidské společnosti, nicméně na to, o jak závažné téma jde, není ucelených studií o symbolice vlasů mnoho (Rychlík 2013b, Banek 2010, Rejchrtová 2008, Tiedemann 2007, Corson 2005, Sieber & Herreman 2000, Hiltbeitel & Miller 1998, Synnott 1987, Cooper 1971, Hallpike 1969, Leach 1958).

V připravované knižní monografii (Rychlík 2013a) jsem se pokusil na základě historicko-antropologické analýzy vysle-

dovat několik nejdůležitějších funkcí, jež vlasy a účesy v lidské kultuře měly, mají – a patrně ještě nějaký čas i mít budou. Jedná se o čtyři hlavní kategorie, které se mohou v různých bodech překrývat a doplňovat: funkce magicko-náboženská, funkce rituálně-přestupní, funkce sociálně-skupinová a funkce dekorativně-erotická (více Rychlík 2013a, 2013b), přičemž poslední jmenovaná je v Africe obzvláště zřetelná a vizuálně reprezentovaná, jak ukazují komplikované úpravy (obr. 1). Zůstává též relevantní – nicméně nesporně zodpověditelnou – otázkou, zda účesy vypracované s takto výjimečným *umem* lze zařadit do sféry zájmu *antropologie umění* či *etnoestetiky*. Jedním z inspiračních zdrojů pro zde přítomné etnologické nahlédnutí na účesovou tvorbu byly strukturálně-funkcionalistické práce sociálního antropologa Edmunda Leache (1910-1989), jenž je i autorem klasického článku *Magical Hair* (Leach 1958), v němž si u vlasů všimá sdílené symboliky. Například v úkonu stříhání vdov nevidí sebepoškozující akt – symbolickou „kastraci“ a nevědomé vybití vzteku, jak

Obr. 1. Žena Fulanů/Fulbů s ozdobným účesem z tehdejší francouzské Guineje. Počátek 20. století. (Foto: F. R. Roberts).

se domníval další klasik „teorie vlasů“ a psycholog Charles Berg (Berg 1951) – nýbrž veřejné a zjevné vyjádření vztahu k zemřelému. „Rituál oholení vlasů je druhem komunikace. Vdova podstupuje sociální smrt, aby po delším odloučení došlo k ukončení svazku s příbuznými zesnulého. Vrací se pak do světa živých, nechá si narůst vlasy a je jí umožněno se znovu provdat. Symbolismus je sociální a veřejný, nikoliv individuální či privátní“ (Leach 1958, 152).

I obyčejně spjaté s úpravou vlasů či vousů vykazují ve značné míře hlubší vyjádření symbolických postojů vlastních dané kultuře, od čehož nelze odhlížet ani při pohledu na něco tak zdánlivě všedního, jako jsou *dějiny (afrického) účesu v diachronní perspektivě*. Pro tento sumarizující článek jsem zvolil kombinaci jak relevantních písemných, tak dobových obrazových zdrojů, které umožňují představit charakteristické formy i významy účesů v Africe; jednak typově, areálově a dějinně, ale i v „etnografické současnosti“, což je v textu akcentováno i užitím odlišných slovesných časů v náhledu na africké frizúry.

Mnohé pro účesy platí i obecněji. Vlasy bývaly v mnohých kulturách vnímány jako sídlo magické energie (Frazer 1994 aj.), odkud vycházela víra v uzmuté skalpy (Axtell & Sturtevant 1980, Anger & Dieck 1978) a také v četná tabu během stříhání a pečlivé ukryvání odstřižených pramenů, aby nemohly být zneužity – u Ašantů v Ghaně existovaly i vlasové hřbitovy. Účesy byly omezovány pravidly, symbolizovaly (rituální) přechod do jiného věkového stupně či stavu (van

Gennep 1997, 57), přínáležítost ke klanu, kmeni či etniku a co víc – posilovaly též image a sexualitu jedinců; ve většině společností účesy odlišují obě pohlaví, naznačují zdraví jedince a rovněž vzbuzují silné emoce.

Cílem této studie však není podávat transkulturní přehled významů vlasových úprav, ale zaměřit se na oblast, která je v účesové tvorbě výjimečná. Jde o Afriku, především pak Afriku subsaharskou nebo také „černou“ (Jiroušková & Todorovová 2003, Kandert 1984). „Úprava vlasů a vousů tvoří snad nejpestřejší a nejzajímavější odstavec národopisu,“ napsal v roce 1921 v *Dějinách kosmetiky* magistr farmacie Emil Šedivý (Šedivý 1921, 30–31). Co se týče různorodosti účesů, Afrika jakožto kulturní areál vyniká nad jiné; podobně pestrou paletu holení, délek, podvazování, česání, tužení, nastavování i zdobení vlasů najdeme snad jen v Melanésii na Papuy-Nové Guineji, kde se takřka liší od údolí k údolí (Rychlík 2013a).

Drdoly, culíky, copánky, holé hlavy, růžky, bambule, kohouty, vrkoče. Skoro cokoliv si lze v „umění účesu“ představit, v Africe najdeme. Afrika je – pochopitelně také kvůli fyziologii vlasů svých obyvatel – kontinentem, na němž vznikaly a vznikají složité úpravy. Jakkoliv jsou vlasy vždy jedním z nejzjevnějších rysů lidské vizáže, afrických kokrhelů či lysin si misionáři či cestovatelé všimli na nejpřednějším místě (Livingstone 2006, Sieber & Herreman 2000, Holub 1973, Stanley 1972, Battúta ibn 1961, Šebesta & Lebzelter 1933 aj.).

„Africké účesy jsou velmi rozmanité. Mnohá etnika vynakládají množství energie, času i fantazie na vytváření těch nejbizarnějších účesů. Pro tradiční africké účesy platilo, že žádný model nebyl individuální. Jednotlivé typy účesu byly určeny pro zvláštní obřady, pro oslavu šťastných událostí, jako je přechod z věkové skupiny do jiné, sňatek nebo narození dítěte. Dále byly účesy nošeny jako symbol společenského postavení“ (Jiroušková & Todorovová 2003, 16). Příkladem je právo chotí beninského vládce (*oba*); nikdo se nesměl bez svolení učesat stejně jako manželky (*iloi*), jež si pro slavnosti nasazovaly i paruky.

Běžné bylo odlišování pohlaví, leč od europocentrických zvyklostí jiné, takže například u Masajů v Keni mají vyholenou hlavu ženy a děti, kdežto muži se zdobí copánky. Po skončení věkového stupně „válečnicka“ jim matky oholí hlavu (obr. 2), natrou ji červení, což mužové opláčou, neboť opouští nejzábavnější životní etapu (Jiroušková & Todorovová 2003, Sherrow 2006, Fisher 1984 aj.). Jak se Evropané a další cizinci seznamovali v běhu času s africkými účesy, ukazuje následující část.

NEJSTARŠÍ HISTORICKÉ DOKLADY

Nejstaršími doklady, že se Afričané o vlasy starali, jsou skalní malby, zejména ty v alžírském Tasíli-n-Ažžer. Některé postavy mají vousy do špičky i vysoké účesy – jako je tomu na malbě z Tisukai, z bovidiánského období (asi 3200 let př. n. l.). „Zobrazuje skupinu žen s velmi elegantními účesy. Všechny mají velmi složité účesy s pštrosími pery“ (Lhote 1982, 278). Desítky postav naznačují úpravy hlavy, nošená pírka nebo květy

Obr. 2. Matka holí hlavu svého masajského syna, neboť ten opouští klíčovou etapu života a přestává být bojovníkem. Masajové, konec 20. století. (Foto: Angela Fisher).

ve vlasech, jak je vidět na výjevu sedícího muže s dívkou ze Sefaru. Vysoký účes má i tamní bojovník.

Objevitel maleb Henriho Lhoteho zaujala podobnost zobrazených pastevců, rituálů i žen (s vlasy upravenými do chocholů či homolů), jež stejně jako malby mužů s propletenými prameny odpovídaly Fulbům. Třeba v Žabbárenu má jedna z dam zploštělý účes, přesně takový, jako se to stává fulbským ženám, když sejmou výztuž, jež jim drží vlasy. Na dalším obraze „účes patrně označuje vznešenou osobnost. Nacházíme tu čelenku – či baret – této školy, ale vršek účesu je jiný a zdá se, že nese odznak, který se tvarem podobá egyptskému *pschentu*,“ což byla koruna faraónů (Lhote 1962, 175). Lhote na základě ikonografické shody v účesech předpokládal migraci Fulbů, stejně jako kontakty se starověkým Egyptem. Účesy dávných Egyptanů – včetně jejich složitých paruk – jsou ale samostatným námětem, jemuž se zde věnovat nebudu a činí tak bohatá literatura jinde (Rychlík 2013a, Verner, Bareš & Vachala 2007, Fletcher 2002, Strouhal 1989, Erman 1971 aj.) Už Hérodotos se v 5. století př. n. l. při popisu „Libye“ (čili celé tehdy známé Afriky) zmínil o národech za hranicemi

Egypta. První byli Adyrmachovci, kteří nosili dlouhé vlasy a rozkusovali a zahazovali vši – jako jediní z „Libyjců“. Etiopané měli rovné vlasy. Dále na jihu žili Garamantové. „V přímoří od nich na západ s nimi sousedí Makové, kteří si dělají chocholy tak, že nechávají uprostřed hlavy vlasy růst a kolem dokola je holí až na kůži“ (Hérodotos 2004, 276). Následují Machlyové, kteří si nechávali růst vlasy vzadu, kdežto Auseové vpředu. Na západě žili Maxyové, kteří měli dle Hérodota kadeře pouze na pravé straně hlavy (Hérodotos 2004).

Zdá se tedy, že v Africe vznikaly pro cizince „šokující“ účesy už před více než 2500 lety, ale roztodivným tvarům se podívovali i stále čtenější cestovatelé, kteří k africkým břehům putovali o mnoho let později. Holanďan Pieter de Marees v knize o „Zlatém království Guineje“ (1602) popsal hned šestnáct rozdílných účesů. Na Zlatém pobřeží se nosily i vyholené kříže a měsíčky nebo kučeravá číra; v Beninu se ženy dle Nyendaela (1699) zdobily jakoby „obrácenými kohoutími hřebínky“ (asi pruhem uprostřed) a rovněž směsmi z palmového oleje, jež prý černé vlasy měnily na zelené a žluté (Sieber & Herreman 2000).

NOVĚJŠÍ PÍSEMNE ZMÍNKY

Asi nejstarší poznámku o účesech černé Afriky učinil Portugalec Cado Mosto (1455), když popsal Wolofy (Djolofy) na řece Senegal. „Obě pohlaví chodí bosa a nezakryta, leč pleťou si vlasy své do krásných vrkočů, jež splétají do rozličných culíků, ač ty krátkými jsou“ (cit. dle Sieber & Herreman 2000, 19). K sousedním Azanaghiům dodává: „Nosí vlasy, jež jsou černé, zastřiženy nad rameny, jako Němci; a mazají je každý den lojem z ryby, pročež velmi páchnou; nicméně to považují za libé“ (Sieber & Herreman 2000, 19).

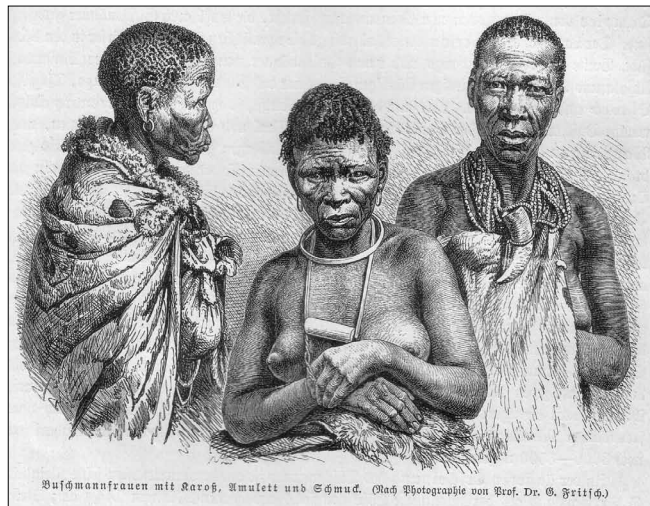
O půlstoletí později se Diego d'Azambuja, zbudovatel pevnosti Elmina, zmiňuje prvně o africkém vousu, když popisuje Karamansu, „krále Guineje“, jehož vous byl zdoben množstvím zvonečků. Další psali o šedých bradách starců, kteří požívali úcty: náčelník Issini z Pobřeží slonoviny měl dle Loyera vous spletený do dvaceti cůpků.

Nejvíce zmínek pochází ze západního pobřeží, kolem nějž Evropané připlouvali (Kandert 1984). Clémenta Jannequina (1643) zaujaly ozdoby Wolofů či Mandingů, kteří si do krátkých vlasů vplétali amulety (*grisgris*), stříbro, kůži i korály. Potomci otroků si nesměli vlasy nechat růst. Naopak dle Brüeho (1715) si královny sestry v Senegalů spínaly účes jehlami, vyzvedávaly nad čelo jakousi pyramidu a šlechtily si obočí, jež natíraly olůvkem. Účesy byly někdy barveny do červena. Když dámy účes svědíl, užívaly zlatých drbátek.

Už rané zmínky potvrzují rituál *postřižin*. V Senegalů tak bylo kolem roku 1730 stříháno jedenapůlměsíční dítě. „Pojmenovávají to děcko spolu s holením hlavy jeho a vtíráním oleje, přičemž zvou šestero přátel, aby se stali svědky,“ zapsal Francis Moore, který fulbské účesy přirovnal ke splétané koňské hřívě (cit. dle Sieber & Herreman 2000, 18). Další z objevite-

Obr. 3. Žena z někdejšího Zairu s bambusovou „svatozáří“. Nedatováno, patrně 19. století. (Kresba: anonym, dle Fisher 1984, 68).

Obr. 4. „Ženy Křováků“. Nedatováno, konec 19. století. (Kresba: dle fotografie pro kompendium Friedricha Ratzela).

lů popisují iniciační holení hlavy u tajné společnosti „Sandi“ na Pepřovém pobřeží (dnešní oblast Sierra Leone a Libérie). V 17. století vzkvétal v Africe obchod. A kupčilo se tam i s vlasy. Willem Bosman (1702) psal o Guinejcích: „Baží po parukách, jež nosí, ovšem nosí je skličujícím způsobem. Dříve tu námořníci čile obchodovali se starými parukami, za něž dostávalo se jim vosku, medu, papoušků, opic; veškerého občerstvení, po němž při výměně prahli: ale za to čtvero roků zde pobývalo tolik obchodníků s vlásenkami, že obchod je již zmařen“ (cit. dle Sieber & Herreman 2000, 59).

I v takové kapitole dějin, jakou je obchod s otroky, hrály roli vlasy. Musely být krásné, zdravé. Jean Barbot popisuje na Zlatém pobřeží jednu z „přejímek zboží“. Nazí otroci byli vyvedeni, aby je ranhojiči prohlédli. „Jejich pozornosti neujde jedině místo na těle. Ti, kteří jsou uznáni jako zdraví, postaví se na jednu stranu, a na druhou ti, kteří byli odmítnuti. Nepřijatí otroci se jmenují ‚makroni‘ a jsou zamítnuti, protože jsou starší než 35 let či mají vadné rty, nemocné oči, zkažené zuby, šedivé vlasy či jiný defekt“ (Davidson 1964, 108). Následně byli ocejchováni žhavým železem a nastoupili cestu do Nového světa.

Bílý muž – často zvaný *muzungu* – postupoval do útrob světadílu. Dle Burtona se v půli 19. století setkali běloši v západní Africe i se zvykem skalpování; tvrdil to John Duncan v letech 1845–1846. Ale na očích byly spíše účesy. Botanik G. A. Schweinfurth u Ňam-Ňamů (Zandů) popsal mužský účes: „Hlava jim byla upravena po způsobu, jak u nás hlavy svatých a světíc korunou zářnou se krásí. Pletence vlasové byly napjaty na kruhu, ozdobeném mušlemi; čtyry dráty přidržovaly jej ku spodnímu kraji klobouku“ (cit. dle Vlach 1911, 46).

Roku 1854 zaznamenal cestovatel David Livingstone podobný účes u Lundů v Angole. Dívka měla obruč, do níž byly po obvodu obličeje vpleteny copánky, jež „svatozář“ spojovaly s kráskou (obr. 3). Při cestě po Zambezi v letech 1858–1864 zapsal, že si muži ostrihané vlasy schraňují, spálí je nebo zakopou, aby se nedostaly nepovoláním do rukou. Co se týče

účesů, „varianty byly nekonečné. Jeden si dlouhé lokny přejíždí tak dlouho, až nabudou tvaru buvolích rohů, jiní si je raději nechávají v tlustých provazcích spadat na záda jakožto ohony zvířat; zatímco další nosí kroucené pramínky, jež trčí z hlavy do všech stran“ (Livingstone 2006, 50).

VLASY !KUNGŮ A PYGMEJŮ

Obecně černochům nerostou příliš dlouhé vlasy; délka kolísá mezi několika až desítkami centimetrů. Asi 75 procent obyvatel má vlasy kudrnaté, zbytek kroucené. Unikátem – nejen dle vlasů – jsou Sanové či !Kungové, jimž se říká pejorativně Křováci, kteří žijí na jihu v poušti Kalahari. Tito lovci a sběrači patří k nejarchaičtějším populacím světa. Ač jsou vlasy !Kungů kraťounké, i na výjevech skalního umění starého století najdeme též postavičky s účesy. Šedivě naznačené čupřiny mají lovci z hory Ikanti v Drakensbergu (Natal), péra ve vlasech nesou figury z Ebusingaty, Mpongweni, oblasti Kambergu nebo „lučištník z Bosworthu poblíž transvaalského Klerksdorpu“ (Willcox 1963, 70).

!Kungové stejně jako sousedští Khoiové (Hotentoti) mají vlas huňatý a hustě rostlý v malých, pepřovitých chomáčcích (obr. 4). Křovácké vlasy jsou dlouhé nejvýše 1,5 centimetru, takže vytvářejí nízkou čepičku. Ochlupení je slabé. „Krátké, do pepřových zrněk rostlé vlasy žen byly prodlouženy copánky z jemných černých vláken, obratně do nich vpletenými a spadajícími v pramíncích na hladká ramena“ (van der Post 1967, 129). Ženy vyráběly z pštrosích skořápek korálky, jež pak navlékaly do náhrdelníků a zářivých čelenek. Hotentotské účesy se dle Kolbena (1713) odedávna schovávaly pod slupkou popela a tuku, která je měla v parnu ochlazovat, takže si tyto vrstvy nanášeli denně na hlavu. Stateční muži, kteří zabili lva či levharta, si mohli vetknout nezvyklou ozdobu: „Ve vlasech připevněný měchýř šelmy, jíž zabili, jakožto odznak cti“ (cit. dle Sieber, Herreman 2000, 23).

Výjimeční jsou také Pygmejové. Psal o nich již Hérodotos, dle něž šlo o lid menšího než prostředního vzrůstu a černé pleti. Byli ze „země stromů“, tedy pralesa, dováženi do Egypta, kde budili senzaci (Hérodotos 2004). Až roku 1863 viděl pygmejské trpaslíky na vlastní oči Evropan – v gabunském pralesi se to povedlo Paulovi du Chaillu a sedm let nato si Schweinfurth „černouška“ Nsevueho dovezl do Chartúmu.

Pro poznání pygmejských populací je důležitý podíl misionáře a antropologa Pavla Šebesty. Na řece Ituri, kde podnikl ve dvacátých a třicátých letech 20. století terénní výzkumy, získal přezdívku „Baba va Bambuti“ čili Otec Pygmejů (Šebesta & Lebzelter 1933).

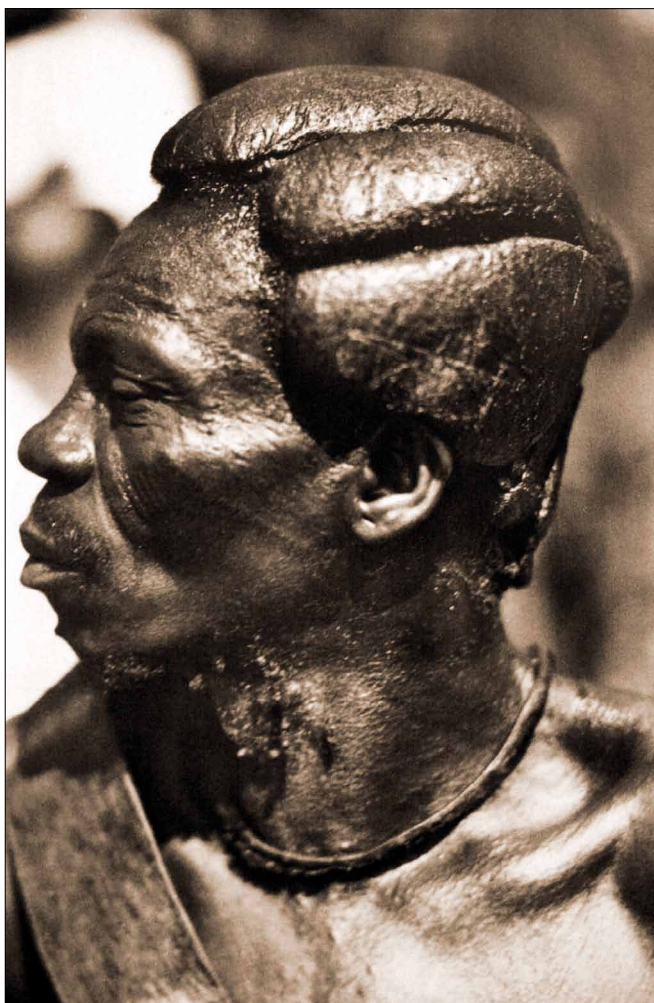
Sám Šebesta po prvním kontaktu přiznával, že iturští Bambuti „byli oškliví“; první mužiček Agali jej zaujal postavou, zamračenou tváří, hustými vousy a huňatým obočím. Měřil 145 centimetrů, což byl tamní průměr. Nejmenší žena, jakou etnograf potkal, měla pouhých 118 centimetrů. Svárlivým skřítkům na kráse nepřidal ani zvyk sesekávat si zuby do špičky, aby se lišili od zvířat. Zvykem žen bylo vytrhávání řas, nikoliv ale obočí.

Obr. 5. Několik fází vlasových úprav. Fanti, Ghana. Nedatováno, patrně začátkem 20. století. (Foto: archiv autora).

Vlasy měli Pygmejové černé, spirálovitě točené, ale krátké – nejvýše do čtyř centimetrů. Ženy a starci se vyholovali dohola, zato mužové si nechávali roztodivné ostrůvky z pačesů. Třeba Agomu měl pouhý asymetrický proužek vlasů, jiní mladíci se pyšnili osamělým chomáčem nad čelem (Šebesta & Lvová 1956).

Šebesta popsal ranní toaletu: „S předkloněnou hlavou sedí A-Kundi-Kvelu před dívkou, která obtahuje nožik o dlaň a vyholuje jím na jeho hlavě nejpodivnější vzorce. Počíná si zručně. Vedle ní leží střešina s vodou, do níž namáčí špičky prstů a navlhčuje jimi místa na hlavě, která mají být vyholena. Šmik, šmik, šmik, a chomáče kudrnatých vlasů padají na zem! Účes je stále fantastičtější. Na temeni se objevil vzorec půlměsícovitěho tvaru, v týle větší a podobně. Zdá se, že tu rozhoduje dívčí vkus. A-Kundi-Kvelův příklad táhne, neboť vidím stále více chlapců a mladíků, jak sklánějí hlavy do klínů krás, které zručně operují holicími nožičky... Pygmejové nenosí ozdobné hřebeny“ (Šebesta & Lvová 1956, 190). Muži si vlasy, jejichž vzorky zaslal Šebesta do Hrdličkova muzea v Praze, zdobili péry či štrápci ze štětín vepře.

Obr. 6. Muž Banzů, dnešní Demokratická republika Kongo. Někdy mezi lety 1926 a 1937. (Foto: Zagourski, dle Sieber & Herreman 2000, 31).

TYPY ÚČESŮ SUBSAHARSKÉ AFRIKY

Nejpestřejší účesy nabízí subsaharská Afrika (Sherrow 2006, Jiroušková & Todorovová 2003, Sieber & Herreman 2000, Kandert 1984 aj.). Oblast obývají lidé s hustým a chundelatým vlasem (obr. 5), z něž se dají vyrábět takřka umělecká díla. Etnoložka Jiřina Todorovová (2003) rozeznává v tzv. černé Africe čtvero účesových typů: modelované, copánkové, volné a vyholené. Do první kategorie patří ty, k jejichž vzniku bylo *užito pomocných prostředků* – jako je tvarování hmotami (dobytčí trus, velbloudí máslo, hlína, tuk, popel) nebo zaplétání výztuží (obr. 6). Příprava trvala dlouho, ale vlasové kreace vydržely celé týdny; důvodem jsou pochopitelně i hygienická opatření, protože různé pasty s příměsemi fungovaly též coby prostředky proti vlasovým parazitům a hmyzu.

„Modelované účesy mohly mít nejrůznější tvar – můžeme je označit jako kloboukové (takové nosili muži Šiluků v Súdánu), paprskové, pláštěnkovité (vlasy tvořily pláštěnku splývající po zádech a zdobily muže Karamodžong a Suk žijících na hranici Ugandy a Keni), kuželovité, věžovité... Vlastní vel-

mi krátké vlasy byly doplňovány příčesky z rostlinných vláken (sisál, lýko, vlákna z palmových listů, rozmočené dřevo baobabu), ze shromažďovaných lidských vlasů nebo zvířecích chlupů (kozích)“ (Jiroušková & Todorovová 2003, 110–112). Z téhož materiálu se vyráběly i paruky, které patřily hlavně ke slavnostem a obřadům.

Ač nebyli Afričané obdařeni dlouhými vlasy, umějí si vypomoci. Činí tak prostřednictvím příčesků a doplňků (obr. 7). Vycpávky a konstrukce jsou z bambusu, dřeva či košíků. A nebylo výjimkou, že před kadeřníky ležely mísy s nastříhanými kadeřemi, které zaplétali do účesu. O nastavovaných účesech píše už mořeplavci jako Barbot (1679) nebo Phillips (1693), dle nichž se užívalo jak vláken, tak vlasů. „Byly to kadeře jejich manželek, jež jich odřízly, aby mohly být takto vpleteny,“ píše Barbot (cit. dle Sieber & Herreman 2000, 20). Ženy Mbumů v Kamerunu nosily příčesky, jež aranžovaly do šesti vztyčených rohů, ale nosily i vytrčenou dvojitou věž o výši až půl metru. Dámy z téže oblasti měly z přidaných vlasů jakési štrápece po stranách. Slečny Ibů svým jílem natuženým kokrhlem naznačovaly, že by se klidně i rády vdaly a dámy malijských Songhajců a Bellů si do copánků vplétaly trsy žirafí hřívy.

V západní Africe se užívalo různých vycpávek a podložek. Turkanové a Pokotové z Keni/Ugandy dávali přednost „fasádování“ vlasů. „Jejich příslušníci si stáhli vrstvy vlasů a zformovali je hlinou, která vytvořila skořápku. Dříve prý takové mužské ‚závoje‘ ze ztvrdlé hlíny byly ještě delší a Masajové si

Obr. 7. „Žena náčelníková“. Etnikum Sande, Bambili, v roce 1912. Dnešní Demokratická republika Kongo. (Foto: A. Hutereau).

Obr. 8. Paruky z umělých provazců i šlach. Skupina Mbalantu, Wambo. Dnešní Namibie, kolem roku 1940. (Foto: M. Schettler).

své copy prodlužovali srstí skotu. Hliněná „pleš“ byla sytě barvná: u Pokotů směl mít jen dospělý muž azurově modrou blátivou čepičku, kdežto nezavěšený mladík nanejvýš okrově červenou“ (Klíma & Kubica 1983, 105).

Banzové si uplácávali masivní přílby, rozdělené do podélných pásů o výšce dvou palců. Matky Rendilleů z Keni si po porodu prvního syna vyráběli z bláta a tuku vysoký hliněný „hřeben“ na temeni. Zuluové vlasy proplétali rostlinnými vlákny a zpevňovali je hlinou s tukem, což umožnilo vytvoření ojedinelých tvarů – třeba účesu ve tvaru lodního šroubu. A ženám Sangů z Konga splývaly umělé hřívy až nad zadek, což překonaly paní z Namibie (Fisher 1984). Příslušnice skupiny Mbalantu kmene Wambo (obr. 8) si ještě ve čtyřicátých letech 20. století vyráběly vlasové závoje s obřími copy po kotníky (Sieber & Herreman 2000).

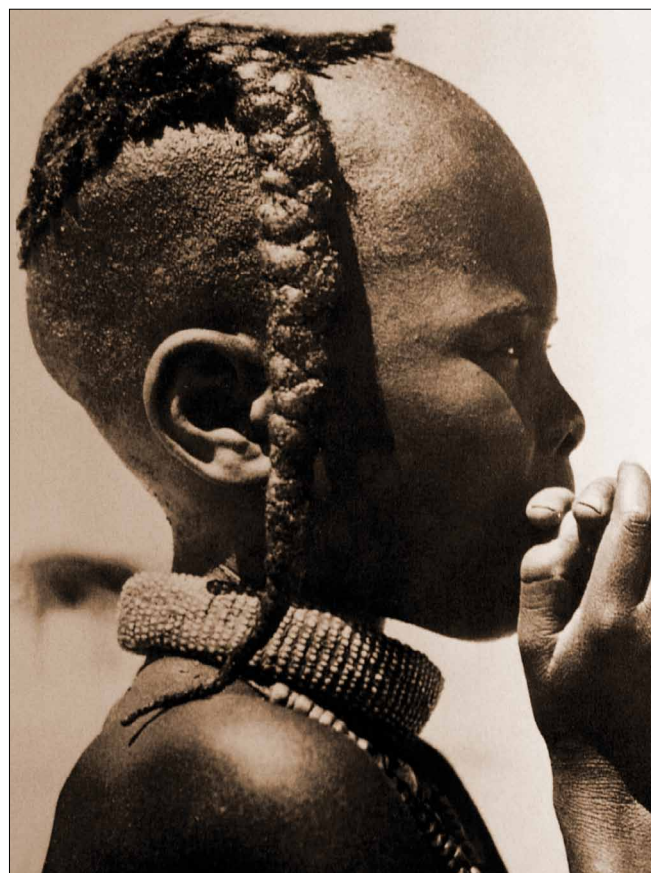
Druhým typem jsou dle Todorovové *copánkové účesy*. Z vlasů se splétají tenké i silnější copánky, které se utáhnou a promažou tukem, aby držely tvar (obr. 9). „Copánky mohou být pevně přilehlé k hlavě anebo splývat až pod pas, nastaveny vlákny (sisál, lýko) nebo zvířecími šlachami či chlupy. Zaplétání je časově náročné; trvá i více než šest hodin. Česaná žena proto

většinou leží, a úprava účesu se stává příležitostí k odpočinku a konverzaci. V Nigérii nebo v Súdánu platí – čím více copánků, tím více elegance. Počtem copánků se řídí i cena účesu“ (Jiroušková & Todorovová 2003, 114). Takto trvanlivý účes stačí zaplétat pětkrát do roka.

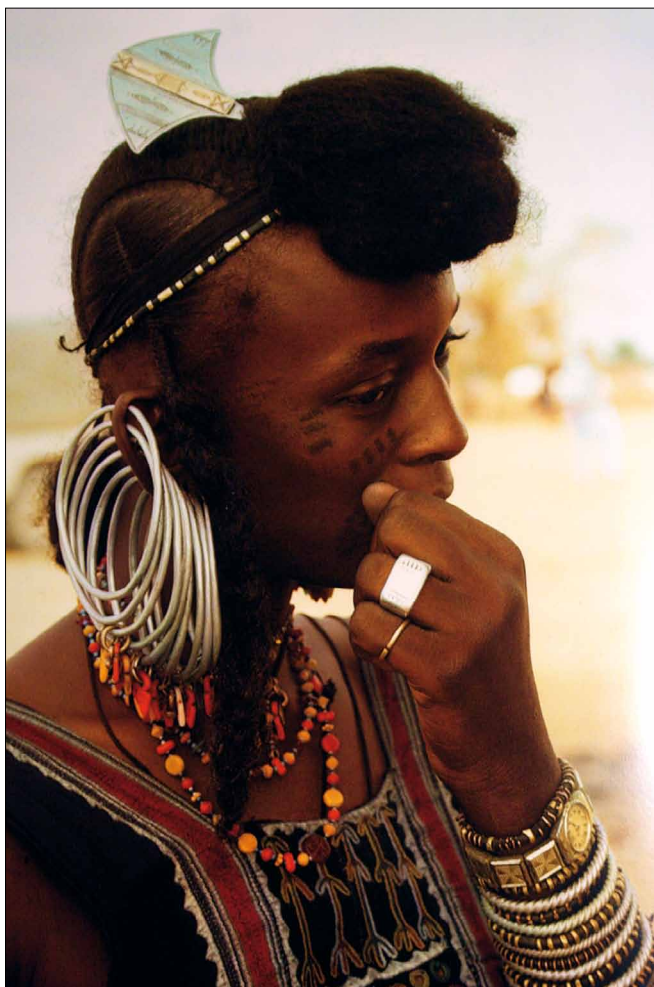
Působivě si splétají vlasy Masajové. Muži mají na hlavách čůpky, na čele a skráních se spojují, přičemž největší cop visí dolů na záda a býval zdoben korálky. Kompletní účes, který vynikl díky vyholeným čelům, se natíral tukem a hlinkou. Hererkám trčely do obličeje dva copy hustě promazané hlinou, takže budily až „kamenný“ dojem. Jihoafrické ženy Sotho si pletly uprostřed temene jakési řasené „číro“, zatímco si skráně čistě holily. A z konce 17. století máme ve Phillipsově díle nejspíše i první zmínky o zčuchaných dredech.

Do třetího typu spadají volné nebo sepnuté, *málo upravované účesy*. Aby byl odpuzen hmyz, většinou se vlasy natíraly žlutým tukem. Čtvrtým druhem jsou *holené vlasy*; časté řešení vlasové péče (Sherrow 2006). Bezvlasé chodily Masajky, ale i jejich sousedky z kmene Kikuju. Dle Coleho, jenž působil u keňských Samburů, se ženy holily, zatímco si muži stáčeli vlasy do stovek tenkých čůpků a konečky spojovali v „prasečí ocásky“ dřevěným přívěskem, nebo vytvářeli z rudkou barvených vláken vytrčený „kšilt“ – *ilmasi wala*.

Hlava nemusela být úplně holá. Už před rokem 1607 se dle Finche v Sierra Leone ženy holily, ale muži si vytvářeli příčné

Obr. 9. Chlapec s čůpkem. Himbové, Namibie. Čtyřicátá léta 20. století. (Foto: Anneliese Scherz).

Obr. 10. Místní krasavice s vyčesaným chocholem. Fulani/Fulbové (Wodaabe), konec 20. století. (Foto: Angela Fisher).

pruhy, mezi nimiž zůstávaly čtvercové chomáče. O staletí později si dámy Mende vyholovaly podélné proužky, mezi nimiž se rýsovaly řady copánků. Kuramové z Nigérie si nechávali jediný chomáček, jasný to etnický znak. Děti Fulanů-Bororo (Fulbové) vypadaly s vyholenými kusy lebky, jako by trpěly kožní nemocí, zatímco dívky nosily uprostřed čela pěkně vyčesaný chochol (obr. 10). Malí Turkanové měli kohouty vedoucí od čela až po zátylek. Časté byly šošolky u dětí; chomáč s čůpky na lebeční fontanelle kamerunských dětí Mambila je měl domněle chránit před vstupem zlých duchů (Fisher 1984 aj.).

HOLUBOVO INTERMEZZO U MAŠUKULUMBŮ

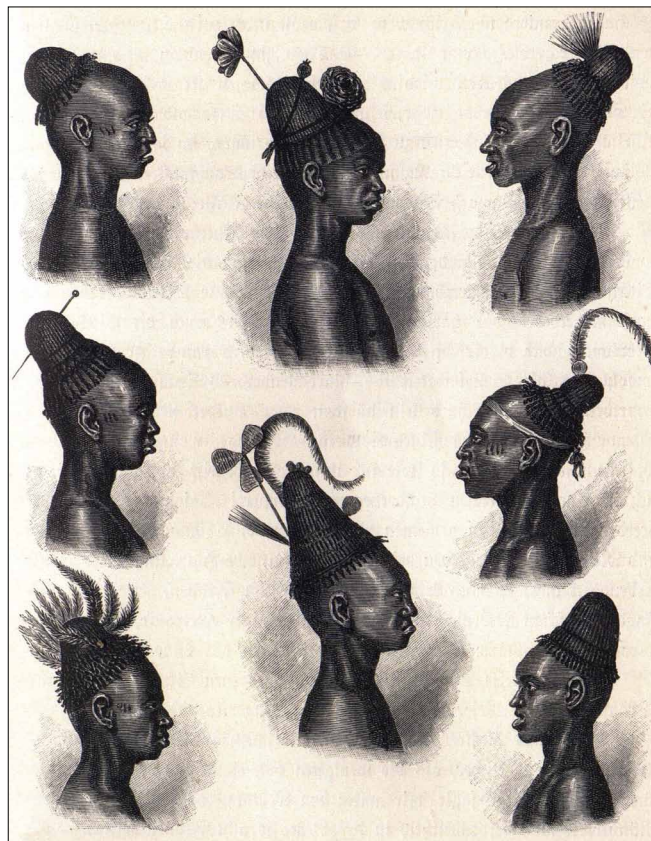
Čechem, jenž pronikl do nitra neprobádané Afriky, byl Emil Holub. Už při své první cestě v roce 1875 slyšel o tajemném kmeni Mašukulumbů. Šlo o bantuské Ily žijící v Zambii. A už tehdy se s šestíci vyslanců setkal (Kandert 1984, Holub 1952 aj.).

„Mašukulumbové pyšní se nejvíc svým vlasem, který jest

hoden podivu. Na temeni spočívá buď celý, nebo zkomolený kužel, jsa s hlavou spojen. Některé vrstvy složeny jsou z vodorovných rulíků, jiné z kolmých, jinde z překřížených a jinde z rovnoběžných, jež uměle jsou spleteny a roztokem klovatinným napuštěny, takže vypadají, jako by to byla stavba zbudovaná ze samých vlasů majetníka; ale není tomu tak. Mašukulumbové oškrabují si totiž občas huňatý vlas kromě okrouhlého 30 až 35 centimetrů dokola“ (Holub 1952, 185–186). Potřebné vlasy získával majitel od svých žen, otroků, poražených soků nebo je nakupoval. Nejvyšší z vrkočů, které Holub u ambasadorů viděl, měřil 103 centimetrů!

Při další expedici v letech 1885–1887 se Holub s mašukulumbskou kulturou seznámil blíže, než si přál. Vzal s sebou oddanou manželku Růženu, jež u černochoů budila vzrušení plavými vlasy. S postupem na sever si Holub všiml, že je péče o vlasy čím dál svědomitější a každý copánek si lidé mastí. Opět jej, coby amatérského etnografa a dodavatele muzejních kuriozit (od Mbundů získal pro Náprstkovo muzeum v Praze i dřevěný hřeben), zaujaly obří drdoly – statusové symboly. Při prvním kontaktu s Ily u vsi M'Beze se nad trávou míhal jakýsi trychtýř, takže se Holub divil, co se děje. Hle, byl to mladík s vlasovou „věží“ na hlavě.

Všichni muži Mašukulumbů prý nosili „drdoly“ o výšce 30 až 40 centimetrů, které se vypínaly kolmo nebo šikmo vzhůru a prodlužovaly týl (obr. 11). Ženy mívaly hlavy hladce oho-

Obr. 11. Účesy „Holubových“ Mašukulumbů, 19. století. (Kresba: dle Emila Holuba).

lené; pouze dívky do dvanácti let se zdobily copánky. Stejně staří hoši měli na temeni pouze chocholku, asi budoucí základ vlasových homolí. Staříci je již také nenosili. „Při úpravě vrkoče natírají vlasy tukem a nasympávají do nich kovový prášek, takže vlasy nabudou lesku a nezdržuje se v nich hmyz. Majitel „ozdoby“ musí držet hlavu vztyčenou a vrkoč, čnějící do výše a vznášející se nad krátkým tělem, podobá se žirafimu krku. Přílišná tíže, spočívající na zadní části hlavy, způsobuje, že svaly na spáncích neobvykle zdužní a spolu se svaly na krku a šíji vyhlížejí jako silné provazce“ (Holub 1973, 157).

Takové účesové „úly“ vyžadovaly hodně materiálu. Holub odhadl pořizovací cenu drdolu na hodnotu řádného vola. Výroba trvala týdny, snad i měsíce. Dílo řemeslníka, jenž zdobil ležícího muže, zaznamenal: „Švihácký vrkoč byl již do třetiny upraven. V pravé ruce držel vlásenkář silnou jehlu, asi takovou, jakých používají čalouníci. Do ní byla navlečena dlouhá nit z lýkových vláken. Vlásenkář si pak svinoval z uchystaných vlasů copánky, zatáčel s nimi zároveň i nit a prošívá je navzájem. Byl-li některý copánek příliš krátký, přikroutil k němu levicí nové vlasy... Kdo si účes neprohlédne zblízka, obvykle vše pokládá za pravé vlasy. Aby dílo bylo řádně dokonáno, musí vlásenkář proplétání provádět se značnou silou, takže při každém zatáhnutí nejen hlava domorodce, ale mnohdy i celé tělo sebou škube“ (Holub 1973, 157).

NEJDRAMATIČTĚJŠÍ ÚČESY AFRIKY

Roztodivné účesy patřily v Africe ke svatbě, iniciaci, ale i k přípravám na válku. Turkanové trávili hodiny úpravami, aby ukázali, že prošli zkouškami dospělosti. Zvláštní sestřih mívaly vdané ženy. „Fulbské ženy, proslulé v západní Africe svou krásou, nosí neobvykle složité účesy, které lze přirovnat k sochařským dílům“ (Laude 1973, 39). Vznesené Fulbky v Ghaně si na obroučce navinuté vlasy zdobily korálky, penízky a řetízky. Dospělé ženy v Namibii si – ve čtyřicátých letech 20. století – obzvláště složitě splétaly copánky (obr. 12). Dámy Mangbetů z někdejšího Zairu prosluly trychtýřovitými účesy na zplošťované hlavě, v čemž český afrikaniista a sochař František V. Foit, který řadu domorodců také portrétoval, viděl značný estetický smysl: „Jejich vlasy tvoří centimetr silnou stěnu, velmi tvrdou, a jsou spresovány v jakousi obrácenou vázu na hlavě. Vypadá to velmi krásně a protaženou hlavu to ještě prodlužuje“ (cit. dle Klíma & Kubica 1983, 103).

Kreace Mangbetů jsou asi nejslavnějšími účesy Afriky. Jak ženské koše, tak vysoké mužské „čepice“ fascinovaly již rané cestovatele. Roku 1870 se s nimi seznámil Schweinfurth, jenž pobyl u krále Mbunzy. Dílo *Im Herzen von Afrika* (1874) zajistilo účesům nehynoucí slávu, neboť je Schweinfurth barvitě popsal a přinesl i náčrtky čupřin – třeba králova syna Bunsy (obr. 13). Šlo o statusové symboly. Co ale trápilo antropology, byla zmínka o vpletených blondých vlasech na princově hlavě, jež údajně tvořily až pětinu vysokého účesu.

Sám autor spekoval o dědicově částečném albinismu, další

Obr. 12. Účes dospělé ženy. Skupina Wambo (Kwaluudhi, Ngandjera), Namibie. Asi čtyřicátá léta 20. století. (Foto: Annaliese Scherz).

pak o bělochům odňatých vlasech; dominikán M. H. Lelong mluvil o odbarvování, poněvadž jiní misionáři prý viděli Mangbety s hnědými vlasy, ale uspokojivé vysvětlení se najít nepodařilo. Dle Junckera (1882), jenž si povšiml uměle navozené dlouholebosti u dětí, vydržely tyto vázy na hlavě několik týdnů. „Jejich vlasy jsou předmětem puntičkářské péče; jsou česány, natáčeny a aranžovány tisícerými způsoby vždy ale vedoucími k dozadu vytrčenému cylindru,“ napsal si Gaetano Casati v roce 1892 (cit. dle Sieber & Herreman 2000, 119).

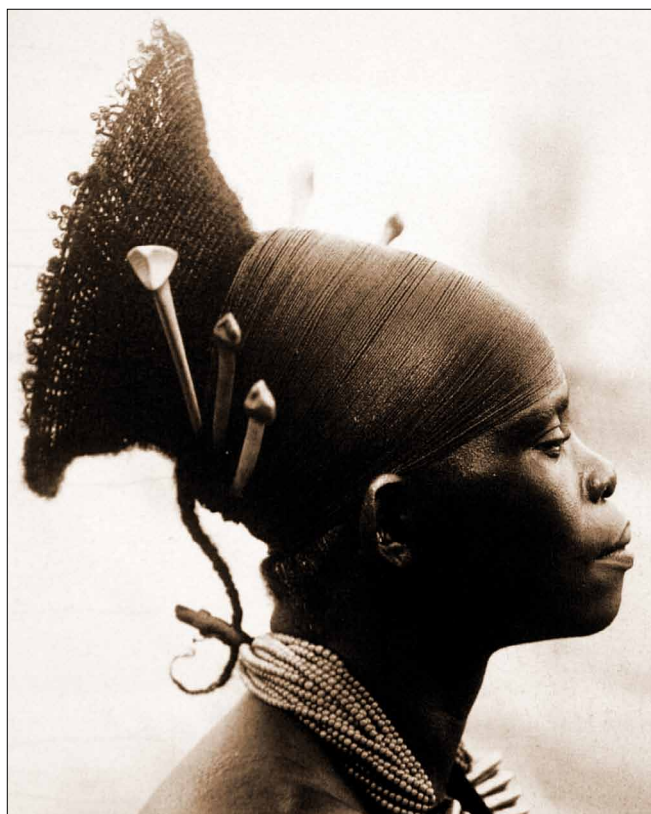
V následujících letech již byli Mangbetuové, kteří vyráběli džbány s takto učesanými hlavami (jsou v *Musée de l'Homme*), fotografováni. Jedním z fotografujících byl belgický důstojník Hutereau, jenž byl vyslán do oblastí Uele a Ubangi spolu s vědci; nejslavnější fotku dámy s „dlouhou hlavou“ však pořídil tým zoologa Herberta Langa. Původní košíkovitý účes se v 20. století změnil v častější trychtýře (obr. 14). Účes musel být nastavován cizími vlasy, jež se vplétaly do konstrukce z rákosu a pro lepší vzhled se látkou ovinovala i hlava. Dlouhá paráda se zdobila jehlicemi ze slonoviny, dřeva či mědi, jimiž se vyháněly blechy. Pouhá oprava „vázy“ trvala dle Laplumeho přes dvě hodiny. Pro

Obr. 13. „Bunsu, syn Munsy“. Syn krále Mangbetů s pletenou „čepicí“ upevněnou jehlicemi k účesu. Rok 1870. (Kresba: George Schweinfurth).

zvýšení lesku se vlasy mastily olejem. Propaganda belgického Konga líčila Mangbety jako ideální „*dolichocefaliky*“ a roku 1931 se načesaný pár dostal i na poštovní známky. Zmínku zasluhují též ženy Zande (obr. 15), jež mívaly v týle „tác“ podobný načepýřenému pávovi (Fisher 1984 aj.).

Aby se takové účesy neponičily, užívají Afričané až dosud podhlavníků, stoliček ze dřeva, jimiž si ve spánku podkládají hlavu. Mívá i svou symboliku. Nevěsta, jež opouští domov a jde za manželem, mu v jižní Africe přinášela podhlavník, s nímž muž spojil život. Někdy se dřevěné „polštářky“ se zemřelými i pohřbívaly. Vyráběly se v různých verzích, existovaly i menší varianty, jakési podkrčníky, stoličky s jedinou anebo mnoha nožkami. Unikátem je podhlavník Nguniů, který je doplněn o dlouhou tyč, neboť na cestách sloužil majiteli dvojím způsobem: byl jednak opěrnou holí, ale při položení na zem i odpočívadlem (Mattet 2007, Sieber & Herreman 2000, Heroldová-Štovičková & Herold 1994, Kandert 1984 aj.).

Obr. 14. Manželka etnika Makere (Mangbetu), konzská oblast Uele. Někdy mezi roky 1909-1915. (Foto: expedice Herberta Langa).

Obr. 15 – Paní Nasara, jedna z manželek Akengeho u Zandů (dnešní Demokratická republika Kongo) s typickým talířovitým účesem. Někdy mezi roky 1909-1915. (Foto: expedice Herberta Langa).

ZAKOUZLENÉ VLASY A SYMBOLY

Ústřední roli hrály vlasy v magii. Docházelo tím ke spojení se silami, které mohly pomáhat nebo škodit (Rychlík 2013a, Sherrow 2006, van Genneep 1997, Frazer 1994, Leach 1958). Na jedné straně vlasy značily sexualitu, plodnost a vitalitu, na druhé straně patřily i ke smrti a nemocem. Etnika Yaka, Yanzi a bantuští Teke měla figurky *mpungu*, do nichž se odkládaly odejmuté kadeře nemocného, aby se zlepšil jeho stav. „Medicmami v Kamerunu připevňovali prameny vlasů ke skříňkám, kde byly umístěny jejich léčivé lektvary, aby byly přípravky chráněny a zvýšila se jejich účinnost“ (Sherrow 2006, 13).

U Jorubů se sedm až devět dní po narození dítěte konaly postřížiny a oholení vlásků značilo pro nemluvně přechod z říše duchů do světa živých. Jorubským dvojčatům (*ibedži*) a hodně ovlaseným novorozencům (*dada*) byly vlásky kráceny během obřadu, přičemž bohatost porostu symbolizovala prosperitu, již rodičům přinesou. Vlasy se dávaly i do amuletů.

Ale patřily i ke smutnějším údělům. Už Loyer (1701) popisuje na Pobřeží slonoviny zvyk učesat nebožtíka. Akanové z Ghany holili zemřelému hlavu před pohřbem, což bylo úkolem příbuzných. To se týkalo mnoha národů včetně Zulů, zvláště v případě úmrtí náčelníka. „Nejprve se upraví tělo zemřelého. Obřadně se umyje obličej, oholí hlava (vlasy se schovají a spálí spolu s tělem) a mrtvý bude posazen, s koleny složenými pod bradou. To vše se uskuteční pod dohledem nového náčelníka, nejstaršího syna zemřelého“ (Lawson 1998, 46).

Pakliže dotyčný skončil daleko od domova a tělo nemohlo být odvezeno, bývalo zvykem odstříhnout mrtvému pár kučer a dát je do skříňky. Ta pak „byla místo rakve zakopána v domovské půdě zemřelého“ (Sieber & Herreman 2000, 26). Etnika Bwende a Beembe vyráběla v upomínku na předky postavičky, jež obsahovaly kousky jejich nehtů a vlasů. Pozůstalé

Obr. 16. Poničené účesy vdov u Mangbetů z konžské oblasti Uele. Rok 1945. (Foto: R. F. Marcolin).

Obr. 17. Vzájemné česání, východní Afrika. Nedatováno. (Foto: archiv).

Afričanky si stříhávaly vlasy; Malgašky se musely oholit, ale některé vdovy si vlasy uschovaly, aby z nich vyrobily paruky, jež nosily po skončení doby smutku. Vdovy Mangbetů si musely poničit své nádherné trychtýře, z nichž pak trčely jen smutné svazky vlasů (obr. 16).

Málokdy se etnografové přesně zmiňují, co se s ostříhanými kadeřemi dělo. Bagatelizují jejich další osud slovy jako zničeny, spáleny, zakopány... Koncem 19. století se R. Austin Freeman dostal do ghanského města Nsoko. Při obhlídce si povšiml mohyl, mezi jejichž spárami byly – bez jakýchkoliv pochyb – nastříhané vlasy. Aby záhadě přišel na kloub, ptal se místních, kteří mu vysvětlili, že na ta místa odnášejí sbírané odstřížky, které ukládají pod kouzelné kameny. Ty měly zabránit zneužití vlasů k čarodějnictví. Jiné zdroje se zmiňují o existenci bronzových popelnic na vlasy; ještě roku 1967 je tam viděl Sieber. Byly plné, neboť právě zemřela „královna matka“ a truchlící přinašely kučeravé obětiny (Sieber & Herreman 2000).

Další zvyk, jak s vlasy nakládali ghanští Ašanti, uvádí „ašantolog“ Robert S. Rattray, když píše roku 1927 o dějích, jež následovaly po úmrtí v rodině. „Všichni pokrevně spříznění zemřelého si holili hlavy; vlasy se vkládaly do hrnce. Při svítání některé z žen klanu vzaly veškeré nádoby... a jídlo, a ‚rodinný kotlík‘ s kadeřemi... a směřovaly, jdouce velmi opatrně a bez ohlížení, k ‚houštině duchů‘, tj. pohřebišti, kde věci položily, nikoliv však na hrob, ale v části hřbitova nazvaného *asensie*, na ‚místo kotlů‘. Tam rozmístily varné kameny, hrnce daly na ně... a vedle uložily ‚rodinný kotlík‘; v tutéž chvíli pravily: Zde je jídlo. Zde jsou vlasy z našich hlav. Přijmi je a jdi a hlídej je pro nás... Ukončily jsme tvé pohřební obřady. Zavřely jsme cestu. Jest to skončeno“ (cit. dle Rattray 1927, 164–165). A vrátily se tam, kde je čekali vesničané.

V Ghaně se vlasů mohlo dokonce užívat jako platidla v zásvěti. Tvrdila to Eva L. R. Meyerowitzová, která napsala knihu o státu Akanů. Když král *omanhene* zemřel, všichni obyvatelé města se museli v poslední den pohřebních obřadů ostříhat a oholit po celém těle. Vlasy příbuzných z královské linie se daly do předmětů s jeho podobiznou a umístily na hrob. „Kadeře dotyčných byly zavinuty do listů a uschovány u hrobu.

Obr. 18. Splétání účesu, západní Afrika. Nedatováno. (Foto: Afrika Museum, Berg en Dal).

Trvanlivé vlasy jsou považovány za peníze; pojem užívaný pro peníze je *sika* (zlato), což je věčné a má dle akanské víry oživující účinky. Proto jsou vlasy rovny zrození života a mohou zemřelému dát ‚život‘ v *sumandow*, v podsvětí, kde nelze platit opravdovým zlatem“ (Meyerowitz 1952, 47).

Nepěstěné vlasy byly obecně považovány za znak nemoci, smutku nebo vyšinitosti. M. D. McLeod píše, že u Ašantů měli kněží zacuchané lokny ve stylu *mpesempese*, což se dá přeložit jako „tohle nemám rád“ (McLeod 1981, 64). Nestříhané vlasy mívali i blázni a kati.

Pravidelná péče o kadeře byla záležitostí těch nejbližších, přátel nebo příbuzných (obr. 17), teprve později vznikli specialisté. Ke stříhání patřila důvěra. Afričtí kadeřníci mívali ve společnosti dobrý status: jednak zacházeli s „kouzelnými“ vlasy, ale také si s klienty vyměňovali klípky. Třeba „v Ghaně a Senegalu se kadeřníci mohli věnovat pouze lidem téhož pohlaví“ (Sherrow 2006, 13). U Langů z Ugandy, kteří zavedli i povinný účes *atoro* pro dvojčata, se dle Driberga za jedno sezení, jež trvalo několik hodin, platilo džbánem piva a kuřetem. Holiči a kadeřníci měli na starost rozčesávání, pletení copánků, tvarování a olejování (obr. 18). Asi nejoblíbenější pomůckou byl palmový olej, ale směs tuků a hlínky byla přehršel. Obyvatelé Madagaskaru, Malgaši, používali po staletí tužidlo *tavo*, což byla kombinace medu a sádra.

HŘEBENY, JEHLY A JINÉ NÁSTROJE

Nejběžnějším náčiním k úpravě byl také v Africe hřeben (obr. 19). „Češou se dřevěnými neb kostěnými vidličkami se čtverem zubů, jež jsou vždy vpleteny v jejich hlavy,“ psal Loyer v roce 1701 (cit. dle Sieber & Herreman 2000, 125). Vlasy se nakadeřily, nadzdvihly, a pak se z nich utvářely copánky nebo rozličné tvary. Voněly se. A to levandulí, santalovým dřevem či kadidlem. Do vlasů se vplétaly korálky, mušle kaurí, kousky textilu, slonovina, stužky, květiny, knoflíky, pera, plíšky kovů, později i šroubky a nábojnice (u Zembů), zkrátka vše, co bylo barevné, lesklé, a mohlo se hodit (Sherrow 2006, Sieber & Herreman 2000 aj.).

Krásnými jehlami do vlasů prosluli tanzánští Kwereové; nigerijští Ibové vyráběli pěkně vyřezávané hřebeny. Dlouhé hřebínky s lidskými portréty, ale i se zlacenými držáky měli Bauleové z Pobřeží slonoviny, do jejichž folklóru se dostal příběh o princezně Maji, která se nikdy nesměla dotknout hřebenu. Když se to dozvěděla zlá bába, „vytáhla hřeben ze svého účesu a zarazila jej děvčeti do vlasů. V tu chvíli se Maji změnila v překrásného ptáka“ (Heroldová-Štovíčková & Herold 1994, 37). Ale její snoubenec Kofi ji poznal podle jejího zpěvu, hřeben z peří vypadl a byla svatba.

V Keni se vytvářely kovové hřebeny, v Zairu kusy z drátem

Obr. 19. Dřevěný hřeben z východní Afriky, výška 13 cm, nedatováno. Soukromá kolekce. (Foto: dle Sieber & Herreman 2000, 126).

svázaného rákosu. Čokvové vyřezávali dřevěné hřebínky pro vlastní potřebu i na obdarování přátel. Zajímavé byly oboustranné trojehlice zairských etnik Kaniok, Yaka či Suku. Jehlice Zulů měly tři hroty, ale v horní části byly doplněny nádobkou, v níž se v účesu nosil zastrčený šňupací tabák. Podobně sloužily Zulům slonovinové hřebínky s vyhloubenými lžičkovitými žlábků. U Ašantů (skupina Akanů) hřebeny původně vyráběli vandrovní řezbáři, později se díla ujali mladí muži, kteří je vyřezávali pro matku nebo svou vyvolenou. Výrobky měřily na výšku až 35 centimetrů: „Hřeben měla každá žena, ať z rodu královského či otrokyně, a některé jich mají hned několik; podle toho, jak se líbí a kolik mladých mužů se o ně uchází. Hřeben má nejméně sedm zubů, neboť sedmička je posvátné číslo akanských rituálů. Rukojeť hřebene zdobí figurka zvířete, výjev ze života či ilustrace známého přísloví“ (Heroldová-Štovičková & Herold 1994, 43).

Tam, kde se málo česalo, pomohly hmoty. U pasteveckých Nuerů v Súdánu, o jejichž kultuře prohlásil E. E. Evans-Pritchard „za vším hledej krávu“ (*cherchez la vache*), se vlasy upravovaly jedinečným způsobem. „Aby se vlasy obarvily, přesněji

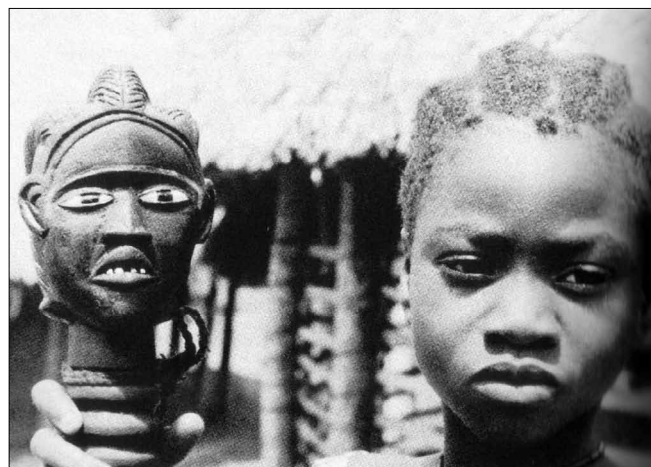
řečeno odbarvily, do červena a narovnal, byly pokryty směsí z kravského trusu a moči a popela. Tato hmota zůstala na hlavě asi deset dní a čas od času se polévala kravskou močí. Potom byla ztvrdlá hmota sloupána, vlasy důkladně vykartáčovány a potřeny tukem“ (Jiroušková & Todorovová 2003, 115). Podobný kondicionér, popelovou pastu, znali i sousední Dinkové. Samuel Baker, jenž projel Súdánem koncem 19. století, si o nich poznamenal: „Jsou v něčem nepřekonatelní. Muži jsou nazí tak, jak se rodí, svá těla pokrytá prachem a s vlasy obarvenými do červena díky štku z popela a kravské moči. Tito lidé jsou nejvíce nadpozemsky vypadajícími ďábly, jaké jsem kdy viděl“ (cit. dle Fisher 1984, 61). Estetický účinek byl v Africe obzvláště mocný; což je samostatné a velké téma pro *etnoestetiku*.

ÚČESY V UMĚNÍ, UMĚNÍ VE VLASECH

Kromě odborné literatury, fotografií či jiných materiálů z oblasti *vizuální antropologie* máme jakožto etnologové pro poznání dějin účesu v Africe navíc i skvělou pomůcku – africkou plastiku a nativní *umění* obecně, ač jde v případě tohoto pojmu o etnocentricky konceptualizovaný termín, který má řadu mimoestetických funkcí (Rychlík 2012, Mattet 2007, Kandert 1984, Laude 1973 aj.). Pakliže jsme ale ochotni považovat řadu kultovních předmětů za formu „umění“, naskytá se i otázka, jestliže by vedle vyřezávaných zbraní, masek, nahrávek hudby či hřebenů, jež se objevují v muzejních sbírkách coby „umění“, neměly figurovat i doklady popsaných účesů – vytvářených s nepopíratelným *umem*.

„Navzdory zmínce o abstraktním charakteru afrického sochařství existují dvě oblasti ze skutečného světa, jež jsou takřka bez výjimky zobrazeny přesně, pochopitelně však umělecky: skarifikace a účesy. Obojí slouží k rozpoznání etnické identity, původu, pohlaví, životních fází, statusu, stejně jako osobního vkusu. Je třeba zdůraznit, že veškeré kadeřnictví Afriky má značný estetický obsah“ (Sieber & Herreman 2000, 15).

Odraz účesové tvorby je v africkém umění (obr. 20), jež se za-

Obr. 20. Účesy se často odrážejí i v africkém umění. Bez datace. (Foto: Frank Willet).

Obr. 21. Bronzová hlava z Beninu se složitými copánky. Výška 22 cm, asi 17. století. Univerzitní muzeum v Cambridge. (Foto: W. a B. Formanovi).

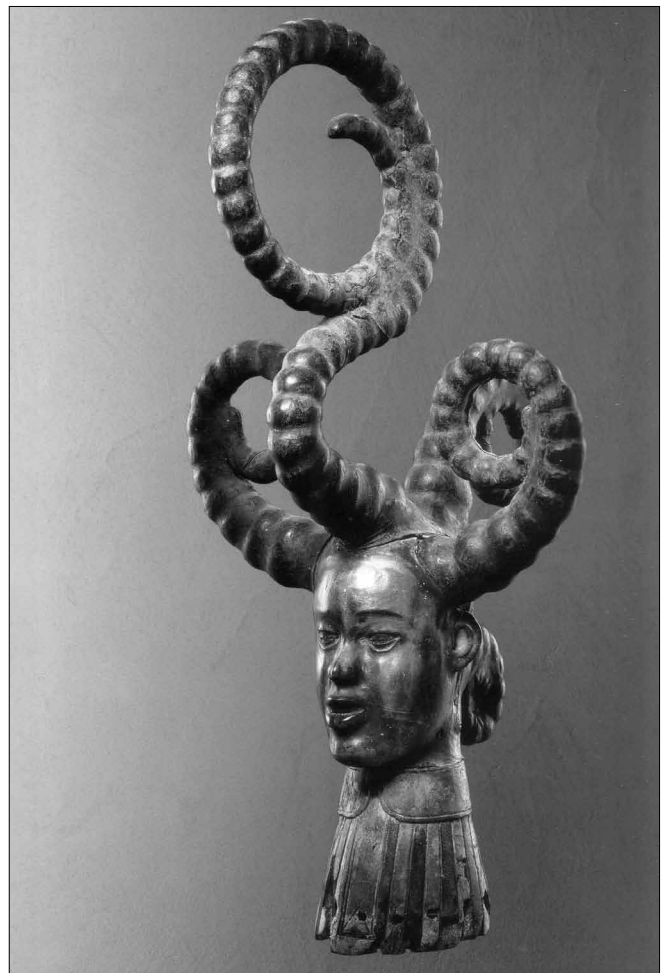
obírá především tělem, častý (Laude 1973). „Oči, uši nebo nos přeformuloval africký řezbář do geometrických tvarů, zato účesy, umělé zjizvení na tvářích či na čele přenesl na figuru s naturalistickou přesností“ (Heroldová-Štovičková & Herold 1994, 129). Stačí zmínit postavy Lubů a Baulů s copy a číry, malgašské sochy s „ježíky“, kohoutí hřebínky Bembů či postavy s drdoly u kmene Guro a pásovitě vlny Ašantů. Beninské bronzové ze 17. století – zvláště hlava s copánky z muzea v Cambridge (obr. 21) – ukazují pak dvorský styl účesů. I na pohárech Kubů byly obličejové s chocholy, ale zvláštní pozornost zasluhují africké masky (Rychlík 2012).

Masky od Ejaghamů (Ekoi) z Nigérie měly hadovitě účesy upomínající na Medúsu, neboť i jí vlasové „hadi“ trčely z lebky. Nádherný exemplář dlí ve sbírkách ženevského Musée Barbier-Mueller (obr. 22). „Monumentální účes sestává z pěti stočených pleteňců, v africkém sochařství neobvykle velikých a provedených k dokonalosti a symetrii copů. Etnografické záznamy uvádějí, že takový účes nosily mladé dívky při iniciacích. Svazky byly podepřeny výztuží a uhněteny jilem, který držel vlasům a přidaným lóknám tvar“ (Mattet 2007, 174). Jde

sice o uměleckou licenci, ale skutečné pravzory tohoto „účesu“ lze dle afrikanisty Herremana nalézt a doložit.

I hřebínky na maskách Igbů mají reálný základ. Makondové z Tanzánie, kteří realisticky ztvárňovali obličejové zjizvení a účesy, doplňovali plastiky lidskými vlasy. Stejnou ozdobu mají nástavcové masky Ekojů a Ibů v Kamerunu, Keaků či Ejaghamů (obr. 23); Wobe-Beteové přidávali maskám i opravdické vousy. Bohaté „účesy“ z rostlinných vláken měly masky angolských etnik Čokve nebo Lwena (Kandert 1984, Laude 1973 aj.).

Ale jen máloco z „vlasatého“ umění se vyrovná maskám *sowei*, jež užívaly ženské společnosti Sande v Libérii a Sierra Leone. Masky sloužily v iniciačních školách jako zosobnění zdraví a síly, ale reprezentovaly též ideál ženské krásy u etnik Mende, Bullom-Šerbro, Temne, Vai, Gola nebo Bassa. Podle Booneové se tam vlasy pojily jak fyzicky, tak metafyzicky s ženskou krásou. Kučery „měly být čisté, lesklé, dobře pěstěné a pěkně řasené. Pouze černá barva byla vhodná, hnědavé odstíny byly

Obr. 22. Hlavový nástavec. Patrně Ejaghamové/Ekoi, oblast Cross River, Nigérie. Jistě skromnější, ale podobně vyvedený účes nosily dle etnografických záznamů mladé ženy během iniciace a před vstupem do manželství; vlasy byly modelovány jilem. Výška 72 cm, přelom 19. a 20. století. Ze sbírek ženevského muzea Barbieri-Mueller. (Foto: Musée Barbier-Mueller, dle Mattet 2007, 175).

Obr. 23. Maska. Ejaghmové, Nigérie. Materiály: dřevo, kůže, vlasy, mušle kauri. Výška 26 cm. (Foto: Rolf a Christina Miehler, dle Sieber & Herreman 2000, 57).

považovány za špínu“ (Boone 1986, 96). Ve filosofické rovině byly kadeře spjaty s vegetací – obojí rostlo; hlava měla být podobna pěstěnému políčku. Dozadu se sbíhající brázdy vlasů byly prý odevzdáním se společnosti, neboť žena si takový účes nemohla vytvořit sama. Nejběžnější brázdovitě účesy se pak také skutečně objevují na maskách *sowei* (Mattet 2007, Sieber & Herreman 2000), které reprezentují tradice, rituály, společnost i silný estetický účinek (Rychlík 2012).

ZÁVĚR

Afrika se měnila a mění, včetně účesů. Zachytit trendy v tomto krátkém přehledu je zhora nemožné. Zasáhla nejen bílá civilizace (složité účesy byly třeba Bena-Luluům zakázány spolu se skarifikací v roce 1880) či vliv islámu. Vždyť i s příchodem proroka Muhammada, který žil asi v letech 570 až 632, se mnohé změnilo. Islámských tradic, jež se vyjadřují k tomu, co má a nesmí muslim nosit či jak má vypadat účes a vous, je řada. Některé byly vyjádřením božích příkazů, jiné odrazem Muhammadova vkusu. *Sunna*, soubor návodných činů Prorokových, ilustruje život tehdejší společnosti. Víme proto, že Muhammadovi současníci „dětem po úmrtí v rodině dělali punkerské účesy nebo že ženy se tetovaly, brousily si mezi předními zuby mezeru a vyráběly přičesky“ (Pelikán 1997, 141). *Sunna* pak vysloveně zakazuje „účes na kohouta“ a na jiném

místě se pravověrní dočtou o postoji ke stárnoucím vlasům a vousům, jež si mohou dle Prorokova vzoru barvit; sám prý měl vous hennou začervněný. I dnes muslimům – už na jižnějších místech Afriky – vadí různé účesy: třeba Fulanky (Fulbky) byly zvyklé si holit skráně, splétat na nich visící copánek a nad čelo si vyčesat mohutný kokrhel, což fulbští vyznavači Alláha „zesměšňují, neboť taková žena se nedokáže řádně modlit a dotknout se čelem země“ (Fisher 1984, 164). Africké tradice se mění i pod vlivem módy a prchavých nálad; zde je interpretace zvláště složitá. Už ve čtyřicátých letech 20. století patřil v Ghaně k nejoblíbenějším stylům sestřih na „Joe Louise“, slavného boxera (Sieber & Herreman 2000). Roku 1976 vydal Titus Ogunwale knížku o účesech, v níž osvětlil řeč moderních nigerijských stylů. Konec občanské války prý Jorubky oslavily účesem *gowon* nazvaným podle hlavy státu. Na nový most v Lagosu reagovaly kreací „most Eko“. Novinky se kopírovaly ze žurnálů, letáček, reklamních desek (obr. 24), a tak se i některé hity dostaly do USA či Karibiku... „Další účesy se jmenovaly ananas, mrakodrap, autobus, košík, ale i sedící pes, koleno mrzáka nebo prasečí zátylek. Zatímco

Obr. 24. Reklamní cedule na kadeřnictví, západní Afrika, konec 20. století. Malovaný dřevěný panel, výška 61 cm. (Foto: Roy a Sophia Sieber; Sieber & Herreman 2000, 170).

Obr. 25. Vstup do „autentického“ kadeřnictví v centru Kigali, v hlavním městě Rwandy. Rok 2009. (Foto: Martin Rychlík).

na běžných účesech Nigerijek rozlišujeme kolem deseti řad z vlasů, ženy z rodiny tradičního krále jich musely mít až šedesát. Název této vlasové úpravy byl charakteristický: „oddíl pochodujících vojáků“ (cit. dle Klíma, Kubica 1983, 103). A jakoby symbolicky s přechodem do moderny si jedna studentka z Mbandaky vyčesala v sedmdesátých letech 20. století účes ve tvaru kosmické sondy Sputnik.

Předmětná studie měla naznačit výjimečnou pestrost a barvitou historii afrických účesů (ve vazbě na sociální prostředí), o což by se s akcentem na nedávný vývoj mohly zajímat mnohé antropologické subdisciplíny, nicméně tak – bohužel – činí jen sporadicky. Z literatury sice můžeme usuzovat na odklon od společensky sdílené symboliky účesů k větší individualizaci a „sekularizaci“, nicméně data pro konkrétní etnika či země dodají jen terénní výzkumy. Ač jsem kupříkladu v roce 2009 krátkodobě navštívil kadeřnictví ve Rwandě (obr. 25), tak ani na rozbor tamní situace si netroufám – jde o téma, jež bytostně náleží specializovaným afrikanistům, leč které zároveň dalece přesahuje finanční možnosti současné české vědy.

LITERATURA

Anger, S., & Dieck, A. (1978): Skalpierten in Europa seit dem Neolithikum bis um 1767 Nach Chr. Materialsammlung. *Bonner Hefte zur Vorgeschichte*, 17, 153–240.

- Axtell, J., & Sturtevant, W. C. (1980): The Unkindest Cut, or Who Invented Scalping. *The William and Mary Quarterly*, 37 (3), 451–472.
- Banek, K. (2010): *Opowieść o włosach. Zwyczaje – rytuały – symbolika*. Warszawa: Trio.
- Battúta, ibn, Muhammad ibn Abdalláh (1961): *Cesty po Africe, Asii a Evropě*. Praha: SNKLU.
- Berg, C. (1951): *The Unconscious Significance of Hair*. London: Allen & Unwin.
- Boone, S. A. (1986): *Radiance from the Waters*. New Haven: Yale University Press.
- Cooper, W. (1971): *Hair. Sex, Society, Symbolism*. New York: Stein and Day.
- Corson, R. (2005): *Fashions in Hair. The First Five Thousand Years*. London: Peter Owen.
- Davidson, B. (1964): *Černá paní*. Praha: Mladá fronta.
- Denny, F. M. (1998): *Islám a muslimská obec*. Praha: Prostor.
- Derrett, J., & Duncan M. (1973): Religious Hair. *Man*, 8 (1), 100–103.
- Dolenský, A. et al. (1935): *Dějiny účesu a ozdoby k jeho hotovení užívaných I. a II.* Praha.
- Erman, A. (1971): *Life in Ancient Egypt*. New York: Dover.
- Featherstone, M. (1999): Body Modification: An Introduction. *Body & Society*, 5 (2/3), 1–13.
- Firth, R. (1973): *Symbols: Public and Private*. London: Allen and Unwin.
- Fisher, A. (1984): *Africa Adorned*. New York: Harry N. Abrams.
- Fletcher, J. (2002): Ancient Egyptian Wigs & Hairstyles. *The Ostrakon: Journal of the Egyptian Study Society*, 13(2), 2–8.
- Franbourg, A., Hallegot, P., & Baltenneck, F. et al. (2003): Ethnic Hair & Skin: What is the State of Science?, *Supplement to Journal of the American Academy of Dermatology*, 48 (6), 115–133.
- Frazer, J. G. (1994): *Zlatá ratolest*. Praha: Mladá fronta.
- Frazer, J. G. (2000): *Zlatá ratolest – Druhá žeh*. Praha: Garamond.

- Genep van, A. (1997): *Přechodové rituály – systematické studium rituálů*. Praha: NLN.
- Hallpike, C. R. (1969): Social Hair. *Man*, 9, 256–264.
- Hérodotos (2004): *Dějiny*. Praha: Academia.
- Heroldová-Štovičková, V., & Herold, E. (1994): *Africké lásky, africká manželství*. Praha: AZ Servis.
- Hershman, P. (1974): Hair, Sex and Dirt. *Man*, 9, 274–298.
- Hiltebeitel, A., & Miller, B. D. (Eds.) (1998): *Hair. Its Power and Meaning in Asian Cultures*. New York: State University of New York Press.
- Holub, E. (1952): *Velké dobrodružství*. Praha: Osvěta.
- Holub, E. (1973): *Cesta do země Mašukulumbů*. Praha: Mladá fronta.
- Jiroušková, J. & Pecha, L. (2009): *Africká sbírka. František Vladimír Foit*. Praha: Národní muzeum.
- Jiroušková, J., & Dirnová, R. (2007): *Dějiny odívání – Severní Afrika*. Praha: NLN.
- Jiroušková, J., & Todorovová, J. (2003): *Dějiny odívání – Černá Afrika*. Praha: NLN.
- Kandert, J. (1984): *Afrika*. Praha: Svoboda a Mladá fronta.
- Klíma, V., & Kubica, V. (1983): *Safari za africkou kulturou*. Praha: Práce.
- Kropáček, L. (1998): *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad.
- Kybalová, L. (1998): *Dějiny odívání – Starověk*. Praha: NLN.
- Laude, J. (1973): *Umění černého světadílů*. Praha: Odeon.
- Lawson, E. T. (1998): *Náboženství Afriky. Tradice v proměnách*. Praha: Prostor.
- Leach, E. R. (1958): Magical Hair. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 88, 147–164.
- Lévi-Strauss, C. (1996): *Mýšlení přírodních národů*. Liberec: Dauphin.
- Lévy-Bruhl, L. (1999): *Mýšlení člověka primitivního*. Praha: Argo.
- Lhote, H. (1962): *Objevy v Tasíli*. Praha: Mladá fronta.
- Lhote, H. (1982): *Jsou ještě jiná Tasíli*. Praha: Mladá fronta.
- Livingstone, D. (2006): *A Popular Account of Dr. Livingstone's Expedition to the Zambesi and Its Tributaries*. Middlesex: The Echo Library.
- Malina, J. et al. (2007): *Kruh prstenu 1. Světové dějiny sexuality*. Brno: CERM/Nauma.
- Mattet, L. (Ed.) (2007): *Arts of Africa and Oceania*. Genève: Musée Barbier-Mueller.
- McLeod, M. D. (1981): *The Asante*. London: British Museum Publications.
- Meyerowitz, E. L. R. (1952): Shaving Off Hair as a Sign of Mourning. *Man*, 52 (3), 47.
- Morris, D. (1971): *Nahá opice*. Praha: Mladá fronta.
- Murdock, G. P. (1945): The Common Denominator of Culture. In Linton, R. (Ed.): *The Science of Man in the World Crisis*, 124–142. New York.
- Neumann, S. K. (1999): *Dějiny ženy*. Praha: Otakar II. a Knižní klub.
- Pauliny, J. (1990): *Objevení Arábie*. Praha: Panorama.
- Pelikán, P. (1997): *Sunna – pramen islámského práva*. Praha: Právnická fakulta Univerzity Karlovy.
- Polhemus, T. (Ed.) (1978): *The Body Reader. Social Aspects of the Human Body*. New York: Pantheon.
- Pospíšil, L. (1993): Systémy víry: náboženství a magie. *Český lid*, 80, 388–412.
- Post van der, L. (1967): *Ztracený svět Kalahari*. Praha: Mladá fronta.
- Rantala, M. J. (2007): Evolution of nakedness in Homo sapiens. *Journal of Zoology*, 273, 1–7.
- Rattray, R. S. (1927): *Religion and Art in Ashanti*. Oxford: Clarendon Press.
- Rejchrtová, A. (2008): *Vlasy jako text. K sémiotice kultury*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Rubin, A. (Ed.) (1988): *Marks of Civilization. Artistic Transformations of the Human Body*. Los Angeles: UCLA Museum of Cultural History.
- Rychlík, M. (2005): *Tetování, skarifikace a jiné zdobení těla*. Praha: NLN.
- Rychlík, M. (2012): O jiném „umění“ jiných: Vstup do antropologie umění. *Culturologia*, 1(1), 44–50.
- Rychlík, M. (2013a): *Účesy, vlasy, vousy a péče o ně*. Praha (v tisku).
- Rychlík, M. (2013b): Načesané lidstvo. S vlasy a vousy po celém světě. *Vesmír*, 92 (3), 150–155.
- Sherrow, V. (2006): *Encyclopedia of Hair: A Cultural History*. Westport: Greenwood Press.
- Sieber, R., & Herreman, F. (Eds.) (2000): *Hair in African Art and Culture*. New York: Prestel.
- Stanley, H. M. (1972): *Jak jsem našel Livingstona*. Praha: Orbis.
- Stein, P. L., & Rowe, B. (1993): *Physical Anthropology*. New York: McGraw-Hill.
- Strouhal, E. (1989): *Život starých Egyptanů*. Praha: Panorama.
- Synnott, A. (1987): Shame and Glory. A Sociology of Hair. *The British Journal of Sociology*, 38 (3), 381–413.
- Šebesta, P., & Lebzelter, V. (1933): *Anthropologie středoafričských Pygmejů v Belgickém Kongu*. Praha: ČAV.
- Šebesta, P., & Lvová, S. (1956): *Mezi nejmenšími lidmi světa*. Praha: Mladá fronta.
- Šedivý, E. (1921): *Dějiny kosmetiky. Kulturní, medicínsko-historická studie*. Praha: Březina.
- Tiedemann, N. (2007): *Haar-Kunst. Zur Geschichte und Bedeutung eines menschlichen Schmuckstücks*. Köln: Böhlau Verlag.
- Tomíček, J. S. (1846): *Doba prvního člověčenstva aneb auplnější vylíčení stavu prvního pokolení lidského*. Praha: W komisi u Kronbergra a Řivnáče.
- Tylor, E. B. (1897): Úvod do studia člověka a civilizace (Anthropologie). Praha: Laichter.
- Verner, M., Bareš, L., & Vachala, B. (2007): *Encyklopedie starověkého Egypta*. Praha: Libri.
- Vlach, J. (1911): *Národopis všech světadílů*. Praha: I. L. Kober.
- Vlach, J. (1913): *Žena ve zvycích a mravech národů*. Praha: I. L. Kober.
- Willcox, A. R. (1963): *The Rock Art of South Africa*. Johannesburg: Nelson.
- Woodforde, J. (1971): *The Strange Story of False Hair*. London: Routledge.

AUTOR

Rychlík, Martin (11. 6. 1977, Broumov), český etnolog a novinář. Vystudoval etnologii i dějiny a teorii kultury na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze s diplomovou a rigorózní prací na téma tetování (2003, 2004) a magisterskou prací o industriální hudbě EBM (2006). V roce 2011 dokončil doktorské studium v Ústavu etnologie (*Dějiny tetování: Návrat archaismu a hnutí Modern Primitives*). Doktorát zaměřený na „domorodé umění“ dokončuje na Katedře kulturologie FF UK, kde přednáší antropologii umění a Polynésie. V roce 2009 absolvoval dvouměsíční stipendijní pobyt na University of Tokyo (komunikace vědy). V letech 2000–2006 pracoval jako redaktor v České tiskové kanceláři (ČTK), posléze v ekonomickém týdeníku *Euro* jako editor a reportér (2006–2010). Od roku 2010 je redaktorem portálu Česká pozice. Roku 2005 vydal v NLN knihu *Tetování, skarifikace a jiné zdobení těla*. K dějinám tatuáže uspořádal čtyři výstavy (Boskovice, Zlín, Jihlava, Praha).

Kontakt: PhDr. et Mgr. Martin Rychlík, Ph.D., Katedra teorie kultury (kulturologie), Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Celetná 20, Praha 1, 116 42; e-mail: martin.rychlik@ff.cuni.cz, rmt@email.cz

Jak v etnografickém výzkumu získat přístup: zkušenosti s romskou populací

Michal Vavroch

Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň

Do redakce doručeno 17. března 2013; k publikaci přijato 6. června 2013

HOW TO GAIN AN ACCESS IN ETHNOGRAPHIC RESEARCH: EXPERIENCES WITH ROMA POPULATION

ABSTRACT The article addresses the painful initial phase of participant observation, which is to gain access to the population studied. Relevant literature, which served to the author as a guide in designing his own strategies is presented. Author describes in detail his own experiences with conducting research in a difficult environment of Roma locality. He reveals his fallacious decisions, adversities and lack of usable skills enabling active participation. In addition to his successful strategy he presents alternative proposals to gain access. The purpose of the paper is not another „demystification“ of fieldwork through exhibitionistic self-reflection but to give a realistic picture for novice researchers who intend to pursue own research in a similar environment.

KEY WORDS Field Research; Gaining Access; Roma/Gypsy; Barriers to Interaction

ABSTRAKT Článek se věnuje složité úvodní fázi zúčastněného pozorování, kterou je získání přístupu mezi studovanou populací. Představuje relevantní odbornou literaturu, která sloužila autorovi jako vodítko při navrhování vlastních strategií navázání kontaktů s informanty. Detailně popisuje autorovy zkušenosti s vlastním výzkumem v obtížném prostředí romské lokality. Odhaluje mylná rozhodnutí, projevy nepřízné osudu i absenci prakticky využitelných dovedností umožňujících aktivní participaci. Kromě vlastní úspěšné strategie předkládá alternativní návrhy, jak získat přístup. Účelem příspěvku není příspěk k další „demystifikaci“ práce v terénu prostřednictvím exhibicionistické sebereflexe, ale poskytnout realistický obraz začínajícím badatelům, kteří se budou chtít vydat do podobného prostředí.

KLÍČOVÁ SLOVA terénní výzkum; získávání přístupu; romové/cikáni; bariéry v interakci

Tento příspěvek vznikl také díky finanční podpoře Vnitřního grantového řízení Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni pro rok 2013. Děkuji Michalu Růžičkovi a Gabriele Fatkové za všechny užitečné připomínky, postřehy, rady a návrhy na úpravy, které mi k pracovním verzím textu poskytli, a Marku Jakoubkovi za podporu při mých snahách proniknout mezi studovanou populací.

ÚVOD

Etnografie je vědou i uměním a etnograf vědcem i vypravěčem. Jeho práce se blíží investigativní žurnalistice: vyzpovídává klíčové osoby, analyzuje jejich výpovědi a vzájemně je porovnává. Rozdíl tkví v tom, že zatímco novinář hledá neobvyklé senzace, etnograf popisuje běžnou každodennost života lidí (Fetterman 98, s. 473-74). Obvykle se doporučuje alespoň roční terénní výzkum v přirozeném prostředí zkoumané populace (Dewalt et al. 1998, s. 270). Až na výjimečné případy se

etnograf nestává skutečným členem skupiny, což mu nijak nebrání se zapojovat do jejich každodenních aktivit tak, jako by jím skutečně byl (Wax M.; Wax R. 1980, s. 30). Uvedená metoda terénního výzkumu se nazývá zúčastněné pozorování.¹ Nejsložitější součástí zúčastněného pozorování představuje

1 Jinými slovy se nejedná o synonymní označení jedné metody. Například výzkum pohlavních chorob u prostitutek je náročným terénním výzkumem, ale rozhodně se nejedná o zúčastněné pozorování (Bernard 2006, s. 343).

ve většině případů získání přístupu mezi studovanou populací (Bernard 2006, s. 356). Metaforicky lze tento proces připodobit k hledání správných dveří v prostorné hale. Některé jsou zavřené, jiné otevřené a další jen tak napůl. Jedny vedou do míst, kde se může spousta dozvědět, za jinými čekají prázdné místnosti. Na výzkumníkovi leží úkol vzbudit u lidí na druhé straně dveří takovou pozornost, aby jej pozvali mezi sebe a nechali nahlédnout do svých životů (Feldman et al. 2003, ix-x). Jinak řečeno, získávání přístupu není jednostranným procesem, kde by si výzkumník své informanty vybíral, spíše je tomu naopak.

Ideální vztah výzkumníka s informanty se v anglofonní literatuře označuje jako *rapport*. Jedná se spíše o ideální koncept než dosažitelný stav, kdy je výzkumník přijat mezi členy studované populace a z jeho informantů se stávají jeho spolupracovníci (srov. Marcus 1997). Ačkoli je zřejmé, že přístup a *rapport* se vzájemně prolínají, je třeba je analyticky odlišit. Vrátime-li se k metafoře s dveřmi, pak *přístup* znamená pozvání na návštěvu, *rapport* přátelský vztah s hostiteli budovaný prostřednictvím vzájemné interakce.

Předkládaný příspěvek se zaměřuje na získávání přístupu mezi romskou populací, jejíž vnitřní identifikace je z nezadbatelné části postavena na opozici vůči dominantní společnosti (srov. Pelikán 2011). Kromě vlastních zkušeností s výzkumem se opírá o poznatky z metodologické literatury a etnografických textů, které sloužily jako inspirace při navrhování vlastních strategií. K sepsání příspěvku vedly dva důvody. Romové představují z hlediska sociokulturního výzkumu v českém prostředí tradiční předmět zájmu, ale navzdory této skutečnosti není otázka získávání přístupu mezi romskou populací náležitě zpracována.² Účelem bylo využít těžce nabytých zkušeností k vytvoření vodítka zejména začínajícím badatelům při jejich vlastním výzkumu.

Lze konstatovat, že v české odborné literatuře není otázka získávání přístupu věnována patřičná pozornost ani v jiných výzkumných kontextech. Předkládaný příspěvek se nesnaží tento nedostatek odstranit. Jeho cílem je poskytnout širšímu čtenářstvu detailní vhled do běžných problémů terénního výzkumu, neboť je zřejmé, že „z mnohem otevřenějšího sdílení našich zkušeností bychom mohli profitovat my všichni, kdo se kvalitativním výzkumem zabýváme“ (Lareau 1996, s. 198).

VÝZKUM BARIÉR

Předmět mého zájmu představují bariéry v interakci mezi Čechy a Romy. Výzkum je realizován v sociálně vyloučené lokalitě³ nacházející se v obci s přibližně 10 tisíci obyvateli,

2 Rozsáhlejším textem na toto téma je stať Budilové a Jakoubka (2006) věnovaná specifikám genealogické metody v romských osadách na Slovensku.

3 Pro patřičné vysvětlení konceptu sociálního vyloučení zde není prostor. Velice zjednodušeně jde o situaci, kdy jsou jedinci či skupiny vyloučeni z běžných sociálních vztahů a je jim znesnadňován přístup k institucím, které mají ostatní občané státu k dispozici. Nejčastěji

kteou během 90. let 20. století bolestivě zasáhla všeobecná deindustrializace. Prostřednictvím výzkumu, který je zjednodušeně a možná výstižněji informantům předkládán jako problém „proč spolu Češi a Cigáni nemluví“, usilují identifikovat faktory, které ovlivňují zjevnou absenci harmonického soužití Romů s majoritou.⁴ Původní plán výzkumu počítal s pětiměsíčním sběrem dat v dané čtvrti (červen – říjen 2012). Na něj měl následujícího roku navazovat obdobný výzkum v jiném regionu, který by umožnil vzájemnou komparaci. Přes krátkodobé úspěchy se získání přístupu mezi obyvateli sledované čtvrti nepodařilo, a proto byl pobyt prodloužen o další rok.

VÝBĚR LOKALITY

Již při sestavování výzkumného designu je třeba mít otázku přístupu na zřeteli. Někdy se dokonce postupuje tak, že výzkum navrhujeme podle toho, jaké jsou v tomto ohledu naše možnosti (Feldman et al. 2003, s. 4). Pro volbu dané lokality hovořila právě možnost potenciálně snadnějšího přístupu mezi zkoumanou populací. S romskou čtvrtí jsem se seznámil před lety při jednom drobnějším výzkumu pro místní neziskovou organizaci. Nyní jsem hodlal využít svých dobrých vztahů s jejími zaměstnanci a také se obrátit na respondenty, kteří se předchozího výzkumu účastnili. Stejně důležité kritérium výběru představoval profil čtvrti z hlediska etnického složení.

Lokalita je charakteristická dlouhodobou prostorovou koexistencí Čechů a Romů, neboť první romské rodiny se zde usídlily již v poválečném období. Během minulého režimu žili čeští a romští starousedlíci vedle sebe jako běžní sousedé, kteří se potkávali v zaměstnání, na ulici a vzájemně se navštěvovali. Ochladnutí vztahů způsobila privatizace nekvalitního bytového fondu obce v 90. letech 20. století, která v důsledku vedla k navýšení počtu (marginalizovaných) Romů. Svůj podíl nesl také úbytek pracovních míst pro nekvalifikované romské dělníky, kteří následně začali být v očích majority vnímáni jako neužiteční (srov. Ladányi; Széleányi 2006).

Tato unikátní konstelace byla ideální z hlediska výchozího – značně nadneseného a později redukováného – návrhu výzkumu, který počítal se sledováním kulturních, ekonomických a prostorových vlivů na charakter vzájemné komunika-

postihuje menšiny, nedostatečně vzdělané, hendikepované, ale i seniory či svobodné matky. V ČR se za sociálně vyloučenou lokalitu obvykle považuje prostor s nízkou kvalitou bydlení, kde žije relativně silná romská menšina. Srov. např. Mareš 2000, Mareš a Sirovátka 2008, Moravec 2009.

4 V česko-slovenském prostředí se mezi referovanou populací označení Rom příliš neujalo. Podle některých autorů je hlavním důvodem skutečnost, že Cikáni a Romové – podobně jako Manušové, Sintí a další – představují dvě odlišné podskupiny populace, kterou bychom měli celkově nazývat jako Cikáni. Viz například Fraser 2002 či Cohn 2009. V textu je dána přednost termínu Rom, neboť na něj není vázáno tolik negativních konotací jako u preferovaného auto-etnonyma místních Romů, jímž je označení „Cigán“ (tj. psáno s g).

ce. Za užitečnou lze považovat i silnou „cikánofobii“ na straně úřadů, škol i řadových obyvatel města, na níž by bylo možné sledovat bariéry kladené majoritou.

TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Teoretické ukotvení výzkumu lze v tomto příspěvku pouze načrtnout, neboť akademická debata týkající se Romů je značně rozsáhlá a složitá. Vedle toho se teoretický rámec výzkumu stále ještě konsoliduje s ohledem na přibývajících data. V případě studia Romů existují dvě do určité míry protikladná a zároveň komplementární hlediska. V první řadě se lze zaměřit na životní strategie Romů z pohledu jejich společenské marginalizace. Tento směr bádání je do značné míry slepý ke kultuře postižených skupin a klade důraz na *vnější* podmínky, které zapříčiňují, že se životní strategie marginalizovaných v řadě aspektů podobají (Lewis 1998, s. 7). Z tohoto důvodu se tato práce inspiruje řadou (urbánních) etnografií, které nemají s Romy zhora nic společného. Druhý směr bádání uchopuje Romy prostřednictvím konceptu kultury jako svébytné a jedinečné společnosti. Třebaže vnitřně natolik diferencované, že se jednotlivé romské skupiny v některých případech mohou lišit více mezi sebou než vůči majoritní populaci (srov. Jakoubek 2004, s. 261). Cikánologové se obvykle zabývají sociální organizací, příbuzenstvím, jazykem a dalšími aspekty romských/cikánských kultur. Nelze opomenout ani romistické práce, které se věnují především romskému folkloru.

Jako vhodný nástroj se v kontextu bariér v interakci jeví koncept etnicity, který zohledňuje kulturní specifickou, aniž by kladl rovnítko mezi „etnickou skupinu“ a „kulturu“. Ve skutečnosti se kulturní fenomény často vyskytují napříč hranicemi etnických skupin (Eriksen 2012, s. 68). Z tohoto pohledu nejsou bariéry v interakci mezi Čechy a Romy založeny na vzájemně neslučitelné kulturní odlišnosti. Vyzdvihovány jsou pouze některé kulturní prvky, zatímco řada jiných (sdílených) je přehlížena či popírána (Barth 1969, s. 14). Podle T. Eriksena se dokonce etnicita „nejdůležitější stává tam, kde si jsou skupiny kulturně blízké a pravidelně vstupují do vzájemného kontaktu“ (2001, s. 262). Koncept se jeví jako vhodný i z toho důvodu, že etnicitu chápe jako výsledek oboustranného vyjednávání, nikoli neměnnou vlastnost skupiny. V neposlední řadě upozorňuje na významnou korelaci mezi etnicitou a společenskou hierarchií, tedy „pravděpodobnost, že osoby příslušející ke specifické etnické skupině zároveň patří k určité sociální třídě“ (Eriksen 2012, s. 30).

METODOLOGIE

Při navrhování výzkumného designu byla zvolena metoda polostrukturovaného rozhovoru. Výzkumník při ní neklade přímé otázky, ale předkládá dotazovaným témata, která jej zajímají. Předem připravený soupis témat („návod“) zajišťuje kontrolu nad průběhem rozhovoru a zároveň ponechává možnost sledovat nové směry dotazování. (Bernard 2000,

s. 191). Mnou sestavený „návod“ se snažil zohlednit kulturní odlišnosti i rozdílné socioekonomické postavení, které by mohly zakládat vzájemné nedorozumění.⁵ Při testování tohoto nástroje se ukázalo, že jak témata, tak samotná struktura (otázka – odpověď) neodpovídaly naturelu dotazovaných.⁶ Předkládané náměty se jevily jako nepodnětné, neboť se o nich respondenti nedokázali sami rozhovořit. Měli tendenci se zabývat pouze líčením situací, kdy na nich byla ze strany majority páchána nějaká křivda. Odpovědi rovněž vyvolávaly podezření, že jsou stylizované podle jejich představy o tom, co si výzkumník přeje slyšet. Ukázalo se, že přímé dotazování bez důvěry (*rapportu*) k tazateli nevede k získání relevantních dat. Nedůvěra pramenící z příslušnosti k majoritní společnosti se projevovala i v jiných kontextech. Například během prvního týdne jsem pozoroval muže, jak u veřejné fontány plní kanystry vodou. Ve snaze zapříst rozhovor jsem k němu přistoupil a zúčastněně se ho otázel „*vám neteče voda?*“ V domněnku, že bych mohl být někým ze sociálního odboru, mi dotyčný přes zjevnost celé situace odvětil „*ne, ne, to mám na kafe*“.⁷

O identických zkušenostech píše R. Waxová, která prováděla během II. světové války výzkum v americkém internačním táboře pro Japonce. Přestože se odehrával v jednoznačně nepříznivém kontextu, předpokládala, že upřímný zájem o problémy internovaných povede k překonání jejich odtažitosti. Její očekávání se nepotvrdila. Internovaní ji buď ignorovali nebo se taktéž omezovali na odpovědi, které podle jejich názoru chtěla slyšet. Po měsíci svou taktiku radikálně přepracovala a začala obyvatele tábora zpovídat o všem možném jen ne o předmětu svého zájmu. Dotazovala se na postoje ke vzdělávání, sociální stratifikaci Japonska, kriminalitu mladistvých atd. Její strategie byla úspěšná. Vedle hlavního cíle získat přístup mezi zkoumané získala různé informace o jejich sociálním životě a rovněž potvrdila svou roli vědeckého pracovníka (Wax R. 1957, s. 134-35).

V mém případě vedly neúspěchy s dotazováním k rezignaci na jakékoli strukturované rozhovory a ke snaze výzkumnickou roli spíše potlačovat. Přednost dostaly *neformální* a *nestrukturované* rozhovory. První typ odkazuje k nezávazným konverzacím, jejichž účelem je se s někým seznámit a také získat v neznámém sociálním prostředí orientaci. Oč je tento postup příjemnější při jeho provádění, o to namáhavější a pracnější je následné zaznamenávání poznámek. Naproti tomu *nestrukturované* dotazování má parametry rozhovoru, kdy si jsou obě strany vědomi, že probíhá interview. Nestruk-

5 Mezi jinými to byly například: dětství a výchova; vztahy na základní škole (učitelé, žáci); suma všech kontaktů s majoritou a jejich charakter; subjektivně pocíťované nedostatky při komunikaci s příslušníky majority; uchování tradiční romské kultury; příchod do Čech (pra/rodiče); postoje vůči Čechům a jejich kultuře, stereotypy; jazykové kompetence, užívání romštiny, „východňáský“ přízvuč.

6 O. Hejnal se domnívá, že polo/strukturované rozhovory mohou být pro členy stigmatizované skupiny nevyhovující, jelikož formou připomínají policejní výslech (2012, s. 146, pozn. 16).

7 Terénní deník (5. 6. 2012).

turovanost tkví v tom, že výzkumník sleduje určitý plán, ale dotazovanému nechává absolutně volný prostor k odpovědím (srov. Bernard 2006, s. 211-12).

Navzdory diskutované nevhodnosti strukturovaných technik sběru dat je přístup R. Waxové inspirativní i při výzkumu Romů. Jeho podstatou je sestavení sady témat a otázek, které se nemusí týkat vlastní výzkumné otázky a přitom zní náležitě „vědecky“. Smyslem je respondenty co nejvíce rozhovořit, a proto by měly mít ryze nekonfliktní charakter.⁸ V případě Romů se nabízí například sběr tradičních kuchařských receptur, lidové slovesnosti, „muzikologický“ výzkum, oslavy spojené s životními milnicí (křtiny, pohřeb). Po vybudování důvěry lze přikročit k otázkám, které nás skutečně zajímají.

VYSVĚTLENÍ VÝZKUMNÍKOVY ROLE

Ve fázi získávání přístupu je určující, jak bude badatel svůj výzkum navenek. Co informantům sdělí o účelu, postupech, případně i benefitech. Úplné „odtajnění“ není často možné, ani žádoucí podobně jako v běžné sociální interakci. (Hammersley; Atkinson 2007, s. 42). Mnohdy je třeba vyčkat až do okamžiku, kdy si u informantů vybudujeme dostatečný *rapport*. Zároveň se co nejvíce vyvarovat klamání – nejen z etických důvodů, ale také kvůli předcházení nepříjemným komplikacím v pozdějších fázích výzkumu (tamtéž, s. 57). Bez řádně propracovaného osvětlení vlastní přítomnosti si výzkumník zajistí přístup jen s obtížemi. Lidé potřebují slyšet něco, co jim dává smysl a co v ideálním případě činí z výzkumníka důvěryhodnou osobu. Zároveň se nezajímají o detailní popisy výzkumu. (Feldman et al. 2003, s. 26-27).

Vzhledem k minimální historické zkušenosti Romů s terciárním stupněm vzdělávání jsem se nepokoušel vysvětlovat, že jsem doktorandem sbírajícím data pro svou dizertační práci. Zvolil jsem roli „naivního studenta“, který musí do školy sepsat práci na již zmiňované téma, „proč spolu Češi a Cigáni nemluví“, obvykle s dodatkem „a to v knížkách nenajdu“.⁹ Jistou chybou bylo zveřejnění oboru, který v daném sociálním prostředí neposkytoval žádné hmatatelné vodítko. Snazší cestou by bylo nevyvracet domněnku, že jsem studentem „sociální školy“ na praxi, neboť jsem v této fázi často docházel do nízkoprahového klubu. To jen potvrzuje skutečnost, že zveřejnění vlastní role neznamena automaticky její přijetí. Lidé mají tendenci přiřadit roli podle svého sociálního prostředí a zkušeností (Hammersley; Atkinson 2007, s. 65). Později mi byla v souvislosti s doučováním dětí přidělena role učitele.

Dřívější generace antropologů ve svých reflexích terénu po-

8 Podle M. Jakoubka je přímo žádoucí předkládat témata k rozhovoru. Nikoli však taková, která výzkumníka přímo zajímají, ale především taková, která informanty co nejvíce rozhovoří. Osobní konzultace (17. 10. 2013).

9 M. Jakoubek mi rovněž rozmluvil původní záměr distancovat se od školy a prezentovat se jako výzkumník, který na toto téma píše knihu. Osobní konzultace (30. 3. 2013).

ukazovaly na fyzickou a intelektuální izolaci badatele, která v dnešním globalizovaném světě již takovým problémem nebývá. Aktuálnější se stala otázka blízkosti vztahu k informantům, kterou starší generace zaujímající roli „profesionálního cizince“ nereflektovaly. Zdá se, že dnešní antropologové cítí bližší sympatie vůči studovaným lidem, a proto se je snaží co nejméně vyrušovat (Watson 1999, s. 12-14). Z téhož důvodu jsem se snažil vyvarovat termínu *výzkum*, který přinejmenším v kontextu romské lokality zbytečně odkazuje na panující mocenskou nerovnováhu. Namísto toho jsem zdůrazňoval, že jsem se přišel *naučit*.

STRATEGIE ZÍSKÁNÍ PŘÍSTUPU

Druhá část příspěvku představuje (chronologicky) proces získávání přístupu mezi obyvatelé romské čtvrti. Při etnografickém výzkumu badatel netuší vždy zcela přesně, jaké informace potřebuje, ani kdo mu je bude moci poskytnout. Nehledá konkrétní jedince, ale ty, kteří budou ochotni ke spolupráci. Navzdory strážlivému očekávání, že nepůjde o jednoduchý podnik, jsem mnohokrát stál blízko rozhodnutí vše vzdát. V tomto směru doporučuji držet se názoru A. Beattyho, podle něhož „v terénu dříve či později stejně narazíme na ty správné lidi“ (1999, s. 79). S určitou nadsázkou lze říci, že kolik je ječinců kolem nás, tolik máme možností získat přístup.

BYDLENÍ

Zúčastněné pozorování je metodou, při které se výzkumník snaží podílet na každodenních aktivitách sledované populace a dlouhodobě s ní žít. Jako nezákladnější strategie se jeví nalézt si menší byt někde v širším centru romské čtvrti. Žít přímo v jejím jádru, kam jsem se v minulosti vydával se staženým hrdlem a opouštěl s nevýslovnou úlevou, jsem si netroufal. Také jsem předpokládal, že na základě pozorování života v domě a jeho okolí získám představu o fungování čtvrti a příležitost seznámit se s některým z romských sousedů. V kontextu hledání přístupu je povinnou četbou etnografie *Street Corner Society*, jejímž autorem je W. Whyte (1993). Zatímco studie pojednávající o životě v italském slumu v Americe 30. let 20. století nezbudila přílišný ohlas, připojený appendix (od 2. vydání) z ní učinil „klasiku“. Autor v něm zcela otevřeně líčí všechny své chyby a přešlapy, kterých se při hledání informantů dopustil (1993, s. 279-317).

Whyte se v rámci svého výzkumu ubytoval u seriózní rodiny vlastníci restauraci, která jej záhy přijala jako člena rodiny (tamtéž, s. 294-98). Podle jeho vzoru jsem prostřednictvím pracovníků neziskové organizace hledal podnájem u některé místní rodiny, která by uvítala další příjem. Na oplátku mi její členové mohli usnadnit vstup do terénu. Zásadní problém představovala otázka, jak by na život v romské rodině reagovala partnerka (s ročním dítětem). Záležitost se vyřešila sama, když mi obec nabídla garsoniéro v těsné blízkosti centra lokality. K získání obecního bytu je zapotřebí splňovat dvě

podmínky 1) minimálně pětiletý trvalý pobyt a 2) absence finančních závazků u obce, avšak „neproblémové“ osoby mohou obdržet byt na základě výjimky.

Uspokojení ze šťastné náhody trvalo jen krátce. Dům svůj někdejší věhlas jako „nejhorší z nejhorších“ ztratil již před lety, kdy obci došla trpělivost a nové nájemníky si začala pečlivě vybírat. Dnes v něm žijí jen dvě integrované romské rodiny. Vzhledem k vysokému věku svůj byt prakticky neopouští, a proto nebylo možné získat přístup alespoň k nim. Navzdory tomu, že se bydlení v blízkosti lokality jako strategie získávání přístupu neosvědčilo, ve zpětném pohledu se jeví jako dobrá volba. Představuje přijatelný kompromis mezi snadnou přístupností „terénu“ a výzkumníkovou autonomií potřebnou ke studiu, zapisování poznámek i odpočinku od informantů.

KONFLIKT V TERÉNU

Ke zklamání z nevhodně zvoleného místa ubytování se záhy přidal nepříjemný konflikt, po němž hrozilo, že výzkum skončí dříve, než začal. Během druhého týdne pobytu v terénu se mi podařilo provést rozhovor s místním romským intelektuálem Rumcajsem. Tento absolvent střední školy byl vychováván v dětském domově, odkud si jej v útlém věku osvojila zámožná česká rodina. Věnoval se práci s mládeží, dokud kvůli neshodě se sourozencem od rodiny neodešel. Jak sám podotkl, z Čecha se stal zpátky Cigánem a své schopnosti začal využívat k méně bohubylým aktivitám. Z mého pohledu představoval ideálního (klíčového) informanta orientujícího se stejně bezpečně v mém světě i světě Romů, který navíc o můj výzkum projevoval zájem.

Několik dní po našem rozhovoru jsme se potkali na ulici. Obořil se na mě, zda je pravda, že jsem tu už kdysi prováděl výzkum a o místních Cigánech napsal tolik špatného. Když jsem se se zděšením zeptal, kde se to dozvěděl, sdělil mi, že mu vše vyložila místní romská terénní sociální pracovnice. Ihned mě napadlo, že pokud o mě dotyčná pracovnice se svým nesporným vlivem na místní Romy šíří takové informace, je vážně ohrožena nejen má studie, ale i bezpečnost. Rumcajs mě jen odbyl, že tady jsem prostě skončil. V rozčilení, že kvůli pomluvám přicházím o slibně se vyvíjející výzkum, jsem se ihned vydal do kanceláře dotyčné. Začal jsem se rázně vyžadovat vysvětlení a měl tak možnost se prvně v životě přesvědčit o příslovecném „cikánském temperamentu“.

Ještě nikdo mi v životě tak nevynadal. Dotyčná mi našťastí vytýkala i údajné nedostatky, které dokazovaly, že ne všemu porozuměla. Například zmínky o rituální nečistotě interpretovala ve významu „Cigáni jsou špíny“¹⁰. Nejspíš jen díky tomu se mi podařilo jí přesvědčit, že studii přinesu, abych věci uvedl na pravou míru. K mému překvapení po mém návratu zaujala mnohem konstruktivnější polohu a předkládala návrhy, jak by se závěry studie daly formulovat výstižněji. Na oplátku jsem uznal, že viděno očima Romů se některé části mohly jevit jinak, než byly zamýšleny. Podařilo se nám

10 Terénní deník (15. 6. 2012).

uzavřít příměří stvrzené nabídkou, abych jí občas doprovázel do terénu.

Kvůli konfliktu jsem byl mnoho dalších týdnů paranoidní, neboť jsem netušil, jak daleko se neblahá zpráva roznesla. Psychicky jsem se snažil obrnit zkušenostmi předních badatelů, kteří přestáli mnohem závažnější katastrofy. P. Bourgois během výzkumu mezi dealery cracku urazil negramotného drogového bossa, když jej z nevědomosti nutil číst novinový článek. Kvůli reálným obavám o své bezpečí se pak musel řadu měsíců skrývat, než událost upadla v zapomnění (2003, s. 19-27). S. Venkatesh působící rovněž v ghettu kompromitoval své respondenty tím, že v dobré víře informoval o jejich neoficiálních příjmech správkyňi budovy. Ta je následně „zdanila“ aniž by zatajovala, kdo je prozradil. Pokračovat ve výzkumu navzdory mrazivým vztahům s informanty jej přimělo jen to, že stál těsně před jeho dokončením (2008, s. 196-206).

Přesto jsem se obav z možných komplikací nezbavil již nikdy. Také z tohoto důvodu jsem začal uvažovat o skrytější formě výzkumu, abych zbytečně neodkazoval k předchozímu působení ve čtvrti. Od úplného ukončení mě odrazovala pouze představa vynakládání času a energie nutných k přesunu výzkumu. Na druhou stranu mě událost přiměla přehodnotit jeden z myšlenkových pilířů výzkumu. Lze na ní ilustrovat základní problém zkoumání romských populací, jímž je problematické uchopení předmětu výzkumu. Je příležitostnější referovanou skupinu pojímat jako sociální skupinu či etnickou?¹¹ Domnívám se, že vhodnost těchto konceptů v mnohém závisí na povaze výzkumné otázky.

POUČENÍ Z KONFLIKTU: ROMSKÁ ETNICKÁ IDENTITA

V historii patřili Cikáni/Romové mezi endogamní populace, které úspěšně konkurovaly zavedeným profesím, jejichž představitelé vedli usedlý způsob života. Jejich ochota přesunovat se za zdrojem obživy a věnovat se „okrajovým“ příležitostem jim umožňovala vyplňovat mezery v ekonomických systémech hostitelských společností (Gmelch 2008, s. 344). Romové se dodnes orientují na využívání nedokonalostí a mezer v dominantním systému (tamtéž s. 371-72) a díky tomu jsou relativně často s majoritní společností v kontradikci. Některým se podařilo prosadit ve volných a majoritou respektovaných nikách. V minulosti to byli například hudebníci nebo handlíři, dnes dovední řemeslníci, asistenti na školách, sociální pracovníci (srov. Hübschmannová 1999). Z nich se postupně vyprofilovala ekonomicky a později i sociálně odlišná skupina, jež má pro své přijímání majoritní kultury uvnitř romské populace hanlivé označení „pogadžovani“.¹²

11 Odkazy ke konkrétním textům věnujícím se této problematice by zaplnily zbytek textu. Doporučuji nahlédnout do bibliografického přehledu Marka Jakoubka (2008) o dosavadní cikánologické překladové literatuře vydané v češtině.

12 Termín gadžo označuje ne-romské, „bílé“, majoritní obyvatelstvo a je v různých obměnách užívaný po celém světě.

Romy jsem chápal především jako sociální skupinu. Předpokládal jsem, že „pogadžování“ nechtějí mít se zbytkem romské populace za žádných okolností nic společného, neboť se plně socializovali do majoritní společnosti. Popisovaný konflikt ukazuje, jak může dojít k mobilizaci silného pocitu soudálosti, který sociální rozdíly popírá. „Pogadžovaná“ sociální pracovnice se za běžných okolností od místních Romů distancuje. V okamžiku, kdy se jim ze strany Čechů děje křivda či bezpráví, se staví na jejich stranu a dokonce se s nimi identifikuje „*my jsme taky Cigáni, co vy o tom můžete vědět!*“¹³. Přes obrovské socio-ekonomické změny, které Romy – zejména „pogadžované“ – přiblížily majoritě, stále přetrvávají jako výrazně odlišná populace (srov. Barth 1969, s. 32-33). V rámci výzkumu bariér v interakci jsem se proto rozhodl zaměřit nejen na marginalizované Romy, kteří jsou s Čechy ve více či méně latentním konfliktu, ale zohledňovat také „integrovanou“ část populace. Jak již bylo uvedeno, začal jsem Romy ve svém výzkumu nahlížet jako etnickou skupinu, jako celek.

VSTUP PROSTŘEDNICTVÍM VRÁTNÉHO

Merton jako nejefektivnější vstup do „komunity“ doporučuje kontaktovat osobu s vysokým statusem, prestiží či autoritou (Merton 1947, s. 34). V odborném žargonu se taková osoba označuje jako *vrátný* (*gatekeeper*). Vstup přes *vrátné* bývá snazší, neboť zajišťují výzkumníkovu legitimitu u lidí, mezi které se snaží proniknout (Feldman et al. 2003, s. 31). Bez nich není myslitelný (oficiální) výzkum především v rámci institucí, ale důležití mohou být i v jiných kontextech. Například již zmiňovaný Whyte se seznámil s klíčovým informantem (Doc) díky sociálním pracovníkům komunitního klubu. Nicméně doporučuje obrátit se na (katolickou) církev či lokálního politika (1993, s. 290).

Jelikož se v lokalitě žádný romský politik nevyskytoval, pokoušel jsem se ke zprostředkování kontaktu využít místní farnost. Doufal jsem nalézt rodinu, která by asistenci začínajícímu výzkumníkovi chápala jako určitou křesťanskou „povinnost“. Vycházel jsem z mylného úsudku, že pokud Romové křtí své děti, odmítají antikoncepci a svým mrtvým vypravují křesťanské pohřby, musí alespoň některá rodina navštěvovat kostel (srov. Jakoubek 2004, 178-181).

Po několika dnech, kdy jsem se bez úspěchu snažil faráře kontaktovat, se mi dostalo rady, abych svých pokusů zanechal. Vztahy mezi místními Romy a církví jsou více než napjaté, neboť farář odmítl rodičům, kteří žijí v rozporu s Desaterem, křtít děti. Nikdo z místních za ním proto nedochází a křtít se jezdí do okresního města. Navzdory mým zkušenostem není získávání přístupu prostřednictvím církve nutno zavrhnout. Nicméně je třeba počítat s tím, že úspěch závisí na osobnostních charakteristikách *vrátného*. (Zůstává otázkou, nakolik by byla strategie úspěšná v případě jiné křesťanské církve).

13 Terénní deník (15. 6. 2012).

SDÍLENÍ PROSTORU

Obdiv v kontextu této studie vyvolává lehkost, s jakou autor klasické studie *Tally's Corner* E. Liebowov (2003) pronikl mezi obyvatele černošské čtvrti. Počátkem 60. let 20. století prováděl ve Washingtonu výzkum mužů s nízkými příjmy. První den v terénu, když pozoroval zatýkáni nějaké ženy, zapředl s poblíž postávajícím mužem rozhovor trvající několik hodin. Druhý den se seznámil se svým klíčovým informantem (Tally) při diskuzi s několika opilci na téma „alergie na psy“. S ním pak strávil další hodiny povídáním a popíjením kávy v kavárně. Již na konci druhého dne nabyl pocitu, že zde není úplným cizincem. Během prvního měsíce se seznámil s řadou dalších lidí, po třech měsících už mezi nimi měl několik dobrých přátel, a po čtyřech měsících volně chodil po jejich domácnostech v jakoukoli denní dobu (2003, s. 151-166). V Liebowově případě se snoubí nesporná sociální inteligence, znalost daného prostředí (do dospělosti vyrůstal v černošských čtvrtích) a skutečnost, že nebyl „úplný běloch“ (Žid).

V jeho prospěch hrála také úroveň občanské vybavenosti. S lidmi se seznamoval v kavárně, chodil na snídaně a obědy do místního bufetu, navštěvoval zdejší bary, kulečnickové herny atd. V sociálně vyloučených lokalitách bývá občanská vybavenost obvykle na velmi nízké úrovni, na což jsem při hledání přístupu neustále narážel. Nedokázal jsem nalézt platformu, jak být fyzicky přítomen na témže místě a v dostatečné blízkosti místních Romů, a zároveň nepůsobit rušivě. Frustrující na nemožnosti navázat s někým bližší vztah bylo to, že potenciálních informantů byly plné ulice.

V prvních týdnech jsem se snažil navštěvovat prostory, které nabízely příležitost alespoň k pozorování: koupaliště a rybníky, parky, místní večerky, dětská hřiště, knihovnu (s internetem), hojně jsem se procházel po čtvrti. Postupně začalo být zřejmé, že pouhá přítomnost v terénu nestačí, a bude třeba mnohem aktivnější přístup. Zároveň jsem se zdráhal využít příležitosti v podobě místní romské hospody. Přijít mezi neznámé lidi, upíjet pivo a s někým případně zapříst rozhovor neodpovídá mému naturelu. S myšlenkami na nedávný konflikt mi to nepřišlo ani bezpečné. Nakonec jsem objevil zámlinku sledovat zápasy českého týmu během fotbalového mistrovství na místní TV. Po skončení šampionátu jsem náhradní důvod již nenašel.

Druhou potenciální příležitostí jsem odhalil ve zdejší sázkové kanceláři, kterou navštěvovala řada Romů. Nechal jsem si za tímto účelem vysvětlit principy sázení na sportovní zápasy, ale bez jakéhokoliv úspěchu (nemluvě o finančním). Romové zde jen výjimečně setrvali déle než pár minut. Rychle zkontrolovali tažená čísla, případně si vsadili znovu a zase odešli. Sázkový utkáni, k jejichž výběru je třeba mnohem více času, je nezajímaly. Nutno dodat, že docházení do sázkové kanceláře jsem se nevěnoval příliš intenzivně, neboť se mezitím jako (dočasně) úspěšná ukázala jiná strategie. Při soustavnějším provádění by pravděpodobně mohla být úspěšná, neboť sázková kancelář v sobě spojuje dva základní předpoklady, jimiž jsou fyzická blízkost a provádění téže činnosti.

SPOLEČNÉ ZÁJMY

Nejpravděpodobnější šance na získání přístupu jsem vzhledem k věkové blízkosti očekával u mužů mezi 20-30 lety. V již zmiňované etnografické studii S. Venkateshe *Gang Leader for a Day* (2008) autor popisuje, jak se na počátku vydal s několika dotazníky v batohu do jedné z nejnebezpečnějších oblastí Chicaga. Okamžitě byl zajat jako špion nepřátelského gangu a po několik hodin zůstal jeho zajatcem. Zásluhou nerozvinutého pudu sebezáchovy se po svém propuštění do oblasti vrátil znovu, což vzbudilo respekt a zájem vůdce gangu (tamtéž, s. 10-25). V žádném případě jsem na podobná dobrodružství nepomýšlel, nicméně ideálem bylo nalézt spojení na nějaké neformální sociální uskupení místních mladíků („partu“).

Do svého úsilí jsem zapojil i pracovníky neziskové organizace a požádal je, aby mi vytipovali nějakého šikovného mladíka s určitou autoritou. Když nikoho takového nedokázali identifikovat, přisuzoval jsem to skutečnosti, že s požadovanou kategorií pravděpodobně nepřichází do styku. Později, když jsem již pronikl mezi místní, se mi dostalo částečného vysvětlení, že aktivní členství v „partě“ končí okamžikem narození prvního dítěte. U mladých mužů to bývá nezřídka před osmnáctým rokem života, u dívek ještě dříve. Jinak řečeno, „party“ se rozpadají mnohem dříve, než u majority. Svou roli nepochybně hraje i skutečnost, že Romové nevytvářejí uskupení na základě společných zájmů, věku či zaměstnání. Druží se především na příbuzenském principu (srov. Budilová; Jakoubek 2007 či Jakoubek; Budilová 2009).

Ve snaze nalézt svého informanta jsem rovněž doprovázel sociální pracovníky při jejich obchůzkách po rodinách. Přesto – nebo možná právě proto – jsem zůstal součástí vnějšího systému. Rozhodl jsem se zkusit získat přístup bez *vrátneho*. Jay MacLeod ve své etnografii *Ain't No Makin' It* porovnává očekávání vůči budoucímu povolání dvou skupin mladíků (černoši a běloši) na jednom americkém sídlišti začátkem 80. let 20. století. Na počátku jeho úspěšného proniknutí stála účast na realizaci podpůrného sociálního programu pro místní děti. Skutečný průlom zaznamenal až díky hraní basketbalu s jejich staršími bratry (2004, s. 270-302).

Výzkumníkovo určité sportovní nadání nemusí znamenat vítězství. Hledání informantů se do určité míry podobá „dobývání“ partnera. Zatímco je výzkumník potřebuje, z jejich strany je ve fázi hledání přístupu o takovou pozici zájem jen výjimečně (Feldman et al. 2003, s. 5). Z tohoto pohledu musí výzkumník prokázat v dané aktivitě jistou virtuozitu, a navíc v oblasti, která je v daném prostředí oceňována. To však nebyl můj případ. Nevynikám ve sportovní činnosti číslo jedna, již je bezpochyby fotbal. Stejně tak v boxu ani v jiných bojových sportech, které zde mají vysokou prestiž. Naopak aktivity typické pro členy střední třídy – plavání, jízda na horském kole, lyžování – zde neměly žádnou váhu a nedalo se jich v rámci získávání přístupu nijak využít.

Během dalšího působení v terénu se ukázalo, že postrádám *jakékoli* praktické dovednosti upotřebitelné v daném prostředí, jimiž bych mohl zaujmout. Smysl pro humor, na který jsem rovněž sázel, neboť mi při jiných výzkumech pomáhal respon-

denty naklonit, se ukázal jako do značné míry nekompatibilní. Rozhodně tím nelze říci, že by humor místních byl prostší, spíše bylo náročné se jim v tomto směru vyrovnat. Jako další záminky jsem se pokusil využít závady na svém vozidle. Auto jsem zavezl do místní autodílny, jejímiž majiteli jsou Češi, ale obvyklé zákazníky tvoří romští mladíci. Oprava byla komplikovanější než se zdálo, což umožňovalo docházet do dílny na inspekci a nezávazně hovořit se všemi přítomnými. Auto tvoří důležitou součást lokální ekonomiky a „vědění“. Mladíci prakticky nedělali nic jiného, než že porovnávali jejich značky a typy; ceny, výkony a přednosti; mluvili o součástkách, opravách, „tunningu“; nákupech, převážení a prodeji. Jelikož jsem v tomto směru pro ně nebyl rovnocenným partnerem pro diskuzi, přestali mě – přes počáteční zájem z jejich strany – do svých debat zahrnovat.

Navzdory neúspěchům se mi podařilo identifikovat oblasti, kde by mohli uspět jiní. Nalezení „společné řeči“ by usnadnila znalost tance nebo hry na hudební nástroj, či alespoň kulečnicku. Vítaná, ovšem v praxi obtížně dosažitelná, by byla zběhlost v nějakém řemesle, díky které by bylo možno pomýšlet na práci v romské pracovní skupině. Naproti tomu se mezi výzkumníky nepochybně najde odborník na IT technologie, který by měl řadu dveří otevřených. Prakticky v každé domácnosti se vyskytuje vysloužilý, ale hojně využívaný počítač kvůli připojení na internet, respektive kvůli *facebooku* a *skypování*. Výhodou by měl antropolog s rybářskou průpravou, který by se svými informanty mohl trávit dlouhé hodiny rozprávěním u místních rybníků.

MOŽNOSTI PŘÍSLUŠNÍKA STŘEDNÍ TŘÍDY

Po neúspěšných pokusech získat přístup prostřednictvím společných zájmů přicházelo v úvahu jediné. Poskytnout Romům něco, co je v jejich okolí nesnadno dostupné. Na konci léta se mi naskytl možnost připravovat jednoho studenta střední školy k opravným zkouškám. Byla to vysloveně ideální příležitost, jelikož mladík byl inteligentní, měl nadstandardní přehled o veškerém dění v lokalitě, a jeho rodina patřila ke zdejší elitě. Po několika lekcích mě rodiče začali zvat na návštěvy, dokonce jevíli zájem o můj výzkum a ochotně se mnou rozmlouvali. Nadějný vývoj se přerušil v okamžiku, kdy mladík nesplnil první zkoušku, a s tím zanikly důvody k doučování i pozvánkám na návštěvu.

Motivován dílčím úspěchem jsem se krátce nato přihlásil jako dobrovolník na doučování v jedné neziskové organizaci. Uběhl měsíc, aniž bych s rodiči dvou sourozenců, které jsem doučoval, došlo k navázání nějakého bližšího vztahu. Zájem o můj výzkum byl z jejich strany čistě formální. Průlom nastal v okamžiku, kdy jsem při příležitosti blížící se rodinné oslavy rodičům nabídl, že je odvezu svým autem na nákup do okresního města.¹⁴ Cena za odvoz byla zhruba poloviční

14 Za tento postřeh děkuji Laco Touškovi, který se o výhodách vlastního automobilu přesvědčil při svém výzkumu v romských osadách na Slovensku. Osobní konzultace (17. 10. 2013).

až čtvrtinová oproti ostatním „dopravcům“ v lokalitě, jelikož její součástí nebyla žádná provize. V rámci reciprocit ústila příznivá cena v pozvání na oslavu, která následně otevřela cesty k vybudování *rapportu*. Postupně se ze mě stal rodinný dopravce a konzultant při jednání s úřady, výjimečně i záložna, vděčný posluchač a host na různých návštěvách a oslavách po celé rodině, ale také přítel.

SHRNUTÍ

Zúčastněné pozorování s sebou přináší problém, jak přirozeně proniknout do sociálního světa lidí, o které máme zájem. Badateli, který má zkušenosti s terénními výzkumy a/nebo je v daném prostředí zbláhlost, může tento úkol zabrat pouhý den (srov. Liebow 2003). Mnohem častěji k němu dochází v řádu týdnů a měsíců, jak dokládá tento příspěvek. K získání přístupu došlo zásluhou neziskové organizace, která jako *vrátný* garantovala výzkumníkovu důvěryhodnost při provádění doučování. Poskytování levného odvozu spadá spíše do oblasti budování *rapportu*, ale je zřejmé, že obě fáze od sebe nelze jasně oddělit. Na základě vlastních zkušeností si dovoluji navrhnout několik možných strategií, jak si zajistit přístup mezi obtížně přístupnou skupinou jako jsou Romové. Do značné míry pokrývají kontinuum přístupů na škále od *účasti* po *pozorování*.

Nejsnazší a nejméně jistou cestou je spoléhat na existenci osvětlené osoby, která by za zajímavou považovala samotnou participaci na výzkumu. Její úlohu lze definovat jako průvodce nebo „sponzor“, jehož lokální autorita či prestiž usnadňuje výzkumníkovi pohyb v terénu. Předobrazem této postavy je Whytův informant Doc, který si přál, aby se o realitě života ve slumu dozvěděla veřejnost (Whyte 1993, s. 293). Svě pochybení spatřuji v přílišném lpění na této variantě, která zbytečně brzdila zkoušení jiných cest. Informanta nemusí motivovat pouze intelektuální či filantropické důvody, ale také ryze praktické. Blízký vztah se zástupcem majority může slibovat různé zisky v materiální (alkohol, cigarety, dárky dětem) i symbolické podobě (zvýšení prestiže) nebo zajištění služeb (doučování, IT dovednosti). Lze sem zařadit všechny charakteristiky výzkumníka, které z něj činí vyhledávaného společníka (sportovní nadání, smysl pro humor). Klíčová je v tomto bodě identifikace „poptávky“ a pečlivé zhodnocení možností „nabídky“.

Jinou možností je soustředit se na roli vnějšího pozorovatele a provádět formální sběr dat. Diskutované nevhodnosti strukturovaných technik sběru dat při výzkumu Romů se lze vyhnout přístupem realizovaným R. Waxovou. Jeho podstatou je překonávání nedůvěry respondentů prostřednictvím diskuze atraktivních témat. Tuto variantu lze doporučit introvertně založeným či „nepraktickým“ badatelům, kteří z jakýchkoli důvodů aktivnější participaci odmítají. Nevýhodou je neschopnost identifikace dostatečně přitažlivých témat a jistá obtrusivita při přesvědčování respondentů k účasti. Kromě nezbytného štěstí je podle mého názoru ve všech případech klíčová identifikace bonusů, které by informanty motivovaly ke spolupráci na výzkumu. Ať už je to zveřejnění podmínek života dané „komunity“, materiální zisky, zvýšení osobní prestiže, zajištění zábavy či pouhá možnost se vypovídat. Podstatou interakce s informanty je reciproční výměna informací na jedné straně a určitých zisků na straně druhé.

LITERATURA

- Barth, Fredrik, ed. (1969): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little Brown and Company.
- Beatty, Andrew (1999): On Ethnographic Experience: Formative and Informative. In: Watson, C. William, ed., *Being There. Fieldwork in Anthropology*. London: Pluto Press, s. 74–97.
- Bernard, H. Russell (2000): *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Bernard, H. Russell (2006): *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*. Lanham: AltaMira Press.
- Bourgois, Philippe (2003): *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Budilová, Lenka; Jakoubek, Marek (2006): Genealogická metoda a její použití při výzkumu v cigánské osadě. *Akta* 2006 0/1, s. 145–158.
- Budilová, Lenka; Jakoubek, Marek, eds. (2007): *Cikánská rodina a přibuzenství*. Ústí nad Labem: Dryada.
- Cohn, Werner (2009): *Cikáni*. Praha: Slon.
- Dewalt, M. Kathleen; Dewalt, R. Billie; Wayland, B. Coral (1998): Participant Observation. In: Bernard, H. Russell, ed., *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek: Altamira Press, s. 259–301.
- Eriksen, H. Thomas (2001): *Small Places, Large Issues. An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London: Pluto Press.
- Eriksen, H. Thomas (2012): *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy*. Praha: Slon.
- Feldman, S. Martha; Bell, Jeannine; Berger T. Michele (2003): *Gaining Access. A Practical and Theoretical Guide for Qualitative Researchers*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Fetterman, M. David (1998): Ethnography. In: Bickman, Leonard; Rog, J. Debra, eds., *Handbook of Applied Social Research methods*. Thousand Oaks: Sage Publications, s. 473 – 508.
- Fraser, Angus (2002): *Cikáni*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gmelch, B. Sharon (2008): Skupiny, které nechtějí být začleněny: Cikáni a jiné řemeslnické, obchodnické a zábavu poskytující skupiny. In: Jakoubek, Marek, ed., *Cikáni a etnicita*. Praha: Triton, s. 344–380.
- Hammersley, Martyn; Atkinson, Paul (2007): *Ethnography. Principles in practice*. Taylor and Francis e-Library.
- Hejnal, Ondřej (2012): Antropologův den mezi „klienty represe“: Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě. *Antropowebzín* 3/3, s. 141–152.
- Hübschmannová, Milena (1999): Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství. In: Kolektiv autorů, *Romové v České republice (1945–98)*. Praha: Socioklub, s. 115–136.
- Jakoubek, Marek (2004): *Romové – konec (ne)jednoho mýtu: tractatus kulturo(m)logicus*. Praha: Socioklub.
- Jakoubek, Marek (2008): Bibliografický přehled překladové (odborné) cigánologické literatury vydané v ČR a SR po roce 1989. *Antropowebzín* 2/3, s. 45–57.
- Jakoubek, Marek; Budilová, Lenka, eds. (2009): *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: CDK.
- Ladányi, János; Szelényi, Iván (2006): *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. New York: Columbia University Press.
- Lareau, Anette (1996): Common Problems in Field Work: A Personal Essay. In: Lareau, Anette; Shultz, Jeffrey eds., *Journeys Through Ethnography. Realistic Accounts of Fieldwork*. Boulder: Westview Press, s. 195–236.
- Liebow, Elliot (2003): *Tally's Corner. A Study of Negro Streetcorner Men*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.
- Lewis, Oscar (1998): The Culture of Poverty. *Society*, 35 (2), s. 7–9.
- MacLeod, Jay (2004): *Ain't No Makin' It. Aspirations and Attainment in a Low-Income Neighborhood*. Boulder: Westview Press.

- Marcus, E. George (1997): The Uses of Complicity in the Changing Mise-en-Scène of Anthropological Fieldwork. In *Representations*, No. 59, Special Issue: The Fate of "Culture": Geertz and Beyond, s. 85–108.
- Mareš, Petr (2000): Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, XXXVI (3), s. 285 – 296.
- Mareš, Petr, Sirovátka, Tomáš (2008): Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluzie) – koncepty, diskurz, agenda. *Sociologický časopis*, XLIV (2), s. 271–294.
- Merton, K. Robert (1947): Selected Problems of Field Work in the Planned Community. *American Sociological Review*, Vol. 12, No. 3, s. 304–312.
- Moravec, Štěpán (2009): Nástin problému sociálního vyloučení romských populací. In: Hirt, Tomáš; Jakoubek, Marek, eds., *Romové v osidlech sociálního vyloučení*, Plzeň: Aleš Čeněk.
- Venkatesh, Sudhir (2008): *Gang Leader for a Day. A Rogue Sociologist Takes to the Streets*. New York: Penguin Press.
- Pelikán, Vojtěch (2011): Nezemědělská povaha životního způsobu spíšských Romů: Stereotypy a realita. *Antropowebzin* 3/3, s. 163–170.
- Wax, H. Rosalie (1957): Twelve Years Later: An Analysis of Field Experience. *American Journal of Sociology*, Vol. 63, No. 2, s. 133–142.
- Watson, C. William, ed. (1999): *Being There. Fieldwork in Anthropology*. London: Pluto Press.
- Wax, L. Murray; Wax, H. Rosalie (1980): Fieldwork and the Research Process. *Anthropology & Education Quarterly*, Vol. 11, No., s. 29–37.
- Whyte, F. William (1993): *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: University of Chicago Press.

AUTOR

Vavroch, Michal (1981), sociální antropolog v současnosti studující doktorský program etnologie na Západočeské univerzitě v Plzni. Od roku 2007 se věnuje problematice Romů/Cikánů žijících v sociálně vyloučených lokalitách. V současnosti se zabývá terénním výzkumem zaměřeným na bariéry v interakci mezi Romy a majoritou.

Kontakt: Mgr. Michal Vavroch, Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, e-mail: michalvavroch@email.cz

Fórum / The Forum

Benin: Rise and Fall of the Empire of Noble Bronze

BENIN: VZESTUP A PÁD ŘÍŠE UŠLECHTILÉHO BRONZU

Barbora Půtová, Václav Soukup, Joseph Nevadomsky

Karolinum Press is currently preparing a monograph titled *Benin: Rise and Fall of the Empire of Noble Bronze* to be published next year. The book is written by the Czech anthropologist and art historian Barbora Půtová (Charles University, Prague), Czech anthropologist Václav Soukup (Charles University, Prague) and American anthropologist Joseph Nevadomsky (California State University, Fullerton, CA). The work is dedicated to the history, culture and art of the Benin Empire, renowned for its bronze artefacts whose artistic beauty is comparable with European Renaissance Art. Publishing the book will complete a unique project that includes the participation of prominent European museums and galleries. However, the book does not aspire to be a mere narration on the subject of African cultures “lost to history”. The tradition of artistic work, as well as customary practices, linked to traditional Benin art and culture are still vibrant in the Edo (Benin) region of modern day Nigeria. For this reason, the authors focus not only on the history and cultural heritage of Benin culture, but also on the continuity of its development which is reflected, in an original way, in the works of current Nigerian artists.

Symbols of the Benin Empire at the time of its peak included Benin City, a ruler titled Oba, and magnificent artefacts of bronze and ivory. The beginnings of the Benin Empire date back to the 12th century; however, archaeological research has indicated a long-lasting cultural continuity possibly reaching back to material discovered at Ife and Nok sites. The peak of the empire (“the Golden Age of Benin”) occurred between the 15th and 17th centuries. This period of internal economic and political stability saw the territorial expansion of the kingdom west to Lagos, north to the Niger and Benue Rivers confluence, and toward the Niger River to the east, and in the Niger River Delta. At the same time, trade and commercial contacts with Europe were established, and the first missionaries arrived, adding a religious influence to the cultural cosmolo-

Fig. 1. Commemorative head of the *Iyoba*, the Queen Mother of Benin. The bronze head of the Queen Mother was introduced in the 16th century by Oba Esigie out of honour and gratitude for the support of his mother, Queen Idia. Benin Empire, 16th century. The Trustees of the British Museum, London. Inv. no. Af1897,1011.1

Fig. 2. Woman in her bedroom, partly converted into an Olokun shrine. The chalk drawing under the chair indicates the spiritual contact point to the other world. Benin City, Nigeria, 1985. Photographed by American photographer Phyllis Galembo.

gy. The 17th and 18th centuries saw continued expansion but also internal strains and strife between the palace chiefs and the town chiefs, a separation that divides the organization of the state into distinct domains, and allows for political manoeuvre. The deepest crisis occurred at the beginning of the 19th century following economic and political changes and ever increasing pressure from colonial powers. Yet, in spite of this, the Benin kingdom managed to maintain its political, economic and cultural independence; because of the strength of the kingdom, European influences and activities were of relatively limited account. But control over the Niger River trade and other contingencies meant that on 18 February 1897, the British Army invaded Benin and violently ended the independence of the Benin Empire.

British conquerors looted Benin City, sending over 2,400 artistic artefacts to Europe, which they subsequently sold off in public auctions to the most prominent world museums, galleries and private collections. The West stood suddenly face to face with the beauty of Benin bronzes. The majority of Benin bronze artefacts had been cast for ancestor altars or for ritual purposes. From this point of view, the Royal Palace in Benin was a unique “box” full of works of art that was mercilessly ransacked and the artefacts then dispersed in European and American art collections. However, in Europe the Benin artefacts took on a life of their own: their peculiar aesthetics, originality and artistic impressiveness influenced artists representing European modernists, e.g., the German expressionist group Die Brücke and Der Blaue Reiter or representatives of fauvism and cubism. Benin bronzes became a part of the world’s historic artistic heritage. Local objects for a kingdom transformed into global objects for the world’s audiences but unfortunately, just as the Greeks will never get to see the mar-

bles Lord Elgin removed from the Parthenon, the Bini no longer have ownership rights over the castings their artisans produced, and little chance to see “with their own eyes” the beauty of Benin bronzes.

The book also includes unique photographs of Benin artefacts that are published by the courtesy of the British Museum, Pitt Rivers Museum, Museum für Völkerkunde Wien, Museum für Völkerkunde Hamburg, Staatliche Museen zu Berlin and National Commission for Museums and Monuments, Nigeria. The book has an anthropological dimension thanks to photographs by Joseph Nevadomsky, capturing traditional rituals, manufacture of bronze artefacts or everyday life of the current inhabitants of the Benin Empire. The book will be accompanied by authentic photographs capturing members of the Benin royal family in the context of royal ancestral altars, ritual objects, and ceremonial dress. The photographs were taken by the French photographer Daniel Laine and American photographer and professor of art Phyllis Galembo. Some Benin artefacts have been gouache painted by the Czech painter Petr Modlitba.

SAMPLE CHAPTERS FROM BOOK

Joseph Nevadomsky

Cautionary Tales and Culture History in the Evolution of the Benin Kingdom: The Ogiso Era

The Edo (Bini) creation myth is an origin story of the world. One version is that the creator god, Osanobua, had three children, Olokun (god of fertility, water, wealth), Ogiuwu (god of death and mortality), and Obiemwen (goddess of birth and reproduction). Osanobua then created the world by slinging a snail shell to earth out of which spilled sand that formed into the land, its firmness tested by either a chameleon or a toucan, over which god’s children would exercise their mystical hegemony. The relationship between these deities and their interactions with mortals is complex, layered as it is with intermediate deities and local superheroes transformed into supernatural forces. The snail shell tradition is a variation that mirrors evolutionist origin stories, even the “big-bang” event heralding the origin of the universe common to many culture myths.

The migration stories trace the Edo (Bini) to Egypt. This linkage is 20th century vintage conceived by Southern Nigerian propagandists to tie educated Nigerians into the sons of Noah story through Ham, the cursed son of Noah, sent to populate Africa. This Hamitic Hypothesis provided a format and a stimulus for incorporating the Edo and the neighboring Yoruba into the civilizations of Europe through a biblical connection. It also coincided with early West African nationalist urges, the Marcus Garvey Back-to-Africa Movement of the 1920s in the USA, a British post-Darwinian elitist humanism. Another tradition is an Ife origin and a hypothesized academic art historical theory of a Nok-Ife-Benin-(Igbo-Ukwu) trajectory of terracotta to brass-casting industries. This is problematic

Fig. 3. Palace horn blowers who announce the entrance of the Oba to a ceremony. The horns are ivory tusks with various carvings on them. They make a bellowing sound, similar to a herd of stampeding or excited elephants. Benin City, Nigeria, 1979. Photographic Archive of Joseph Nevadomsky.

in the sense that history, genesis, and politics are encapsulated: the dynasty of Benin kings supposedly came from Ife on invitation, perhaps a disguised story of conquest or possibly cultural influences that were reciprocal and regional since there is a joint affinity of ceremony, art, and government. Portuguese sources refer to a western potentate to whom Benin monarchs deferred and episodes of court ritual depict it, although local recounting now reverse the tradition suggesting that Ife originated from Benin. These merging, contrasting and opposed traditions reflect not only comparative ethnographies but can only be grasped by understanding the social and political motivations within which they came to the fore and perpetuations. The Ife-Benin linkage also reflects the likely mutual and reciprocal sphere of influences that existed in this region as expressed in the many variations and nuances of the connection story. While the above are origin-migration stories, the Ogois Era is an early development of indigenous social and political institutions. This prehistoric Ogois Dynasty is widely used by art historians and others as an acceptable springboard, a quick jumping off point from which to study the acknowledged brass and ivory art credited to the 14th–19th centuries. Europeans had been so amazed by the booty removed from the palace after conquest by the British Punitive Expedition in 1897 that initially they suspected its indigenous origin.

Václav Soukup

The British Expedition and Conquest of Benin Empire in 1897

Rituals did not help the Benin defenders stop the British from conquering their city and looting it. British soldiers did not have to search for valuable objects for very long. They found dozens of bronze relief plaques in the inner courtyard of the Royal Palace. Other beautiful artworks made of bronze, wood or ivory were to be soon found inside the palace. The conquest of Benin did not only mean looting, but also destruction of the original Benin architecture: in order to be able to defend the palace more easily, British soldiers pulled down some of the buildings. The final fateful blow was delivered by the blaze that went out of control engulfing the palace and part of the city. The looted city burnt for five days. The palace was evacuated in haste and many artefacts were irretrievably lost. Still, the booty the British intended to sell so that they could pay for the costs of the expedition was literally monumental. They transported to England over 2,400 Benin artefacts, of which many were sold in auctions. After the successful invasion, Admiral Sir Harry Rawson handed the former Benin Empire under British colonial administration, whose representatives claimed shortly later that this region rich in raw-materials had been finally opened to European trade within the British Empire.

Fig. 4. Chief Isekhure. Benin City, Nigeria, 1980. Photographed by French photographer Daniel Lainé.

Barbora Půtová

Benin Art After 1897

The Benin artefacts were originally considered a war trophy rather than valuable artworks, mysterious and precious treasures of African court art. As soon as these objects became a valuable part of museum collections, the way they were perceived changed radically. Some Benin bronzes dating back to the 16th century were valued their artistic and technological elaboration even more than analogous contemporary European bronze objects. In the second half of the 20th century prominent world museums possessing Benin artefacts dedicated more space and effort to displaying these works in exhibitions, catalogues, and in expert studies or articles in magazines for general public. Despite a typical racial and ethnocentric adversity, Benin bronzes and other artworks found a viable place in the art market of connoisseurs, collectors and curators. “The arrival of the Benin artefacts on the international market of material culture began with a whisper but grew quickly into a roar (...)” (Penny 2002: 71).

SAMPLE INTERPRETATION FROM BOOK

Relief plaque: Oba in full regalia seated side on horseback
16th–17th century, 38 x 43 x 4 cm, inv. no. Af1898,0115.44

The bronze relief plaque depicts the Oba in full regalia seated side on horseback. The horse has a harness hung with bells. The king is supported by two chiefs, Osa and Osuan, standing at the sides of his horse and he grasps their wrists. The attendant on the left side holds in his disengaged hand a staff with the Bird of Prophecy. The attendant on the right side is armed with a curved sword in an ornamented sheath. The third small figure wearing a loincloth and a baldric leads the horse by a single rein.

ABOUT THE AUTHORS

Barbora Půtová focuses her research on the relation between art and symbolic culture. In particular, she takes aim at the anthropology of art. In the book, she focuses mainly on analysing and interpreting Benin art. Václav Soukup specialises in the origins of sociocultural system development and its functioning. He contributed especially with his chapters dedicated to the analysis of the history of Benin culture history and its political system. Joseph Nevadomsky specialises in the anthropology of ritual and religion, anthropology of myth and folklore, visual anthropology and contemporary anthropology. He taught for twenty years at the University of Lagos, and at the University of Benin, Nigeria. He has documented the installation rites for the King of Benin. At present he is researching vernacular architecture and religious cults in Benin City, Nigeria. He has many publications such as the essays in the *Sacral Rituals of Kingship in the Late 20th Century Former Empire of Benin* and articles on casting in Benin City.

Fig. 5. Relief plaque: Oba in full regalia seated side on horseback. He is flanked by chiefs Osa and Osuan. Third smaller figure leads the horse by a single rein. Benin Empire, 16th–17th century. The Trustees of the British Museum, London. Inv. no. Af1898,0115.44

Recenze / Reviews

František Šmahel, Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku

Wild Men (in the imagination) of the late Middle Ages

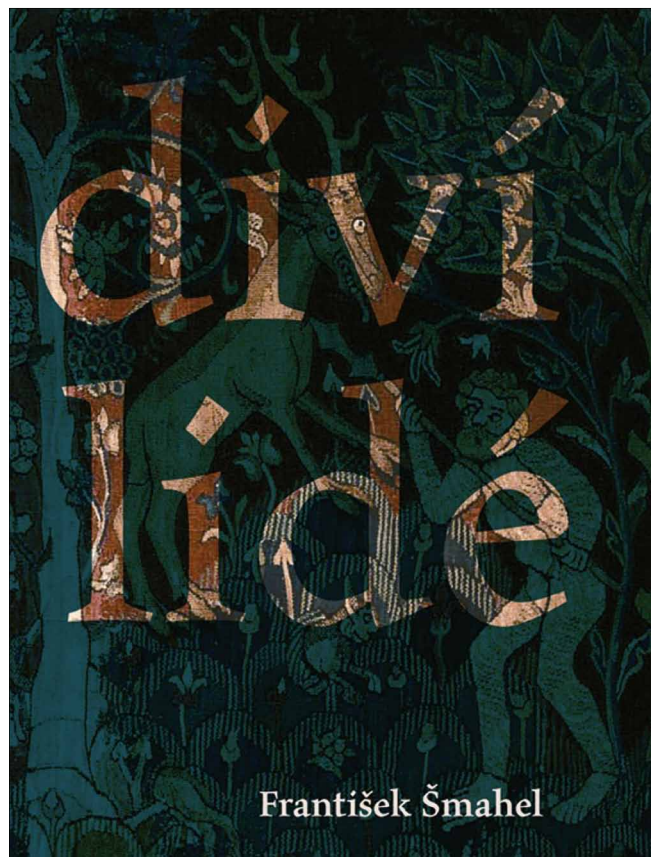
BARBORA PŮTOVÁ

Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Imaginaci a fantazii středověkého člověka obohacoval svět nadpřirozených a mimořádných událostí, věcí, jevů a zejména bytostí. Středověký člověk byl vnímavý k úkazům, divům, znamením nebo snům, jež dokázal promítnout do každodennosti. Různé podoby krásných i ošklivých, skutečných i neskutečných, antropomorfních i zoomorfních bytostí nacházíme zobrazené na středověkých deskových obrazech, sochařské výzdobě klášterů a kostelů, chórových lavicích, v iluminovaných rukopisech nebo i na textiliích. Tyto podivuhodné bytosti byly ve světě středověké imaginace a ikonografie všudypřítomné. Zrcadlily kontrast řádu přírody a kultury, neboť představovaly narušující prvek harmonie dokonalého světa. Ovšem podle svatého Augustina i ony jsou stvoření Boží a patří do přirozeného řádu. Augustin, který se zasloužil o ospravedlnění zla ve světě, se domníval, že i zvláštní, neobvyklé, pozoruhodné a znetvořené bytosti byly stvořeny z Boží vůle. Jejich existence může být i výstrahou před hrozící pohromou. Podobu a způsob existence podivuhodných bytostí popisovaly, vysvětlovaly a přibližovaly bestiáře, lapidáře, mirabilia a další středověké encyklopedie. S podivuhodnými bytostmi se setkáváme také v kosmografiích a cestopisech z cizích zemí, mnohdy zcela fiktivních. Představy o podivuhodných bytostech ve středověku pochází jak ze Starého a Nového zákona, tak starověké antické a orientální mytologie. Podivuhodné bytosti byly jedním z kulturních konstruktů středověké imaginace, jenž vzbuzoval hrůzu a současně úžas. Podivná monstra, jako jsou hrbáči, jednonožci, hermafroditi, kyklopy, giganti, lidojedi, lesní divošky, blýskavci a dokonce mužatky, představovala pro středověkého člověka odpudivý nebo dokonce i přitažlivý fenomén. Spektrum různých podob podivuhodných bytostí se rozšířilo pod vlivem zámořských objevů

v období novověku. Pozitivní postoj ve vztahu k podivuhodným bytostem zastává také doba moderny a postmoderny, která je učinila součástí hororů, vědecko-fantastické literatury, žánru fantasy a kyberpunku. S podivuhodnými bytostmi se tak i dnes můžeme setkat na stránkách knih, časopisů, komiksů, televizních obrazovkách, filmových plátcích a v kyberprostoru.

Bohatá středověká imaginace a podivuhodné bytosti začaly postupně oslovovat a k hlubšímu badání inspirovat historiky, medievisty a historiky umění již na sklonku 19. století. Systematické výzkumy však byly zahájeny až po 2. světové válce. Podstatnou roli v objevování středověké imaginace, myšlení,

Přebal knihy: František Šmahel (2012): *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha: Argo, 304 stran, ISBN 978-80-257-0622.

pocitů a každodenních témat se hrála zejména druhá a třetí generace francouzské historiografické školy Annales (Jacques Le Goff, Georges Duby nebo Fernand Braudel), jejíž recepce lze v českém prostředí zaznamenat od 60. let 20. století. Studie i knihy věnované dějinám středověké kultury postupně analyzovaly fantaskní věci a jevy, vztahující se k takovým oblastem každodenního lidského života, jako jsou strach, bolest, tělesnost, smrtelnost, fantazie, imaginace a s nimi související podivuhodné bytosti.

Le Goffova kniha *Středověká imaginace* je v překladu pro českého čtenáře dostupná od roku 1998. Autor zde vedle středověkého pojetí tajemna uvádí, že výsledek procesu imaginace je třeba spatřovat jako určitou historickou skutečnost a charakteristický projev konkrétního historického období. V další publikaci *Tělo ve středověké kultuře* (česky 2006), již napsal Le Goff a žurnalista Nicolas Truong, je velká pozornost kladena na monstrum, jeho definici a popis. Monstrum je spatřováno jako nestvůrné, neboť postrádá tělesnou část, vyznačuje se některými velkými orgány nebo má některých orgánů více. Ohlas přístupu školy Annales dokládají i některé práce italského sémiologa a filozofa Umberta Eca, jako je zejména publikace *Dějiny ošklivosti* (česky 2007). Kniha je založena na asociacích, jež ošklivost vyvolává. Podle Eca se jedná vedle pekla a smrti především o odlišnost ve fyziognomii, monstra a zrůdy. Autorem dnes již klasické práce *Fantastický středověk: antické a exotické prvky v gotickém umění*, je litevský historik umění Jurgis Baltrušaitis. Kniha vznikla v době jeho pařížského exilu v roce 1955, česky ale vychází až v roce 2008. Baltrušaitis klade gotické umění do vztahu k nadpřirozenému a zejména exotismům. Podivuhodné bytosti Baltrušaitis považuje za důsledek vlivu antického, islámského, čínského a buddhistického umění, který v rámci evropské středověké kultury získal podobu svěbytného fantaskního synkretismu. Z původních českých autorských prací, které se tematicky vztahují k fenoménu podivuhodných bytostí, je třeba zmínit knihu *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii* (1998), jejímiž spoluautory jsou historik umění Jan Royt a filoložka Hana Šedinová. Autoři se v jedné z kapitol zaměřují na typologii podivuhodných bytostí, k nimž řadí lidi s ocasy a rohy nebo i lidi bez nosů. Široké spektrum podivuhodných bytostí sestavil historik Luboš Antonín v knize *Bestiář: bájná zvířata, živlové bytosti, monstra, obludy a nestvůry v knižní ilustraci konce středověké Evropy*, publikované roku 2003 a následně 2010. Do bestiáře Antonín zařadil například fénixe, Meluzínu, Sirénu, mořskou pannu i mořského mnicha. Posledním významným příspěvkem k tématu podivuhodných bytostí je výpravná kniha českého historika a medievisty Františka Šmahela *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, kterou v roce 2012 vydalo nakladatelství Argo. Šmahel v této ucelené monografii syntetizoval koncepci, kterou průběžně představil v několika předchozích studiích. V zahraniční literatuře má výzkum fenoménu divých lidí více než čtyřicetiletou tradici. Mezi přední práce, které vznikly, patří například knihy *L'Homme sauvage* (Franck Tinland, 1968), *The wild man within* (Edward Dudley, Maximilian E. Novak, 1972) nebo *The wild man* (Timothy B. Husband,

1980), na nichž lze sledovat postupnou vývojovou proměnu v přístupu ke kategorii divých lidí. V české odborné literatuře se téma divých lidí promítlo do dílčích studií nebo některých částí monografií, zpracovaných zpravidla v kontextu rukopisů Václava IV. Tak se diví lidé (diví muži) ocitli v ohnisku zájmu historiků umění Josefa Krásky nebo Karla Stejskala. Krása v knize *Rukopisy Václava IV.* (1971) popisuje a analyzuje zobrazení divých mužů v bohatě iluminovaných dvorských rukopisech, kde si tyto postavy pohrávají s lazebnicemi v drolerických a rozvilinách okrajové výzdoby knih. Krása je interpretuje jako symboly královy smyslnosti, osobnosti nebo jeho alter ego. Výklad Stejskala je zcela odlišný. Divé muže, jimž věnoval několik studií (např. *České středověké divadlo* roku 1976 v *Umění a řemesla*), nahlížel na pozadí divadelních a pouličních vystoupení.

Šmahel divé lidi považuje za výtvar lidské imaginace, který je i nadále živoucí a trvající. Diví lidé se mohli transformovat do jiných bytostí, nebo až dodnes zdobí erby a znaky. Upozorňuje také na skutečnost, že ve světě středověké imaginace se zrodilo několik druhů divých lidí. Adjektivum „divý“, ať ve spojení se substantivy lidé, muž a dokonce i žena, označuje personifikace mytologických, literárních nebo výtvarných představ. Šmahel vznik a existenci divých lidí zasazuje do evropského prostoru, a to konkrétně do hlubokých lesů. Divé muže vnímá kontextuálně jako součást středověké fantazie a imaginace. Proto v kapitole *Svět středověké fantazie* postupně přibližuje obludné lidi z encyklopedie belgického dominikána Tomáše z Cantimpré. Jsou tak rekapitulovány podivuhodné bytosti, k nimž patří například fauni, satyrové, nosatí obři, lidé pracující chodidly, jednoocí, psohlavci, čičači jablečné vůně a také plaší lesní lidé a chlupatí nahatci. Ideově se Šmahel shoduje s tvrzením amerického historika umění německého původu Richarda Bernheimera, který již na počátku 50. let 20. století předložil hypotézu, že tradice divých mužů navazuje na pohanské duchy, bohy a demony, na antického Fauna, Silvana i boha hornaté lesní krajiny Silvana.

Šmahel zkoumá fenomén divých lidí převážně na základě analýzy českých středověkých výtvarných památek. Středověcí diví muži se stali součástí tvarosloví katedrál, kde zdobí svorníky kleneb, konzoly, přípory a hlavice sloupů. Zejména huť Petra Parlěře jich několik umístila v katedrále svatého Víta, například do Svatováclavské kaple. Stejně tak divý muž pronikl na konzolu s hlavou Václava IV. v kostele Panny Marie před Týnem. Ve dvorské kultuře Václava IV. lze uvažovat až o módní záležitosti. Nad kratochvilným zobrazením divých mužů ve společnosti lazebnic ovšem převažuje jejich role štítonošů. Diví muži se ve výzdobě rukopisů nachází s motivem točence kolem hlavy nebo beder. V samotné *Bibli Václava IV.* je jich provedeno hned na čtyřicet sedm. Šmahel je ve zhodnocení významu divých mužů a dalších fantaskních motivů velmi strážlivý. Postupně uvádí dosavadní přístupy a výklady, zahrnující dvorský Řád točence, obřady lázně nebo milostnou interpretaci figur krále a lazebnice, stejně tak i stín vržený na Václavovu osobnost a zpravidla prvoplánové vnímání symbolů na okrajích rukopisů.

Plné prosazení divých mužů ve dvorském životě implikuje kapitola *Charivari, bály, bankety a karnevaly*. Masky divých lidí se staly vyhledávané v masopustních průvodech, taškarčích nebo jiných kratochvích. Některá nizozemská města dodnes praktikují tradiční karnevalový hon na divého muže. V této souvislosti se Šmahel navrácí k Bálu hořících divých mužů, jež popsal v předchozí výpravné knize *Cesta Karla IV. do Francie 1377–1378* (2006), rovněž vydané nakladatelstvím Argo. Bál se uskutečnil v lednu 1393 během svatby dvorní dámy Izabely Bavorské, v jehož průběhu uhořeli čtyři tančící maskovaní diví muži. Další divým mužem byl i samotný král Karel VI. Převlek do divého muže v jeho postavení znamenal inverzi hodnot a hierarchického postavení. Všichni diví muži ztělesňovali divokou přirozenost, animálnost, hrubost a sexuální náruživost. Stávali se tak protiváhou racionální normativní ušlechtilosti, rytířské statečnosti a zmužilosti, tedy ctností, jež vyžadoval kodex ctností. Urození a zámožní aristokraté nacházeli zalíbení v maškarním převleku za chlupaté naháče, a odevzdávali tak něco „za sebe“ i „ze sebe“.

V kapitole *Zdomácnělí diví lidé textilních závěsů* Šmahel znamená uplatnění motivu divých lidí na tkaných textilních závěsech, jež vznikaly v 15. století v Horním Porýní. Objednavateli nástěnných závěsů byli měšťané, kteří měli tendenci se identifikovat z doznívající rytířskou dvorní kulturou, neboť

pociťovali absenci vlastní rodové tradice. Rytířská kultura se projevovala dvornou láskou i jejím protikladem v živočišnosti divých lidí. Na textiliích se setkáváme i s divými ženami s drobnými ňadry vystupujícími ze srsti a divými muži, jež krotí ctnostná dáma. Na nástěnných závěsech obdělávají diví muži a měšťané pole, loví zvěř a společně hoduji. Původně suroví nebo ubozí diví muži jsou zde zobrazeni jako kooperující a přátelské bytosti. Imaginární a reálný svět se sblíží.

Diví lidé byli na sklonku středověku náhle všudypřítomní. Rozšířilo se dokonce zobrazení divých žen, jež se podílelo na změně významu tradičních scén. Diví muži s kyjem dříve střežili erby, zatímco ve společnosti divých žen je pouze dekorativně zdobili. Diví muži vstoupili do signetů inkunábulí, volně prodávané drobné grafiky a stali se motivem hracích karet. Navíc se rozšířili i ve skulpturní tvorbě, například v podobě nosičů podstavců i relikviářů. Jejich vysokou známost dokládají také mincovní obrazy na stříbrných tolarech. Diví muži pronikli do povědomí širokých vrstev a stali se nositeli podzimu středověku, protože připomínali ztracený ráj a svobodnou i nespoutanou přírodní sílu. Divé muže, kteří se na sklonku 14. století náhle rozšířili, ale podzim středověku stejně rychle odvál. Patrně proto, aby s odstupem času mohli strhnout naši pozornost, rozpoutat nové interpretace nebo vést k otevření knihy *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*.

Pokyny pro přispěvatele časopisu *Anthropologia integra*

Časopis *Anthropologia integra* uveřejňuje odborné texty (v anglickém, českém, francouzském, německém, slovenském a španělském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření. Redakce přijímá příspěvky elektronicky, e-mailem, spolu s průvodním dopisem (může být součástí e-mailu) a úplným kontaktem na přispěvatele / přispěvatelku (včetně telefonního čísla). Příspěvky zasílejte na obě dvě uvedené adresy: jmalina@sci.muni.cz a tmorkovsky@email.cz.

Recenzní řízení

Příspěvky publikované v časopise *Anthropologia integra* procházejí recenzním řízením. V jeho průběhu texty posuzují po formální i obsahové stránce dva domácí či zahraniční odborníci a na základě jejich stanovisek obsažených v recenzních posudcích jsou autoři doporučeni případné úpravy. Cílem je publikovat práce obsahující nové, dosud nezveřejněné poznatky, jež přispívají k rozvoji oboru a dodržují vysoký standard odborné prezentace.

Pokyny formální

Časopis publikuje studie, eseje, zprávy, recenze a příspěvky popularizující vědu a umění. Délka příspěvků by neměla přesahovat u studií 40 normostran, u esejů 20 normostran a u ostatních příspěvků 10 normostran (normostrana obsahuje 1800 znaků včetně mezer).

Obsah a členění příspěvku:

1. Název příspěvku.

2. Jméno autora a kontakt ve formě plného názvu a adresy pracoviště a e-mailové adresy.

2.1. U příspěvku v českém nebo slovenském jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v angličtině (abstract), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v anglickém jazyce (keywords). Za abstraktem a klíčovými slovy v angličtině následuje abstrakt a klíčová slova v češtině (ve stejném rozsahu).

2.2. U příspěvku v cizím jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v češtině (abstrakt), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v českém jazyce. Za abstraktem a klíčovými slovy v češtině následuje abstrakt a klíčová slova v angličtině (ve stejném rozsahu).

3. Krátký životopis zařazený na konci příspěvku v rozsahu 20–30 slov (ve stejném jazyce jako text příspěvku).

4. Odkazy na položky literatury ze seznamu literatury v textu jsou v kulatých závorkách – odkazy mají podobu: ... (Boas 1908, 25–28).

5. Příklady základních druhů bibliografických hesel v seznamu literatury:

5.1. knižní monografie

Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.

Vachala, Břetislav (2009): *Staroegyptská Kniha mrtvých. Překlad*. Praha: Dokořán.

5.2. studie ve sbornících

Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.

5.3. články v časopisech

Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.

5.4. elektronické dokumenty

Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.

6. Poznámky pod čarou umístěné na téže stránce v textu označujte horním indexem a jejich vlastní text doplňte odkazy na literaturu (citují se shodně jako odkazy na položky literatury).

7. Citaci uvádějte doslovně (včetně případných chyb v původním textu; označte je sic) a vždy vkládejte do uvozovek. Chcete-li část citace vynechat, napište kulaté závorky a v nich tři tečky.

Pokyny technické

1. Rukopisy musí být vytvořeny v textovém editoru Word nebo jiném kompatibilním editoru a mít formát .doc nebo .rtf. Měly by používat velikost písma 12, řádkování 1,5 a odsazení na obou okrajích 2,5 cm. Stránky musí být očíslovány na dolním okraji strany uprostřed.

2. Slova na konci řádku nedělte a nezarovnávejte. „Tvrdé“ zakončení řádku (pomocí klávesy ENTER) užívejte pouze na ukončení odstavce nebo titulku a podtitulku.

3. K zvýraznění určité části textu používejte kurzívu, nikoli tučné ani podtržené písmo.

4. Internetové adresy nekopírujte přímo z internetu, ale opište je jako text.

5. Ilustrace – všechny dokumentární materiály (fotografie, diagramy, kresby, nákresy, mapy) musí být předloženy v elektronické podobě. Každá ilustrace je samostatným souborem s patřičným označením: (obr. 1), (fig. 1). Vyhovující bitmapové formáty ilustrací jsou TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimální rozlišení barevných ilustrací je 300dpi při šířce obrázku alespoň 9 cm, u vyobrazení černobílých či ve stupních šedi je vhodné rozlišení až 600 dpi při výše uvedené šířce). Vhodné formáty vektorové grafiky: AI, EPS, PDF, WMF, CDR. Redakce nepřijímá ilustrace vložené do aplikace MS-Word. Pokud chce autor zařadit ilustrace s nedostatečným rozlišením (klíčové ilustrace v lepším rozlišení nemá), učiní tak po dohodě s redakcí. Ilustrace by měly být zaslány elektronicky (e-mail, úschovna atd.) nebo na CD společně s textovou částí, ve výše doporučeném rozlišení a formátu. Odkazy v textu na všechny dokumentární materiály musí být v následujícím formátu: (obr. 1), (fig. 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (obr1.tiff). Popisky k obrázkům je vhodné dodat v samostatném souboru.

6. Tabulky a grafy budou předkládány v elektronické podobě jako samostatné soubory. Nejvhodnější je dodat je v podobě souboru vektorové grafiky (AI, EPS, PDF, CDR), případně jako soubory bitmapové grafiky (tiff, jpeg) s vysokým rozlišením. Akceptovatelné jsou tabulky jako samostatné soubory programu MS-excel a MS-word. V textu uváděné odkazy na tabulky a grafy musí být v následujícím formátu: (tab. 1), (graf 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (tab. 1.xls). Popisky k tabulkám a grafům je vhodné dodat v samostatném souboru.

7. U obrázků, tabulek a grafů, jejichž autorem není autor příspěvku, je třeba za popiskem uvést autora, případně původní pramen (formou citace, která je pak uvedena jako plné bibliografické heslo v seznamu literatury; u fotografií se uvádí autor v každém případě): ... Pramen: Klíma 2010, 12. ... Foto: Jiří Němec. ... Kresba: Jana Černá.

Guidelines for contributors to the *Anthropologia integra* journal

The journal *Anthropologia integra* publishes scholarly texts (in the Czech, English, French, German, Slovak and Spanish languages) which correspond to its interdisciplinary orientation.

Peer review process

Contributions published in the *Anthropologia integra* journal are subjected to a peer review process. International peers will expertly review all submissions, with potential author revisions as recommended by reviewers, in order to publish papers that represent new, previously unpublished work, advance the state of knowledge of the field, and conform to a high standard of scholarly presentation.

The editor's office accepts electronic contributions sent via e-mail with an accompanying letter, including complete contact information (telephone number included). Please send your contributions to both e-mail accounts: jmalina@sci.muni.cz and tmorkovsky@email.cz.

Formal guidelines

In the journal, original papers, essays, notices, book-reviews and contributions popularizing science and art are published. The contributions' length shouldn't exceed 40 standardized text-pages (for original articles), 20 pages (essays) and 10 pages in case of other contributions (a text-page is understood to contain 1800 characters including spaces).

Content and structure of contributions

1. Contribution's title

2. Author's name, full designation and affiliation (including contact and e-mail addresses).

2.1. Contributions submitted in the Czech or Slovak language should include a title and a short abstract in English in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the above-mentioned data – author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in English. The abstract and English keywords are followed by a Czech abstract and keywords (similar range).

2.2. Contributions submitted in a foreign language should include a title and a short abstract in Czech in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in Czech. The abstract and Czech keywords are followed by an English abstract and keywords (similar range).

3. A short curriculum vitae is included at the end of the contribution in the range of 20–30 words (in the language of the contribution).

4. Notes to the text referring to bibliographical entries in the literature list are in round brackets – text references consist of the last name of the author/s or editor/s and the year of publication of the work, with no punctuation between them, followed by a comma, and a specific page, section, or other division of the cited work in the following form: ... (Boas 1908, 25–28).

5. Examples of basic bibliographical entries in the reference list:

5.1. book monographs

Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.

Vachala, Břetislav (2009): *Staroegyptská Kniha mrtvých. Překlad*. Praha: Dokořán.

5.2. proceedings papers

Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.

5.3. journal articles

Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.

5.4. electronic documents

Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.

6. Footnotes placed on the same text-page should be numbered consecutively using the upper index and their text should contain references to respective sources (cited in the same manner as text references to the bibliographic entries).

7. Citations are to be quoted literally, word for word (including eventual mistakes in the original text followed by sic written in brackets) and always between quotation marks. If a part of the citation is to be omitted, insert round brackets with three dots inside.

Technical guidelines

1. The manuscripts have to be created in the MS Word text editor or other compatible one and should have the file format denoted by file extension .doc or .rtf. The authors should use font size 12 (points), 1,5 size vertical spacing and 2,5 cm offset on both sides. The pages are to be numbered at the bottom, in the centre.

2. Words at the end of the line should not be divided and aligned. "Hard-set" line ending (using the ENTER key) is to be used only to end a paragraph or title and subtitle.

3. To emphasize a particular text segment italic font should be used, bold or underlined types are to be avoided.

4. Internet links should not be copied off the web browser but rewritten as text.

5. Illustrations – all documentary material (photographs, diagrams, drawings, sketches, maps) have to be submitted electronically. Each illustration should form a separate file with an appropriate identifier: (fig. 1). Acceptable image / bitmap file illustration formats are as follows: TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimum resolution of color illustrations is 300dpi while image width is at least 9 cm, in black and white or shades-of-gray illustrations the advisable resolution is up to 600dpi while image width is at least 9 cm). Acceptable vector graphics formats: AI, EPS, PDF, WME, CDR. The editor's office does not accept illustrations pasted in the MS Word application. If the author wishes to include illustrations with insufficient resolution (no better resolution key images are available), he/she is advised to do so only after consulting the editor's office. The illustrations should be sent electronically (by e-mail, online e-disk electronic package delivery etc.) or on a CD together with the text part, in the above-mentioned resolution and format. References to all illustrative documentary material have to be inserted in the text in the following format: (fig. 1, fig. 2 etc.). File names of the individual image files on the CD have to correspond to the respective reference in the text (fig1.tiff). Illustration captions and legends are to be submitted in a separate file.

6. Tables and graphs should be submitted in an electronic form as separate files. Ideally they are to be submitted in the form of vector graphics files (AI, EPS, PDF, CDR), or possibly as bitmap graphics files (tiff, jpeg) with high resolution. Tables in the form of separate MS Excel and MS Word program files are also acceptable. References to tables and graphs in the text have to be in the following format: (tab. 1), (graph 1). File-names of the appropriate files on the CD have to bear the same marking as is given in the text (tab1.xls). Table and graph captions are to be submitted in a separate file.

7. In the case of illustrations, tables and graphs whose authorship is different from the author of the contribution, the name of the author of the graphics, or if need be the original source should be duly acknowledged (in the form of full citation reference listed as a full bibliographic entry in the literature list; in the captions accompanying the photographs and/or drawings, due credit to the author is mandatory): ... Source: Boas 2010, 12. ... Photograph: George Snell. ... Illustration: Jane Black.

